
LEXICONORDICA

7

**Tidsskrift om leksikografi i Norden
utgitt av
Nordisk forening for leksikografi
i samarbeid med Nordisk språkråd**

Indholdsfortegnelse

Henning Bergenholtz/Sven-Göran Malmgren

Forord 1

Tematiske bidrag

Bo Ralph

Svensk lexikografitradition 5

Anna Helga Hannesdóttir

Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering 23

Lars Holm

35 frågor och svar inför en edering av Jesper Swedbergs

Swensk Ordabok 41

Monica Johansson

Ordbildningsmönster och ordrepresentation i svenska ordböcker

från 1500- och 1600-talen 49

Lennart Larsson

Vilket språk var utgångspunkten? Om ursprunget till den svenska

vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705 61

Guðrún Kvaran

Det attende århundredes islandske leksikografi 75

Merete K. Jørgensen

Vocabularia ad usum dacorum – og mange andre 91

Birgitta Romppanen

Från ordlista till ordbok. Utvecklingen av den finsk-svenska

ordboken från 1600-talet till i dag 101

Lars S. Vikør

Ordbøker over norske bygdemål frå før 1814 119

Ikke-tematiske bidrag

Richard Almind/Henning Bergenholtz
Orddeling: Principper og omsætning til leksikografisk praksis 133

Henning Bergenholtz/Sanne Jensen
Inddragelse af informanter ved ordbogsarbejde..... 149

Bo Svensén
Markering och ordboksstruktur 167

Konferencerapporter

Henning Bergenholtz/Irma Hyvärinen/Jarmo Korhonen
Leksikografikonference i Helsinki 195

Recensioner

Henning Bergenholtz
Hvordan er ordforrådet systematiseret i sprogbrugernes hjerner? 205

Henning Bergenholtz
So ein Ding müssen wir auch haben 213

Göran Bornäs
Ett franskt lexikonpaket från Norstedts 223

Bertold Fuchs
Joachim Böger, Helmut Diekmann, Harmut Lenk &
Caren Schröder: *Suomi-saksa opiskelusanakirja*
(‘Finsk-tysk studieordbok’) 239

Kristina Nikula
Finlandssvensk ordbok 247

Charlotta af Hällström/Mikael Reuter
Svar till Kristina Nikula 262

Jarkko Nurminen
Finsk-tysk ordbok på cd-rom (version 4.06) 265

Seija Tiisala
Multifunktionell allmänordbok 271

Lars Törnqvist
En moderniserad klassiker 291

Omtaler

Povl Skårup
Føroysk orðabók 297

Povl Skårup
Donsk-føroysk orðabók 299

Indgående bøger 301

Henning Bergenholtz/Sven-Göran Malmgren

Forord

Med den syvende årgang af *LexicoNordica* kan man uden indskrænkning sige, at dette tidsskrift har fået en sikker plads i rækken af nordiske tidsskrifter. Det har – også i sammenligning med andre leksikografiske tidsskrifter – et højt fagligt niveau. Alligevel må udgiverne af et tidsskrift altid være opmærksomme på, at en løbende videreudvikling er en nødvendighed for en fortsat succes.

Som en lille ændring har vi denne gang indført en ny sektion, "konferencerapporter". Vi håber, at denne sektion i fremtiden vil give mulighed for at bringe oplysninger om leksikografisk relevante kongresser og symposier. Vi har desuden overvejet, om og hvordan man skal kunne udgive en netversion af *LexicoNordica*. Hermed menes ikke, at papirversionen skal opgives i overskuelig fremtid. Vi kunne forestille os, at samtlige abonnenter får tilgang til hele tidsskriftet, så de både får en trykt og en elektronisk udgave. Derudover kunne det evt. være muligt at abonnere udelukkende på den elektroniske udgave. Samtidig kunne alle tidligere numre af *LexicoNordica* lægges ud i et eget arkiv. Det drejer sig her om foreløbige tanker, som i alle tilfælde først må diskuteres med foreningens medlemmer på den næste generalforsamling. Her vil man også kunne føre en diskussion om tidsskriftets organisatoriske videreudvikling og specielt redaktionskomiteens relation til foreningens bestyrelse.

LexicoNordica 7 har som tema "Nordiske leksikografiske traditioner". Med en undtagelse (bidraget af Birgitta Romppanen) bygger bidragene på foredrag, som blev holdt på det symposium, som fandt sted på Schæffergården den 5. og 6. februar 2000. Symposiumet, som blev arrangeret af Henning Bergenholtz i samarbejde med Rikke Hauge, blev støttet af Nordisk sprogråd. Ved sammensætningen af deltagerne var der denne gang på sin vis en vis svensk overrepræsentation. Det har sin enkle grund i det faktum, at der specielt på Universitetet i Göteborg har været flere store projekter med leksikografisk historiografi som tema. Man kan diskutere (men har overraskende nok ikke gjort det endnu), hvordan den leksikografiske historiografi hhv. historisk ordbogsforskning skal indordnes i relation til andre metaleksikografiske delområder. Den kendteste opstilling findes hos Wiegand (1989:262). Den der fremstillede opfattelse deles af et stort antal leksikografer, som har overtaget denne inddeling uden dog at diskutere indordningen af den leksikografiske historiografi nærmere. Her kan man se, at den

leksikografiske historiografi udgør et eget delområde på lige fod med brugerforskning, ordbogskritik og systematisk ordbogsforskning.

Wiegand (1989:262)

En anden opdeling findes hos Bergenholtz/Tarp (1994:28), som ser den leksikografiske historiografi som en del af den systematiske ordbogsforskning og ikke som et eget område. Principielt mener vi ligeledes ikke, at evt. rent tilbageskuende systematiske overvejelser er noget helt forskelligt fra sådanne overvejelser, som også kommer med forslag til fremtidige teoretiske og praktiske veje i leksikografien:

ILL: fra Bergenholtz/Tarp

Ved symposiet blev disse indordninger af temaet diskuteret uden at der blev opnået nogen klarhed. Problemstillingen blev kun i ringe grad gjort til genstand for diskussion i de konkrete bidrag til leksikografiens historie. Disse bidrag skal her ikke parafraseres. Vi henviser i stedet til de abstracts, som indleder hvert bidrag. Derimod vil vi gerne give nogle indtryk fra den afsluttende diskussion, som dels bestod af generelle overvejelser, dels af mere metodiske problemstillinger. Af den sidste art var bl.a.:

- Leksikografisk materiale i håndskrifter
- Behov for samlede fortegnelser over nordiske ordbøger

De generelle indordningsproblemstillinger spillede dog den største rolle. Hertil hører også det allerede nævnte problem, men også helt generelt en diskussion om leksikografiens objekt. Helt konkret vil det have væsentlige følger, hvis leksika og encyklopædier medtages hhv. ikke medtages som objekt for leksikografien. I planlægningen af symposiet var disse medtaget, dog blev der ikke holdt foredrag om sådanne leksikografiske opslagsværkers historie:

- Hvad er leksikografi?
- Leksikografiens rolle i idéhistorien
- Opdeling af metaleksikografi
- Motivation til at beskæftige sig med leksikografiens historie
- Leksikografihistorisk periodisering
- Leksikografernes status i historisk perspektiv
- Leksikografiens hhv. ordbøgernes funktion i historisk perspektiv
- Leksikografisk historiografi i nordisk perspektiv (se hertil også det nyudkomne værk af Hovdhaugen et al. (2000) med korte oversigter over leksikografien i de enkelte nordiske lande)

Vi vil derudover henvise til næste nummers temadel: "Ordbøger mellem de nordiske sprog". Der vil i januar 2001 blive afholdt et særligt symposium for et mindre antal indbudte deltagere om temaet. Foredragene på dette symposium vil danne grundstammen i temabidragene. Også for den, der ikke deltager, vil der på sædvanlig vis kunne indsendes bidrag til dette tema. Allerede nu kan der ligeledes henvises til det planlagte symposium, som skal finde sted i begyndelsen af 2002 med temaet "Sprognormering i de nordiske ordbøger". Dette tema vil uden tvivl være meget interessant for mange af læserne af *LexicoNordica*. Vi vil dog tilstræbe at opnå et deltagerantal, som måske kommer over de sædvanlige 14–18 deltagere, men ikke overstiger i alt 25–30 deltagere. Forslag til deltagersammensætningen modtages gerne.

Vi må beklage, at den sidste udgave af *LexicoNordica* udkom med nogen forsinkelse. Enkelte abonnenter fik først tidsskriftet i begyndelsen af januar. Forsinkelsen skyldtes problemer med det hidtidige trykkeri. Få dage før aflevering af manuskriptet erfarede vi, at det ikke var i stand til at udføre det aftalte arbejde. Med meget kort varsel blev det derfor nødvendigt at finde en anden løsning. Vi vil i denne sam-

menhæng takke Kåre Heggero fra Kursiv Grafisk Rådgivning og Bjørn Nygaard, som formidlede kontakten til dette trykkeri.

Til slut vil vi udtale en tak til medlemmerne af redaktionskomitéen for deres fortsatte medvirken. En tak rettes også til Nordisk sprogråd, særligt til Birgitta Lindgren og Rikke Hauge, for den sædvanlige praktiske og finansielle støtte, som har gjort det muligt at publicere dette nummer.

Litteratur

Bergenholtz, Henning & Sven Tarp (udg.) med bidrag af Grete Duvå, Anna-Lise Laursen, Hans Kristian Mikkelsen, Sandro Nielsen, Ole Norling-Christensen og Jette Pedersen 1994: *Manual i faglexikografi. Udarbejdelse af fagordbøger – problemer og løsningsforslag*. Herning: Systime.

Hovdhaugen, Even/Fred Karlsson/Carol Henriksen/Bengt Sigurd 2000: *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Jyväskylä: Societas Scientiarum Fennica, 441–448.

Wiegand, Herbert Ernst 1989: Der gegenwärtige Status der Lexikographie und ihr Verhältnis zu anderen Disziplinen; in: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie. Erster Teilband*, hrsg. von Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta. Berlin/New York: de Gruyter 1989, 246–280.

Bo Ralph

Svensk lexikografitradition

When discussing “Swedish lexicographical tradition” one has to distinguish between general activities of lexicographical nature and systematic lexicographic description in a strict sense. With respect to this distinction, the lexicographical tradition in Sweden can be suggested to have passed through three different periods: (1) before 1700; (2) c. 1700 – c. 1850; (3) after 1850. The first period is dominated by lexicographic products facilitating for Swedes to study Latin. The second period witnessed an ever-increasing number of bilingual or multilingual dictionaries containing lexicographic information on the Swedish language. By the beginning of the third period, the first Swedish monolingual defining dictionary appeared, whereby the modern Swedish lexicographical tradition had been fully established.

The roots of the first period can be traced back to the traditional study of Latin on the European continent. In particular, the “art” of the medieval grammarians contains the seeds of later lexicography. The bilingual dictionaries are partly triggered by practical needs, partly by a patriotic atmosphere, the latter subsequently leading to conscious and deliberate language planning. During the third period, the focus lies on monolingual dictionaries, both with general and with very specialized purposes. Since, in Sweden, the first printed books that can be considered to be dictionaries appeared towards the middle of the 16th century, the first two periods can be argued to have spanned approximately 150 years each. There are reason to believe that now, another 150 years since 1850, we are facing a new era of dictionary-making, with quite new characteristic features.

1. Bakgrund

Svensk språkvetenskap har traditionellt visat lexikografihistorien ett ganska förstrött intresse. I språkhistoriska framställningar av handboks-karaktär (såsom exempelvis Wessén 1968) anförs visserligen åtskilliga exempel av lexikalisk natur hämtade från välkända äldre ordböcker som stöd för antaganden om språkhistoriska förlopp, och många specialundersökningar hämtar också en del av sitt underlag från olika tidiga ordböcker, ofta med en ganska grundlig analys av de använda ordböckernas allmänna egenskaper som följd (t.ex. Benson 1951). Något samlat grepp har däremot aldrig tagits.

En förklaring kan vara den rätt nedlåtande attityd som Adolf Noreen visar gentemot lexikografins ställning inom språkvetenskapen, redovisad i hans stort upplagda, delvis magnifikt genomförda men oavslutade översiktsverk *Vårt språk*, när han i första delen (1903) går igenom den nysvenska språkforskningens historia. Där säger han om de

äldre två- eller flerspråkiga ordböckerna att de är "praktiska hjälpedor, bland hvilka visserligen några mycket värdefulla, för öfversättning till främmande språk" (Noreen 1903:209). En liknande kallsinnighet inför lexikografin har som bekant också länge präglat den internationella språkforskningen. Detta framgår särskilt tydligt när språkvetenskapligt inriktade lingvister vid enstaka tillfällen brutit den annars rådande tystnaden kring ordböckers relevans och lyft fram lexikografin såsom ett språkvetenskapligt centralt, autonomt forskningsområde. Konferensen vid Indiana University 1960 är ett välkänt sådant exempel, som gjort rapporten därifrån (Householder & Saporta 1962) till en flitigt citerad skrift bland senare lexikografer som velat hävda lexikografins ställning inom den allmänna språkvetenskapen.

Ansatser till lexikografihistoriska översikter inkluderande utvecklingen i Sverige har uppstått ganska sent och har som helhet haft ett vidare perspektiv (såsom Haugen 1986, senare Jacoby 1990). Vid mitten av 1980-talet, då mina personliga intressen dominerades av dels det lexikaliska, dels det historiska perspektivet på språket, tog jag därför initiativet till ett forskningsprojekt med benämningen "Lexikografisk tradition i Sverige" och fick tillsammans med Sven-Göran Malmgren ett forskningsanslag från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet (i Sverige), som tillsammans med vissa andra medel möjliggjorde rätt ingående studier i ämnet under en följd av år. Projektet har inspirerat till tre omfattande doktorsavhandlingar (Johansson 1997, Rogström 1998, Hannesdóttir 1998) och ett antal artiklar av växlande omfattning, som tillsammans har givit en mycket tydligare och mer fullständig bild av lexikografins utveckling i Sverige än den som tidigare fanns tillgänglig. Redan dessförinnan hade Lars Holm publicerat sina studier i Jesper Swedbergs otryckta ordbok (Holm 1986), och en kortfattad modern översikt över lexikografihistorien har senare lagts fram av Holm & Jonsson (1991).

Eftersom jag ganska nyligen presenterat något som kan betraktas som en sammanfattning av det nyss nämnda projektet (i Ralph, under utgivning), skulle det här lätt kunna bli fråga om en för alla tröttande upprepning. Därför avstår jag från att i konkreta detaljer återge den svenska lexikografins utveckling och koncentrerar mig på några viktiga punkter av mer principiell natur, vilket inte hindrar att även några enskilda ordböcker hastigt behandlas.

2. Lexikografitraditionen och språkhistorien

Det nyssnämnda projektet hade som huvudsyfte att beskriva framväxten av en inhemsk lexikografitradition i Sverige. Uppgiften visade sig rymma flera underskattade problem. För det första är uttrycket "lexikografitradition" inte entydigt. Det kan åtminstone ha två betydelser, en ganska allmän och en mera teknisk. Den allmänna skulle innebära något sådant som 'lexikografisk verksamhet från äldsta tid till våra dagar', medan "lexikografitradition" i mer inskränkt mening skulle avse 'etablerad lexikografisk beskrivningsteknik' e.d., såsom denna kan utläsas ur de efterlämnade ordböckerna. I det följande är det den svenska lexikografitraditionen i den första bemärkelsen som tilldrar sig huvudintresset, även om det från allmänna lexikografiteoretiska utgångspunkter kanske snarast är lexikografitradition i den senare betydelsen som är mest attraktiv. Den senare förutsätter emellertid den förra, och båda aspekterna har beaktats inom projektet.

I sin doktorsavhandling har Anna Hannesdóttir (1998) urskilt tre olika epoker i den lexikografiska verksamheten i Sverige:

- (1) tiden före ca 1700;
- (2) tiden ca 1700 – ca 1850;
- (3) tiden efter ca 1850.

Hon anknyter själv till denna indelning i sitt bidrag till denna volym. De tre epokerna domineras av var sin typ av lexikografi. Under den första perioden kan så gott som all lexikografisk produktion hänföras till latintraditionen, dvs. de ordböcker som kommer till har som syfte att underlätta för svenskar att lära sig latin. Under den andra perioden är de flesta nya ordböcker två- eller flerspråkiga med svenska som källspråk eller målspråk och med ekvivalenter på ett eller flera samtida främmande språk. Vid mitten av 1800-talet sammanställs den första kompletta enspråkiga svenska definitionsordboken, föregången av ett par ofullbordade ansatser (se även Malmgren 1988). Inom den enspråkiga lexikografien kan efterhand både allmänspråkliga ordböcker och sådana med speciella syften (såsom dialektordböcker, synonymordböcker, fackordböcker etc.) urskiljas. Givetvis fortsätter också såväl den latinska lexikografien som den tvåspråkiga in i följande epoker, men de senare perioderna domineras inte längre på samma sätt av dessa tidigare typer av lexikografi när vi rör oss längs tidsaxeln.

Ett viktigt sekundärt syfte med projektet var att skapa förutsättningar för en bedömning av enskilda ordböckers källvärde i språkhistoriskt arbete (Hannesdóttir & Ralph 1988, Ralph 1992), bl.a. genom att bestämma de olika ordböckernas beroende av förlagor. Förutom att lexikografihistorien kan ha denna språkhistoriska källfunktion är den

givetvis också i sig att betrakta som en del av språkhistorien. Ordböcker är ett kraftfullt instrument i den standardiseringsprocess som de flesta europeiska folkspråk genomlöper med början under senmedeltiden, och det ligger i sakens natur att lexikografihistoria snarast blir en del av det skrivna språkets, och därmed i första hand det offentliga språkets, historia.

I språkhistoriska analyser har det blivit vanligt att man gör en distinktion mellan "yttre" och "inre" språkhistoria. Därvid avser man med den inre språkhistorien de förändringar som kan observeras i själva språksystemet, medan man med yttre språkhistoria betecknar de växlande villkor som gäller för språkets utnyttjande. I själva verket är det svårt att dra någon skarp gräns mellan de båda typerna av språkhistoria; de skall väl ibland snarast ses som två olika aspekter på förändring, eventuellt med olika stark tonvikt på förklaring. Om man exempelvis tycker sig kunna korrelera en observerad språklig förändring med förändringar i den demografiska situationen eller sociala förhållanden i allmänhet, kan beskrivningen av själva det lingvistiska fenomenet sägas höra till den inre språkhistorien, medan hänvisningen till de utomlingvistiska omständigheterna mera rör den yttre språkhistorien. Man skall då samtidigt minnas att hela förklaringsbegreppet är mycket komplicerat i språkhistoriska sammanhang (se t.ex. Mæhlum 1999).

Det är naturligt att främst betrakta lexikografihistorien som en del av den yttre språkhistorien. Man kan argumentera att förändringar i sättet att sammanställa ordböcker hör till språkets varierande villkor men knappast att de i sig utgör en integrerande del av språksystemets modifiering. Ordböcker kan emellertid som sagt också *återspegla* förändringar i systemet, vilket redan detta ökar lexikografihistoriens relevans för den inre språkhistorien. Dessutom kan ordböcker (liksom grammatisk reglering m.m.) genom sin normativa kraft ha direkt inverkan på språksystemet, såsom Anna Hannesdóttir illustrerar på annan plats i denna volym. Detta kan sammanställas med vad Zgusta kallar "standard-creating dictionaries" (Zgusta 1992). Egentligen borde distinktionen inre–yttre språkhistoria kompletteras med ett annat motsatspar, nämligen spontan–reglerad förändring, för att resonemanget skall bli klarare. Spontan förändring skulle vara sådan där man inte (längre) kan urskilja någon medveten styrande viljemässig kraft bakom förändringen, medan reglerad förändring åstadkoms genom direkt medvetna insatser. I så fall kan ordböcker sägas reflektera såväl spontant uppkommen som mera reglerad språkförändring. Som språkliga instrument hör de emellertid principiellt till den yttre språkhistorien, dvs. till villkoren för språkets utveckling, medan de genom

sin inverkan på sikt kan få betydelse även för den inre språkhistorien, för systemets modifiering.

Vidare bör lexikografihistorien i sin tur, såsom en form av språkhistoria, kunna bedömas med hänsyn till såväl den yttre som den inre lexikografihistorien. Inre lexikografihistoria skulle i så fall beskriva den lexikografiska informationsstrukturens utformning, iakttagbara impulser från en ordbok till en annan, uppenbara lån av exempel etc. Yttre lexikografihistoria däremot tar sikte på den vidare samhällliga och kulturella ram inom vilken de olika ordböckerna fungerar. Hit hör exempelvis tryckeri- och förlagstekniska omständigheter men också sådant som ideologiska förutsättningar.

I det följande läggs den inre lexikografihistorien till stor del åt sidan, trots att analysen av den lexikografiska informationens struktur spelat en viktig roll inom det projekt som nämndes inledningsvis.

3. Äldre svenska ordböcker

Det kan här inte bli fråga om att kommentera enskilda ordböcker på något rättvisande sätt. Däremot kan det vara praktiskt att i kompakt form ange ett antal ordböcker som spelat en viktig roll i utvecklingen av lexikografitraditionen i Sverige (de upprepas inte i den avslutande bibliografin). Hädanefter hänvisar jag till de nummer ordböckerna tilldelats i den kronologiska uppställning som följer.

- (1) *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione* (1538)
- (2) Elaus Petri Helsingius: *Synonymorvm libellvs* (1587)
- (3) Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis: *Lexicon latino-scondicum quadrilingue* (1637)
- (4) *Dictionarium. Latino-sveco-germanicum* (1640)
- (5) Georg Stiernhielm: *Gambla Swea- och Götha-måles fatebur* (1643; endast bokstaven A)
- (6) Olof Verelius: *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ* (1682)
- (7) Haqvin Spegel: *Glossarium-Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordabook* (1712)
- (8) Olof Lind: *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Dictionarium* (1738, utökad uppl. 1749)
- (9) Petrus Fiellström: *Dictionarium sueco-lapponicum* (1738)
- (10) Petrus Schenberg: *Lexicon latino-svecanum [jämte] Swensk Ordabok, ther hvart och ett Swenskt ord och ordalag til thes skrifart, på Latin gifwes och vttydes* (1739, ny uppl. 1742)

- (11) Jacob Serenius: *Dictionarium suethico-anglo-latinum* (1741)
- (12) Levin Möller: *Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois* (1745, ny uppl. 1755)
- (13) Daniel Juslenius: *Finsk Orda-Boks Försök* (1745; register på svenska)
- (14) J. Dähnert: *Liber memorialis germanico-latino-svecicus* (1746, ny uppl. 1775)
- (15) Abraham Sahlstedt: *Swensk Ordbok Med Latinsk Uttolkning, På Kongl. Maj:ts allernådigste Befallning Författad* (1773)
- (16) J. Dähnert: *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand-Lexicon* (1784)
- (17) K.E. Kindblad: *Ordbok öfver Swenska Språket*. (1840[–41])
- (18) C.J.L. Almqvist: *Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick* (1842[–44])
- (19) A.F. Dalin: *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55)
- (20) SAOB = *Ordbok öfver svenska språket utgifven av Svenska Akademien* (1892–)

Det äldsta arbete av lexikografisk natur som bevarats är ett latin-svenskt glossarium, Codex Upsaliensis C 20, en handskrift som antas stamma från 1470-talet, jämte ett troligen äldre fragment av samma skrift, möjligen resterna av en förlaga till C 20. Handskriften återger ganska troget Johannes Balbus de Januas *Lexicon Catholicon*, ursprungligen från 1286. C 20 liksom det äldsta tryckta lexikografiska verket, (1) i listan, hör hemma i latintraditionen. Detta gäller strängt taget också (2), även om Helsingius ordbok har svenska som källspråk och förutom latin också har grekiska som målspråk. Båda dessa till omfånget blygsamma ordböcker går tillbaka på utländska förlagor. (1) kom i flera upplagor och gav dessutom upphov till en dansk bearbetning: *Vocabulorum variorum expositio atqve collectio ex lingua svetica* (1576).

Av helt andra fysiska dimensioner är (4), *Dictionarium. Latino-Sveco-Germanicum* (1640), en tung foliant som fullbordades av Jonas Petri Gothus, så småningom biskop i Linköping, men igångsattes av hans företrädare som kyrkoherde i Rystad (Linköpings stift), Nicolaus Grubb. Detta "Lexicon lincopense" innehåller bl.a. ett svenskt ordindex, som kom att återanvändas i olika sammanhang. Inom vårt projekt har Monica Johansson ägnat "Lexicon lincopense" en utförlig behandling (Johansson 1997). Även (4) är djupt rotad i latintraditionen, även om tyska och svenska ordindex inkluderas. Mera diskutabel är statusen hos Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis fyrspråkiga lexikon, nr (3),

speciellt om detta sätts i samband med ett likaledes fyrspråkigt, opublicerat arbete av samme författare, där de ingående orden, även de svenska således, är inordnade i morfologiska grupper. Till latintraditionen, som beskrivs närmare i nästa avsnitt, hör också nr (10) och flera senare ordböcker, som behandlas av Anna Hannesdóttir (1998).

De "praktiska hjälpedor" som Noreen talar om är framför allt tvåspråkiga ordböcker för översättning mellan tyska och svenska (nr 8, 14, 16), engelska och svenska (nr 11), franska och svenska (nr 12 och flera som uteslutits här) eller vice versa. Listan upptar endast ett snävt urval. Lena Rogström har särskilt undersökt de första ordböckerna som innehåller engelska och svenska (Rogström 1998). Man kan observera att rikets andra viktiga språk, finska, är representerat inom kategorin tvåspråkiga ordböcker (nr 13; som ett av de fyra språken redan i 3), och även samiskan uppmärksammas (nr 9).

Det svenska ordförrådet fångas först så småningom upp i ordböcker. Efter några särilingar på 1600-talet (nr 5 och 6), som kommenteras kortfattat nedan i avsnitt 5 (om den patriotiska traditionen), följer Haqvin Spegels *Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Svensk-Ordbok* (1712; nr 7) och betydligt senare Abraham Sahlstedts *Swensk Ordbok Med Latinsk Uttolkning* (1773; nr 15), som båda kallats första svenska ordboken. Den odiskutabelt första kompletta enspråkiga svenska definitionsordboken är annars Dalins (1850–55; dvs. nr 19), som föregås av Kindblads och Almqvists fragment (nr 17 och 18). När Svenska Akademien väl kommer igång med det som var en av huvuduppgifterna då Akademien instiftades 1786, är det en historisk ordbok man börjar publicera, *Ordbok öfver svenska språket utgifven av Svenska Akademien* (nr 20).

I stället för den noggranna genomgång av den svenska lexikografihistorien som inte ryms här skall nu några olika drivkrafter, som under olika perioder påverkat utvecklingen, granskas närmare. Den äldsta lexikografiska verksamheten på svensk botten som vi känner till är nära förknippad med latinstudiet och dess förutsättningar; lexikografin är inledningsvis starkt formad av *latintraditionen*. En annan viktig verkande kraft är åtminstone tidvis den rådande *patriotismen*; lexikografin ställs inte sällan i dess tjänst. I tilltagande grad läggs rena *nyttosynpunkter* på ordböckerna — de blir pedagogiska hjälpmedel i första hand, vilket för oss kan verka fullständigt naturligt. Så småningom blir ordböcker ett uttryck för det svenska språkets *dokumentation*, varvid tyngdpunkten hamnar på enspråkiga ordböcker.

4. Latintraditionen

De första kända lexikografiska ansatserna i Sverige ansluter sålunda på ett naturligt sätt till den långa och livaktiga latintraditionen. Det är inte frågan om att beskriva svenskt språk i någon form, utan målet är att underlätta för svenskar att lära sig latin. Från ett modernt perspektiv kan det förefalla självklart att listor med lexikalisk information ingår som en integrerande del av språkstudierna, vare sig språket som studeras är latin eller ej, och så till vida kanske det kan verka krystat att särbehandla latintraditionen i detta sammanhang. Latinstudiet intar emellertid en särställning inom den västerländska språktraditionen och har i många avseenden utvecklat en pedagogisk teknik som berört områden som normalt borde falla utanför själva språkstudiet. Det kan därför vara befogat med en hastig tillbakablick på latintraditionen specifikt.

Latintraditionen löper knappast helt kontinuerligt från antiken till medeltiden. Den relativt livaktiga intellektuella aktiviteten under senantiken verkar avlösas av ett andligt mörker, även om detta är olika tätt och olika utbrett under olika perioder och i olika delar av Europa (se t.ex. McKitterick 1990). Under alla omständigheter uppfattas det som en pånyttfödelse för latinet och delvis för antikens ideal, då en genomgripande reformering av undervisningen i skolorna genomförs med början på 800-talet. Målet är att återuppliva antikens *artes liberales*, och även latindiktningen får ny kraft. Rörelsen startar i det frankiska riket, och det har blivit kutym att tala om detta fenomen som den "karolingiska renässansen". Denna term har visserligen präglats av senare tiders forskning med ett retrospektivt synsätt, och den har fått sin lydelse i anslutning till den senare, "riktiga" renässansen, men även samtidens lärde vittnar om ett medvetet tillbakagripande på antikens diktning och vetande, även om man snarare talar om *renovatio* och *reparatio*.

Förändringen i stämningläget får en närmast programmatisk ton hos exempelvis den karolingiske diktaren Moduin (800-talets första årtionde):

Prospicit alta novae Romae meus arce Palemon
Cuncta suo imperio consistere regna triumpho,
Rursus in antiquos mutataque secula mores.
Aurea Roma iterum renovata renascitur orbi.¹

¹ Min Palaemon [avser här Karl den store men är en medveten anspelning på Vergilius *Bucolica*, *Ecloga* 3] blickar ut från det nya Roms upphöjda citadell och ser alla kungariket samlade till ett imperium genom hans segrar. Våra tider är överförda

Den svåra uppgiften blir att forma *artes liberales* till en fullständig och sammanhållen studiegång efter klassiskt snitt utan att bryta mot de teologiska kraven. Dessa ideal når sin kulmen på 1100-talet i de franska skolorna, men effekterna sprids vida omkring och dröjer sig länge kvar (se t.ex. Haskins 1928). Skolornas grammatiker, som har att förmedla *artes liberales*, får en nyckelroll. Den *grammaticus* som är mest känd i vår del av världen är Saxo. Om honom säger Erasmus Rotterdamus:

[...] jag vill hellre bege mig till Danmark, som gav oss Saxo Grammaticus, han som skrev sitt folks historia så lysande och storslaget. Jag tycker om hans levande och glödande ingenium: hans språk är aldrig släppt eller sömnigt, det rymmer en så märklig rikedom av ord och uttryck, en sådan mängd av sentenser och en så beundransvärd variation av figurer, att jag inte nog kan förundra mig över hur en dansk på denna tid kunde äga en sådan vältalighetens kraft.²

De flesta grammatiker känner vi inte ens till namnet, men Erasmus uttalande om Saxo avslöjar en del om hur man under den senare renässansen såg på dem som språkkonstnärer. Redan Isidorus hade i sin *Etymologia* utpekat grammatiken som alla andra konsternas ursprung och fundament. *Artes liberales* inleddes med *trivium* (vältaligheten eller filologin), som i sig rymde grammatik, dialektik (eller logik) och retorik. Därefter vidtog *quadrivium* (visheten eller filosofin) med komponenterna aritmetik, geometri, astronomi och musik. Grammatikern blev den som redan på grundstadiet skulle undervisa om såväl språkets som moralens elementa. Detta följde naturligt av den tillämpade metoden: man läste väl utvalda litterära texter, som kommenterades utförligt av grammatikern. Kommentarererna gällde såväl form som innehåll. Grammatikern uppehöll sig vid de enskilda orden, deras formlära och deras semantiska potential (bl.a. i förhållande till synonymer och omskrivande uttryck). Språkets konstfulla uppbyggnad (dialektik och retorik) aktualiserades oupphörligen av de lästa texterna (allt från antikens poeter och historiker till bibeltexter).

Även de övriga vetenskaperna återropades flitigt, när grammatikern avbröt läsningen med en förklaring inledd av signalen *id est*. Förklaringen kunde vara såväl formellt språklig som innehållsligt encyklopedisk. Dessa *glossae*, som inte sällan fick formen av marginalanteckningar i rent bokstavlig mening, manifesterade tidens vetenskapsideal. Samtidigt avspeglar de tidens lexikaliskt dominerade per-

till antikens kultur. Det gyllene Rom är återfött och återupprättat för världen. (Den latinska texten återges efter Godman 1985:192).

² Svensk övers. hos Johannesson (1978:42).

spektiv på texten. Denna uppfattades som ett förråd av ord (*copia*), och det var grammatikerns uppgift att till studenterna förmedla vad som kallades *copia verborum*, ett ordförråd, som var så uppbyggt att det kunde göra tjänst i ett ändamålsenligt och drivet språkbruk. Som pedagogiska hjälpmedel sammanställdes långa listor med synonymer och homonymer. Dessa s.k. *copiae* är en viktig hållpunkt i utvecklingen mot senare latinordböcker. När ordböckerna som språkexempel nästan uteslutande tar upp citat från *auctores* i den latinspråkiga litteraturens kanon, är detta också ett arv från den återupprättade grammatikundervisningen. De litterära texter som lästes i medeltidens skolor var sådana som skulle tjäna som språkliga och moraliska föredömen, de som ansågs närma sig språkets ideala form. Man får minnas att *imitatio* är ledstjärnan vid textproduktion av alla slag ända tills romantikens uppfattning om författargeniet vänder på värderingarna.

Det poängterades nyss att den kontinentala latintraditionen inte beskriver en jämn utvecklingslinje utan har sina toppar och dalar. Det samma gäller latintraditionen i Sverige, som ju dessutom startar först ett bra tag efter den karolingiska renässansen på kontinenten (Tengström 1973). Mot den bakgrund som just tecknats kan vi ändå konstatera att det medeltida svenska arbetet C20 likaväl som *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione* (1538) och fortfarande "Lexicon lincopense" (1640) faller väl in i en grundmurad latintradition. Det svenska indexet i "Lexicon lincopense" saknar ännu egen status men kommer så småningom att spela en roll i frigörandet av den svenska lexikaliska beskrivningen från latinberoendet (se Johansson 1997). Från och med Schenbergs latin-svenska och svensk-latinska ordböcker (nr 10 i listan ovan) börjar skillnaderna mellan ordböcker inom latintraditionen och annan tvåspråkig lexikografi att utjämnas.

5. Den patriotiska traditionen

Om den latinbaserade lexikografin leder sitt ursprung till medeltidens latinundervisning, kan den efterföljande renässanstiden sägas sätta fokus på folkspråken. Detta är på sätt och vis paradoxalt, eftersom renässansen egentligen syftar till en återgång till antikens ideal, inklusive språkidealen, bort från medeltidens förment urspårade, tunga, skolastiska latin. Renässansens nya, mer individualiserande människoupfattning och betonandet av folkstaten och dess enväldige furste leder emellertid samtidigt till ökat intresse för den samtida världen, de närmare liggande förhållandena, vilket på det språkliga området innebär ökad uppmärksamhet på de språk man verkligen använde i vardagslag.

Detta dubbelkommando påverkar synen på såväl latinet som folkspråken. I takt med att folkspråken erkänns som fullvärdiga kommunikationsmedel, reduceras också latinet till ett av många främmande språk.

I Sverige sammanfaller det något försenade renässansgenomslaget med en begynnande patriotisk rörelse. Flera olika omständigheter spelar in. För det första leder den rent politiska utvecklingen till att svenskarna gör uppror mot den danske unionsregenten. Ungefär samtidigt genomförs reformationen av kyrkan, vilket i sin tur delvis kan sättas i samband med olika renässansfenomen, bland annat en allmänt mera kritisk inställning till kyrkans dominans. Bibelöversättningen 1541 blir en manifestation på såväl det kyrkliga som det nationella (och språkliga) planet. Det är ingen tillfällighet att man på titelbladet till 1541 års bibel kan läsa: "Biblia / Thet är / All then Helgha Scriff / på Swensko". Bibeln 1541 är en språkligt medveten prestation — man väljer i flera avseenden att fjärma språket från danskan, mer än vad det samtida spontana bruket motiverar.

Sveriges stormaktssträvanden under 1600-talet gör att patriotismen accentueras. Redan tidigare hade försök gjorts att hävda ett ärofullt förflutet för det svenska folkets och det svenska språkets del. I viss mån var detta en allmänuropeisk (men kanske särskilt nordeuropeisk) tendens. Ett gångbart tema bestod i att associera sitt folks tidiga historia med folkvandringstidens goter, som framställs som ett folk med ett slags naturlig friskhet och ädelhet i motsats till den demoraliserade romerska civilisation som de störtar. Detta förhållande av goterna brukar kallas "göticism", en rörelse som dyker upp med ojämna mellanrum i den svenska idé- och kulturhistorien (se t.ex. Johannesson 1982). Under medeltiden märks flera göticistiska nedslag: t.ex. i Penta-teukparafrasen, i Kristoffers landslag, i Ericus Olais svenska historia. Svenskarna finner tacksamt göticistiskt bränsle i goternas egen stamsaga, som i Jordanes bevarade version förlägger goternas ursprung till ön Scandza.

En tidig kulmen på forntidsspekulationerna markeras av Johannes Magnus *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus* (1554) och brodern Olaus Magnus *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555). Att deras strävanden delvis var framgångsrika omvitnas av en episod som återberättas av Kurt Johannesson. Den danske professorn Hans Münster uppehåller sig 1559 i London och finner sig föranlåten att sända meddelande hem till Danmark. "Han rapporterar upprörd att man saluför storartade kartor och geografiska arbeten över Sverige i Londons boklådor, likaså en historia om goterna och svearna som redan tryckts i Rom, Paris och Basel och som köps av många. Den danske

kungen borde omedelbart söka efter någon som kunde teckna och trycka en lika konstfull karta över Danmark och någon som kunde bemöta alla de grundlösa lögner, som nu spreds bland godtrogna utlänningar" (Johannesson 1982:103).

Under krigarkungen Gustav II Adolfs regering blir arbetet på att bygga upp en ärorik svensk förhistoria mer systematiskt. Man griper då tillbaka på den äldre historieskrivningen, inte minst bröderna Magnus. Ansträngningarna kommer av sig något efter kungens död 1632, men de göticistiska strävandena återupptas med förnyad kraft efter drottning Kristinas abdikation. Statliga verk inrättas med direkt uppgift att vårda "antikviteterna", däribland gamla texter. Man tar generöst för sig och betraktar allt gammalt nordiskt material som svensk egendom. Inte minst profiterar man på den s.k. isländska renässans, som uppstår huvudsakligen i Danmark men genom nära samverkan med islänningarna, av naturliga skäl. Allt fornnordiskt material ställs i paritet med det specifikt svenska, och de svenska fornforskarna går i bräschen för en ganska intensiv utgivning av fornvästnordiska texter. I Sverige utvecklar slutligen Olof Rudbeck ett historiskt storverk, *Atlant eller Manhem* i fyra delar (1679–1702), vari han leder svenskarnas ursprung till de stammar som efter syndafloden omedelbart avvek och som därför aldrig omfattades av Babels språkförbistring. Det svenska språket går således att härleda direkt från urspråket, det som Gud använde då han talade med Adam. Även om påståendena väckte visst motstånd utomlands, vann Rudbecks idéer ändå förvånansvärt starkt bifall. I Sverige blev de en allmänt omfattad statsideologi.

Dessa strömningars relevans för den lexikografiska traditionen i Sverige har tidigare till stor del negligerats, antagligen därför att de betraktats som språkvetenskapligt marginella. Att de verkligen har haft stor betydelse för den svenska lexikografitraditionen har jag hävdad i den ovan nämnda översikten (Ralph, under utgivning). I den har jag också understrukit en del viktiga faktorer, som påverkat den vidare utvecklingen av lexikografitraditionen. Jag får här nöja mig med att antyda det patriotiska inslagets principiella betydelse och hänvisar generellt till min andra rapport. I listan över ordböcker representerar framför allt nr (5) och (6) den patriotiska ådran. Stiernhielms lexikografiskt upplagda arbete rymmer långt fler komponenter än ren lexikografi, men det skulle leda för långt att gå in i dessa frågor här. Verelius *Index* (6) är ett ovanligt tydligt exempel på det som Zgusta kallar "antiquating or archaizing dictionaries" (Zgusta 1992:2). Verelius fyller sin ordbok med gamla ord excerperade ur fornsvenska, fornnorska och framför allt fornisländska texter, säkert i syftet att dessa ord skall kunna återanvändas i samtidens (och framtidens) svenska,

varigenom språkets grundläggande nordiska karaktär ytterligare skulle understrykas, i linje med de allmänna patriotiska tankemönstren.

6. Den nyttoinriktade lexikografin

Man kan säga att latintraditionen för med sig ordböcker i sin arsenal av hjälpmedel och tekniker avsedda att föra latinkunskaperna vidare. När den talande, dvs. svenska språket självt, i 1600-talsdikten "Thet Swenska Språketz Klagemål" ondgör sig över att det inte finns någon "Calpijn" (Calepinus) för svenska språket, anar man snarast en patriotiskt grundad upprördhet.³ Hade svenskarna aktat sitt språk högre, skulle man också ha tagit sig för arbetet med att utarbeta en ordbok över det svenska språket. Man fick i själva verket vänta ett stycke in på 1700-talet innan något som kunde kallas en svensk ordbok förelåg, närmare bestämt tills Haqvin Spegels *Glossarium-Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordabook* kom ut av trycket år 1712. Vi bortser då ifrån att denna ordbok snarast är ett utflöde av den patriotiska vågen i svensk lexikografitradition (se vidare Ralph, under utgivning).

Det som i fragmentarisk form (t.ex. Stiernhielms *Fatebur*; nr 5 i listan) eller i mer fullständig form (såsom Verelius *Index*, nr 6) producerades under 1600-talet står emellertid i den högstämnda patriotismens tjänst, i kombination med andra, ännu mer esoteriska syften (detta gäller främst Bureus och Stiernhielms ansatser till ordboksarbete). Den svenska göticismen i sin mest extrema form kulminerar med Rudbecks *Atlantica*, men göticistiska drag kan även fortsättningsvis spåras hos många svenska skribenter, också hos dem som får räknas som motståndare till de värsta överdrifterna (t.ex. Olof von Dalin). Eric Julius Biörner kan väl trots allt ses som en sen representant för den rudbeckianska fanatismen, och det är möjligen signifikant att efter Biörners senast publicerade arbeten på 1730- och 1740-talet är de tryckta ordböckerna av ett helt annat slag än tidigare. Ett verelianskt index vore svårt att tänka sig framåt mitten av 1700-talet.

I stället följer nu den ena ordboken efter den andra som parar ihop svenskan med ett "modernt" främmande språk: tyska, engelska, franska, ryska osv. 1700-talet är den praktiska nyttans århundrade, och lexikografins praktiska ändamål står i öppen dag. De understryks ytterligare av att en del ordböcker förses med bihang i form av termi-

³ Dikten gavs ut år 1658 av en okänd författare under pseudonymen Skogekär Bergbo. Fullständig enighet om vem som döljer sig bakom detta namn har ännu inte nåtts (se t.ex. Hansson 1984).

nologilikhade listor med hemortsrätt inom särskilda fackområden (t.ex. sjöfart och handel). Det nyttoinriktade perspektivet hindrar inte att förorden till ordböckerna ofta luftar diverse patriotiska skäl till att redaktören underkastat sig det otacksamma slitet att sammanställa en ordbok, men de praktiska övervägandena framhålls mest.

Att tvåspråkiga ordböcker har en grundläggande pedagogisk motivering för sin tillkomst ligger i sakens natur. Så till vida går det naturligtvis en linje från latinordböckerna till andra tvåspråkiga lexikon. De hjälpmedel som utarbetas inom ramen för latintraditionen har emellertid länge en nedärvd, icke ifrågasatt form, och syftet — att lära sig latin — behöver heller inte motiveras. Dessutom stannar dessa produkter huvudsakligen inom skolans eller de lärdas värld. De nya ordböckerna hamnar mer på var mans hylla, att göra tjänst då praktiska problem skall lösas. Det är snarast så att de pedagogiska ändamålen befrias från sin tidigare starka koppling till latintraditionen och blir en del av det allmänna nyttotänkandet, till den grad att även den nya tidens latinordböcker delvis frigör sig från den gamla latintraditionen och hamnar i samma fålla som andra tvåspråkiga ordböcker.

7. Den dokumenterande lexikografin

Sedan ordböckerna väl fullgjort sin roll i standardiseringsarbetet, dvs. den fas då framför allt (det svenska) skriftspråket utvecklar en riksgiltig norm, såsom Anna Hannesdóttir diskuterar på annan plats i denna volym, kan de ordböcker som tar sikte specifikt på svenskan snarare sägas få en dokumenterande funktion. En enspråkig svensk definitionsordbok som A.F. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55) har som första uppgift att förteckna, precisera och beskriva det svenska ordförrådet, vad Zgusta kallar "standard descriptive dictionaries" (Zgusta 1992:2). Samma sak gäller för specialordböcker av olika slag: synonymordböcker, uttalsordböcker, fackordböcker, förkortningsordböcker, på sitt sätt etymologiska ordböcker osv. När *Ordbok öfver svenska språket utgifven av Svenska Akademien* börjar utkomma på 1890-talet, är det ett historiskt perspektiv på språket som är det allt dominerande inom språkvetenskapen. Inte förvånande blir också den stora dokumenterande ordboken historiskt upplagd, med information om principiellt alla påträffade ord i svenska texter efter medeltiden.

1800-talet intresserar sig också för det ursprungliga, de grundläggande svenska dragen i språket, som man anser sig kunna rekonstruera med olika metoder. En består i att studera särskilt centrala

textgenrer, såsom lagarna. När de medeltida svenska lagarna ges ut i tolv band 1827–69, avslutas verket med en ordbok (Schlyter 1877), och den är inte bara avsedd som praktiskt hjälpmedel vid läsningen av lagarna. Schlyters ordbok över Sveriges medeltidslagar bildar fortfarande tillsammans med Söderwalls ordbok över det svenska medeltidsspråket den främsta dokumentationen av det äldsta tillgängliga svenska ordförrådet. Ytterligare en väg att nå fram till det ursprungliga språket går via dialekterna, som därför också måste dokumenteras, framför allt ordförrådet. En omfattande lexikografisk verksamhet på det dialektologiska området blir följden, ett arbete som fortfarande pågår.

Nu senast med *Nationalencyklopedins ordbok* (1995–96) har även den moderna svenskan fått sin lexikografiska dokumentation. Dagens lexikografi ansluter nog emellertid mer till den praktiska nyttans ideal än till dokumentationssträvandena som sådana. Som ett utslag av denna hållning får man se de ständiga uppdateringar av existerande hjälpmedel som präglar det moderna lexikografiska arbetet (t.ex. *Svenska Akademiens ordlista*).

8. Avslutning

Det har hävdats här ovan (utförligare i Ralph, under utgivning) att en del av den äldre lexikografen inte kan bedömas på ett riktigt givande sätt om man bara anlägger moderna perspektiv och värderar de äldre ordböckerna från nutida språkvetenskapliga, eller särskilt lexikografiska, utgångspunkter. Det är naturligtvis legitimt att fälla ett omdöme med innebörden att en given ordbok, som kommit till i äldre tid, saknar såväl allmänspråkligt som specifikt lexikografiteoretiskt värde enligt vårt nutida sätt att se, men i ett lexikografihistoriskt perspektiv kan det betyda att man missar väsentliga poänger. Om man trots allt utgår från dagens etablerade lexikografiska ståndpunkter, skulle man kanske kunna återvända till den periodindelning som inledningsvis anfördes och granska utvecklingen i dess ljus.⁴

Den tidigaste epoken fram till ca 1700 skulle då markera dels latin-dominansen, dels ett närmast förvetenskapligt stadium enligt moderna kriterier. Nästa epok, mellan ca 1700 och ca 1850, skulle omfatta dels en period då ordböckerna kommer att spela en helt ny roll jämfört med

⁴ Givetvis menar jag inte att periodindelningar har något egenvärde. Tvärtom har jag på annan plats varnat för de (risker för) missförstånd som de kan orsaka (t.ex. Ralph 2000). Att urskilja olika skeden i ett utvecklingsförlopp kan trots allt medföra vissa deskriptiva vinster.

tidigare, då de lösgör sig från latintraditionen och blir "praktiska hjälpredor" i inlärnings- och översättningsarbetet med olika moderna språk. Att de i tilltagande grad fungerar väl i dessa roller beror till stor del på att den lexikografiska tekniken förfinas i en rad olika avseenden: ordförrådet utökas, upprättas på svenskans villkor och moderniseras efterhand, ortografin och den alfabetiska ordningen blir mer konsekvent, den lexikografiska informationen utökas och preciseras, ordböckernas utformning differentieras efter olika syften osv. Samtidigt vinner det svenska skriftspråket i stadga.

Kring mitten av 1800-talet ser ordböckerna ut i stort sett såsom vi därefter vant oss vid att se dem. Med andra ord: den lexikografiska beskrivningen har gått in i ett "klassiskt" stadium. Vad som då kan konstateras är, att vi nu under någon tid får anses ha varit på väg över i ett nytt stadium. Det finns flera argument som talar för en sådan ståndpunkt. Uppenbart är att det nu finns ny teknik tillgänglig vid utarbetandet av ordböcker, något som fullständigt revolutionerat modernt lexikografiskt arbete. Det viktigaste är kanske ändå inte att ny teknik kunnat utnyttjas i det traditionella ordboksarbetet — förutsättningarna ändrades radikalt även då exempelvis skrivmaskiner och kopieringsapparater togs i bruk. Det avgörande nya är att andra typer av lexikografisk information, som tidigare inte kunnat tillhandahållas av praktiska skäl, nu kan övervägas. Själva begreppet 'ordbok' har blivit ytterst relativt, och jag åsyftar då inte bara det numera ganska triviala faktum att en ordbok kan föreligga i elektronisk form. Den tekniska utvecklingen har befrämjat en ny syn på lexikografi, såväl verksamheten som ändamålet. Avslutningsvis kan vi därför sammanfatta med att ange en modifierad periodindelning:

- (1) Förvetenskapligt stadium fram till ca 1700;
- (2) Intensifierad lexikografisk utveckling ca 1700 – ca 1850;
- (3) Etablerad lexikografisk tradition ca 1850 – ca 2000;
- (4) Ny era ca 2000 – ?.

Det ankommer på vår tids lexikografer att fylla den nya epoken med ett innehåll som så småningom kan ge anledning till en träffande karakteriserande beteckning. Ibland har det hävdats att gränserna mellan lexikalisk och encyklopedisk information är fiktiv och att man borde skapa moderna databaser med båda typerna av information tillgängliga, utan åtskillnad. Det är ett förhållningssätt som påminner om det som Spegel tillämpar i sin ordbok av 1712, dock utan dator. Därvid återknöt han till den då ännu gängse formen av språkligt kommenterande, som inte stod främmande för breda beskrivningar som utan att

väcka betänkligheter överskred alla slags ämnesgränser. Utrustad med väl utvecklad modern teknik och med tillgång till stora maskinläsbara informationsmängder kan den moderne lexikografen i lyckliga fall påminna om medeltidens *grammaticus*, den tidens polyhistor, som under sin högläsning kunde stanna var som helst i texten och med ett *id est* inleda en längre eller kortare utvikning om i stort sett vad som helst. Det är ett möjligen anspråksfullt men inte alldeles orealistiskt perspektiv på framtidens lexikograf. Tanken svindlar.

Om vi föreställer oss att en ny lexikografihistorisk epok så småningom kommer att urskiljas med start i vår egen tid, kan man på goda grunder anta att den inte kommer att fylla ännu en 150-årsperiod. Därvidlag har förutsättningarna ändrats kapitalt. Dagens snabba utveckling torde hädanefter förkorta även de historiskt urskiljbara relevanta perioderna.

Litteratur

- Benson, Sven 1951: *Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan*. (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund. 8.) Lund: Gleerup.
- Godman, Peter 1985: *Poetry of the Carolingian Renaissance*. London: Gerald Duckworth.
- Anna Helga Hannesdóttir 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 23.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hannesdóttir, Anna & Ralph, Bo 1988.: Early Dictionaries in Sweden: Traditions and Influence. I: *Symposium on Lexicography IV*. Proceedings of the Fourth International Symposium on Lexicography April 20–22, 1988 at the University of Copenhagen edited by Karl Hyldgaard-Jensen and Arne Zettersten. (Lexicographica. Series Maior. 26.) Tübingen: Max Niemeyer, 265–279.
- Hansson, Stina 1984: *Svenskans nytta Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet*. (Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. 11.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Haugen, Einar 1986: Learned Lexicographers of the North: Seventeenth-Century Vignettes. *The History of Lexicography*. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986, ed. by Hartmann, R. R. K. (Amsterdam Studies in the Theory and

- History of Linguistic Science. Series III. – Studies in the History of the Language Sciences. Vol. 40.) Amsterdam/Philadelphia, 99–105.
- Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordbok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Holm, Lars & Jonsson, Hans 1991: Swedish Lexicography. I: *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. 5:3. Berlin & New York: de Gruyter, 1933–43.
- Householder, Fred & Saporta, Sol (eds.) 1962: *Problems in Lexicography*. Report of the Conference on Lexicography Held at Indiana University November 11–12, 1960. (International Journal of American Linguistics. Vol. 28, no 2.) Bloomington.
- Jacoby, Michael 1990: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Johannesson, Kurt 1978: *Saxo Grammaticus. Komposition och världsbild i Gesta Danorum*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Johannesson, Kurt 1982: *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Utg. av Michaelisgillet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Johansson, Monica 1997: *Lexicon lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 21.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Malmgren, Sven-Göran 1988: Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse. I: Gertrud Pettersson (red.), *Studier i svensk språkhistoria*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A. 41.) Lund: Lund University Press, 195–213.
- McKitterick, Rosamond (ed.) 1990: *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mæhlum, Brit 1999: *Mellom Skylla og Kharybdis. Forklaringsbegrepet i historisk språkvitenskap*. Oslo: Novus.
- Nationalencyklopedins ordbok*. Höganäs: Bra Böcker. 1995–96.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Första bandet. Lund: Gleerups.
- Ralph, Bo 1992: The Older Dictionaries as Sources for Nordic Language History. *The Nordic Languages and Modern Linguistics. 7. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989*. Tórshavn 1992, 493–509.

- Ralph, Bo 2000: Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning. I: *Studier i svensk språkhistoria. 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20–22 november 1997*. Utg. av Lars-Erik Edlund. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, 360–379.
- Ralph, Bo under utgivning: Orden i ordning. Den historiska framväxten av en lexikografisk tradition i Sverige. Utkommer i: *Nordiska studier i lexikografi. 5. Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Göteborg 27–29 maj 1999*.
- Rogström, Lena 1998: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. (Meijerberg's arkiv för svensk ordforskning. 22.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Rudbeck, Olof 1679–1698[–1702]: *Atland eller Manheim dedan Japhets afkomne, de förnemste keyserlige och kungelige slechter ut til hela werlden, henne at styra utgångne äro [...]*. I–III[–IV]. Upsalæ.
- Schlyter, C.J. 1877: *Glossarium ad Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Lund: Gleerup.
- Söderwall, K.F. 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. (Supplement 1953–73.) Lund: Berlingska.
- Tengström, Emin 1973: *Latinet i Sverige. Om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och väl-talare*. [Stockholm:] Bonniers.
- Wessén, Elias: *Svensk språkhistoria. I. Ljudlära och formlära*. 8 uppl. 1968. Stockholm, Göteborg & Uppsala: Almqvist & Wiksell. (Nytryck i nordiska språk och svenska. 4. 1992.)
- Zgusta, Ladislav 1992: History and Its Multiple Meaning. I: *History, Languages, and Lexicographers*, ed. by Ladislav Zgusta. (Lexicographica. Series Maior. 41.) Tübingen: Max Niemeyer, 1–18.

Anna Helga Hannesdóttir

Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering¹

During the 18th century the status of Swedish changed from a poorly codified vernacular into a standardized national language. The bilingual Swedish dictionaries played an important part in the standardization process. Standardization is one of the phases of language planning, as presented by Haugen. He defines language planning as “the evaluation of linguistic change”. All the aspects of standardization are included in the lexical description of the vocabulary presented in the dictionaries: the graphization, the lexication and the grammatication of the language. As the lexical perspective puts every single word in focus, the lexicographers had to present a grammatical description that was in many ways superior to what was generally presented in the contemporary grammars.

The effects of standardization are far too often neglected in historical linguistics. The lexicographers did not only evaluate linguistic change; in the long run their decisions also affected the very structure of the language. Thus standardization must be accounted for in any description of language change in the 18th century Swedish and onwards.

1. Inledning

Den svenska lexikografins historia har ägnats en hel del uppmärksamhet de senaste åren. Främst är det inom projektet *Lexikografisk tradition i Sverige* som denna aspekt av svensk språkhistoria har fokuserats (se Ralph under utg. a). I de studier som presenterats har åtskilliga äldre ordböcker behandlats ur olika perspektiv och ett flertal olika aspekter av lexikografins utveckling har belysts. Förutom att enskilda ordböcker har studerats och beskrivits ingående (Norén 1991, Johansson 1997, Rogström 1998) har också övergripande presentationer av enskilda lexikografers verksamhet levererats (Holm 1986, Hast 1990, Rogström 1998). En bestämd ordboks beroende av tidigare arbeten har diskuterats (Malmgren 1988, Hannesdóttir 1991a och Rogström 1997) och beroenderelationer mellan ordböcker inom och mellan vissa språkkonstellationer har analyserats (Hannesdóttir & Ralph 1988, Ralph 1992, Larsson 1997). Vidare har ordböckerna studerats ur ett bredare

¹ Denna uppsats bygger på en undersökning som utförts inom projektet Svenskans böjningssystem – mellan kaos och balans. Projektet stöds av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet.

språkhistoriskt perspektiv. Deras värde som språkhistoriska källor har diskuterats (Hannesdóttir 1991b, Ralph 1992), liksom enskilda ordböckers roll i den ortografiska standardiseringen (Rogström 1994). Själva etableringen och utvecklingen av en svensk lexikografisk tradition har kartlagts (Hannesdóttir 1998) och den tidiga lexikografins olika funktioner har belysts (Hannesdóttir 2000, Hannesdóttir under utg. a). Många frågor kvarstår obesvarade och ännu fler nya frågor skulle antagligen kunna formuleras. Förutom själva lexikografins historia och genrens utveckling är det framför allt ordböckernas relevans för beskrivningen av svenskans förändring som framstår som ett angeläget forskningsområde.

Syftet med denna uppsats är att åskådliggöra relationen mellan 1700-talets lexikografi och de förändringar som svenskans ställning i samhället samtidigt genomgick. Svenskan var vid denna tid inne i en konsoliderings- och standardiseringsprocess. Ordböckernas funktion i denna process skall belysts liksom också etableringen av vissa normer som genom den pågående standardiseringen kommer till uttryck i ordböckerna.

2. Lexikografi och språkhistoria

Det svenska språkets historia indelas av tradition i olika perioder. Enligt den allmänt vedertagna indelningen går gränsen mellan äldre och yngre nysvenska vid 1732. Jag har tidigare hävdat att det i lexikografihistoriska sammanhang är motiverat att urskilja andra perioder. 1700-talet och 1800-talets första hälft betraktade jag då som en avgränsad period (Hannesdóttir 1998:1). Trots att värdet av periodindelningar av detta slag kan ifrågasättas (Ralph 2000, Ralph under utg. b) skulle jag här vilja sätta gränserna för denna lexikografihistoriska period ännu mera precist, nämligen vid 1712 och 1855. Inte oväntat är det årtalen för fullbordandet av två ordböcker som markerar gränserna. År 1712 utkom Haqvin Spegels *Glossarium Sveo-Gothicum*; 1855 publiceras sista häftet av den första enspråkiga svenska ordboken, *Ordbok öfver svenska språket*, som A.F. Dalin hade börjat ge ut 1850. Relationen mellan Dalins enspråkiga ordbok och den äldre, tvåspråkiga traditionen har jag redogjort för i andra sammanhang. Denna fråga kommer därför inte att behandlas här (Hannesdóttir 1998:471ff., Hannesdóttir under utg. a).

Varken denna periodindelning eller den traditionellt vedertagna avspeglar emellertid det svenska språkets funktionella utveckling. När det gäller det samhällsfunktionella perspektivet är 1700-talet den kanske

mest dynamiska perioden i den svenska språkhistorien. Det är då svenskan i praktiken byter status från att ha varit ett bristfälligt kodifierat folkspråk till att bli ett fullt utbyggt nationalspråk, standardiserat och funktionsdugligt samt utnyttjat i samhällets alla språkliga domäner. Den utveckling som leder till denna status- och funktionsförändring kan betraktas som resultatet av insatser av liknande slag som den organiserade verksamhet som numera kallas språkplanering. Det är ordböckernas roll i denna utveckling som diskuteras nedan.

3. Språkplanering och språkhistoria

Termen **language planning** etablerades av Haugen och det är också hans definition av begreppet som är den mest ändamålsenliga i det här sammanhanget. Hans första definition löd "the activity of preparing a normative orthography, grammar, and a dictionary for the guidance of writers and speakers in a non-homogeneous speech community" (Haugen [1959] 1972:133). Senare kom han att betrakta denna aktivitet som ett resultat av språkplaneringsprocessen snarare än själva processen. **Språkplanering** definierade han då som "the evaluation of linguistic change" (Haugen 1972:162).

Den modell Haugen konstruerade för att åskådliggöra processen har senare diskuterats, modifierats och kompletterats, inte minst av Haugen själv (Haugen 1987:64). Hans modell har också utvecklats vidare av Cooper (1989), särskilt med hänsyn till de politiska och ekonomiska maktförhållanden som oftare än de rent språkliga faktorerna ligger till grund när språkplaneringsåtgärder vidtas idag. En god översikt över området finns också i Vikørs arbete *Språkplanlegging* (1994). Där diskuteras språkbrukarnas attityder till spontana språkförändringar och till språknormerande åtgärder (Vikør 1994:14ff.). Vikør anlägger också ett historiskt perspektiv på språkplanering som fenomen. Han, liksom också Haugen, menar dock att all språkvetenskap ursprungligen var normativ eller preskriptiv, och att ett deskriptivt perspektiv utvecklas först på 1800-talet. Den viktigaste språkplaneringsuppgiften gällde då uppbyggnaden av nya skriftspråk (Vikør 1994:43; jfr Hannesdóttir 2000). En liknande ståndpunkt intar också Jahr i en uppsats om språkplaneringsåtgärder inriktade på talspråket (Jahr 1989). Också han menar att språkplanering inte förekom förrän de första språkakademierna inrättades, i Frankrike 1635 och i Sverige 1786. Först då kan vi diskutera möjlig påverkan från språkplanering på språkförändringar (Jahr 1989).

Om man, som Haugen, menar att aktörerna i språkplaneringens olika faser kan vara såväl enskilda personer som officiella instanser är det emellertid relevant att anlägga ett språkplaneringsperspektiv också när det gäller tidigare skeden i språkhistorien. För svenskans del är 1700-talet särskilt intressant i det sammanhanget.

Vid 1700-talets början var svenskan standardiserad endast i mycket begränsad utsträckning. Inom skriftspråket hade det visserligen utvecklats en hel del ortografiska konventioner och det morfologiska systemet var trots allt relativt stabilt. Den kollektiva föreställningen om "det rätta bruket" var emellertid fortfarande diffus och några allmänt accepterade normer är det ännu för tidigt att tala om (jfr dock Santesson 1986:3). Under 1700-talet utvecklas och etableras sådana normer för såväl ortografi som ordböjning och vid seklets slut är dessa normer mer eller mindre färdigformulerade.

Haugen beskriver språkplaneringsprocessen som bestående av fyra olika faser som försiggår på två plan och avser två aspekter (figur 1). Den första fasen gäller språkpolitiska åtgärder i ett språksamhälle där

	Form (policy planning)	Function (cultivation)
Society (Status planning)	1) Selection (decision procedures) a) Identification of problem b) Allocation of norms	3) Implementation (educational spread) a) Correction procedures b) Evaluation
Language (Corpus planning)	2) Codification (standardization procedures) a) Graphization b) Grammatication c) Lexication	4) Elaboration (functional development) a) Terminological modernization b) Stylistic development

Figur 1. Språkplaneringsfaser och aspekter (Haugen 1987:64)

språksituationen av någon anledning framstår som problematisk. I 1700-talets Sverige hade den parallella användningen av svenska och latin och den funktionsuppdelning som fortfarande rådde mellan dessa språk kommit att uppfattas som ett problem. Det tar hela 1700-talet (och lite till) att genomföra fas 1 i språkplaneringsprocessen, att införa svenskan som ett självklart språk i alla sammanhang.

Fas 2, kodifieringsfasen, består i standardiseringsarbete av tre slag: **grafisering**, **grammatisering** och **lexisering**.

Grafiseringen (eng. *graphization*) innebär att den ortografiska normen tar form. Den typiska produkten av grafiseringen är rättstavningslärar, och så småningom utvecklas normerna för en fastlagd ortografi. Ortografin diskuterades livligt under 1700-talet, alltifrån seklets början när debatten rasade som häftigast tills Leopolds stavningslära publicerades 1801.

Den grammatiska standardiseringen går ut på att grammatiska regler identifieras och beskrivs. Resultatet av denna process anses normalt vara manifesterat i grammatikorna. Den grammatiska litteratur som publicerades under 1700-talet är emellertid – med några undantag – tämligen trevande och osjälvständig i förhållande till den latinska grammatiken (se också Hannesdóttir 2000).

Den lexikaliska standardiseringen, lexiseringen, innebär att ett representativt ordförråd extraheras, etableras och beskrivs. Resultatet av lexiseringen manifesteras i det ordförråd som förtecknas som uppslagsord i ordböckerna och i den lexikaliska beskrivningen av detta ordförråd.

I språkplaneringens tredje fas verkställs de två första faserna. Den norm som etablerats förmedlas och utvecklas. Den fjärde fasen består av ett ständigt pågående arbete med utbyggnad och förnyelse av språkmaterialet i syfte att språket skall vara funktionsdugligt i alla tänkbara språkliga domäner.

Det var i språkplaneringsprocessens andra fas, kodifieringsfasen, som de gamla tvåspråkiga svenska ordböckerna fyllde en särskilt viktig funktion. För att svenskan i alla avseenden skulle bli ett effektivt kommunikationsmedel i alla sammanhang måste den studeras, beskrivas och standardiseras. Enhetliga mönster för ordens stavning och böjning skulle fastställas och förmedlas. Också ordförrådet skulle avgränsas och etableras – och utvecklas för att kunna ersätta latinet i alla dess funktioner. Hur lexikograferna för varje enskilt ord måste ta ställning till alla dessa plan, grafiseringen, grammatiseringen och lexiseringen skall jag nu diskutera.

Det vore rimligt att inleda med den av de tre aspekterna som står först i Haugens schema: grafiseringen. Men jag skall gå i en annan ordning och börja med lexiseringen för att sedan säga något kort om grafiseringsprocessen. Slutligen diskuteras ordböckerna som källor till vår kunskap om grammatiseringen av svenskan och också deras roll i denna process.

4. Ordböckernas roll i lexisering och grafisering

Ordböckerna spelar naturligtvis en central roll i lexiseringen. Då ordförrådet som sådant inte låter sig standardiseras på samma sätt som ortografi och morfologi, går lexiseringsprocessen som sagt ut på att extrahera, etablera och beskriva ett representativt ordförråd. För att ett sådant ordförråd skall kunna presenteras, måste beskrivningsobjektet avgränsas: vilka ord skall betraktas som tillräckligt goda svenska ord för att införas i de svenska ordböckerna? De enskilda ordens egenskaper skall sedan beskrivas, bl.a. med avseende på stavning och böjning. Den lexikaliska beskrivningen kräver en grammatisk analys av det enskilda ordets egenskaper. Det finns ett tydligt samspel mellan de båda beskrivningsnivåerna, den lexikaliska och den grammatiska. Snarast är det så att det är den lexikaliska beskrivningens utveckling som leder till att den grammatiska analysen förfinas. Utgångspunkten för den lexikaliska analysen är det enskilda ordet. I och med att varje ords grammatiska egenskaper skall beskrivas, konfronteras lexikografen med all den variation och alla de undantag som grammatikerna i sin generaliserade beskrivning antingen utelämnar eller avfärdar som undantag. För ordböckernas redovisning av samtliga ords grammatiska egenskaper fordras att det är det svenska systemet och inte det latinska som läggs till grund för den grammatiska analysen. Den lexikaliska beskrivningen medverkar på så sätt till att det grammatiska systemet stabiliseras.

I det språkliga klimatet på 1700-talet är det flera faktorer av olika slag som lexikograferna har att förhålla sig till när det gäller att avgränsa det ordförråd de presenterar i sina respektive verk. En viktig faktor var de starka göticitiska stämningarna som kulminerade under 1600-talet. En annan var det främmande inflytandet på det svenska ordförrådet. Främst var det inblandningen av franska lånord som var kontroversiell. Tyska lånord betraktades däremot inte som problematiska på samma sätt, och också de latinska orden verkar ha uppfattats som ett naturligt inslag i svenskan. Den tredje faktorn är den starka ställning latinets generellt hade i språksamhället. Hur lexikograferna tar ställning till dessa faktorer när de motiverar det ordförråd de presenterar i sina verk diskuterar jag närmare i ett annat sammanhang (Hannedsöttir under utg. b).

Den lexikograf som först frigör sig från latinets styrning av det ordförråd som presenteras i de svenska ordböckerna är Haqvin Spegel. De ord han behandlar i sin ordbok är utvalda efter principer som framgår av förordet. Ordboken skall innehålla:

alla Swenska ord / som antingen nu i bruk äre / eller wore tå vår Helga Bibel uttolckades och språket icke war så mycket med främmande ord

förblandat. [...] the gamla Göthiska orden / som finnas i Sagurna eller Sweriges åtskillige Lagböcker och äre med stoor flit sammanhämtrade och förklarade af Hr. Verelio uthi hans Lexico Scandico.² (Spegel 1712, Företaal [s. 24])

Även om Spegels avgränsning av beskrivningsobjektet kan diskuteras, är det denna pionjärinsats för svenskans lexisering som motiverar den roll jag tilldelat Spegels *Glossarium* i min lexikografihistoriska periodindelning.

Förutom de ovan nämnda faktorerna behövde lexikograferna naturligtvis ta ställning till de frågor som fortfarande är relevanta inom lexikografin. En av dessa är avgränsningen av allmänspråket i förhållande till fackspråk av olika slag. I takt med att kunskapsutvecklingen intensifierades under 1700-talet och svenskan samtidigt i allt större utsträckning övertog latinets funktion som vetenskapsspråk, utvecklades ett svenskt fackspråk inom olika områden. Hur lexikograferna bakom 1700-talets stora svenska ordböcker ställer sig i frågan har tidigare behandlats något. Främst är det Rogström som diskuterar ordförrådet i Serenius svensk-engelska ordbok ur detta perspektiv (Rogström 1998:312ff.). De urvalsprinciper som Sahlstedt redovisar i inledningen till sin ordbok har belysts, liksom också hur Möller uppger sig ha samlat ord inom olika hantverks- och vetenskapsområden ur ett stort antal fackböcker och speciallitteratur (Hannedóttir 1998:253ff., 281f.). Att avgränsningen av allmänspråket i förhållande till olika fackspråk fortfarande är problematisk framgick tydligt av den debatt som följde på utgivningen av *Svensk ordbok* (1986). Flertalet kritiska anmärkningar gällde just fackord som antingen borde beretts plats i ordboken eller sådana som fanns med utan att det ansågs särskilt motiverat.

När det gäller lexikografernas roll i grafiseringsprocessen bör man komma ihåg att svenskans ortografi vid 1700-talets inledning ännu inte var helt standardiserad. Till yttermera visso var heller inte svenskans grafemuppsättning fullständigt fastställd vid periodens början, och inte heller grafemens inbördes ordning (Hannedóttir 2000). Eftersom lexikograferna presenterar uppslagsorden i alfabetisk ordning är ordens stavning naturligtvis viktig. De måste ta ställning till de olika stavningsvarianter som var möjliga och som faktiskt var i bruk och priori-

² I de citerade 1700-talsverken används gotisk fraktur för svenska och kursiv eller antikva för latinska termer liksom ibland för att markera metaspråklig användning av svenska ord. Här har denna notation förenklats på så vis att distinktionen mellan svenska och latin inte återges. I de fall de svenska exempelorden markeras typografiskt i det citerade arbetet återges de här med kursiv stil.

tera en av dessa varianter framför en eller flera andra. Också om de generöst tar med flera variantformer måste de ta ställning till vilken av formerna som skall stå först, från vilken variant det skall hänvisas till en annan variant etc. I brist på vedertagna normer var lexikograferna i allra högsta grad med och påverkade etableringen av en standardiserad ortografi. Medan den övergripande ortografidiskussionen gällde regler, allmänna principer och generaliseringar, tröskade lexikograferna genom ordförrådet, ord för ord. Främst är det den ortografi Sahlstedt använder i sin *Swensk ordbok* (1773) som får genomslagskraft. Den kom i allt väsentligt att tillämpas av Svenska Akademien, som senare lade den till grund för sina rekommendationer beträffande stavningen (Loman 1986:25).

5. Svenskans grammatisering

Under 1600-talet nåddes Sverige av den kontinentala renässansens idéer om folkspråkets stärkta ställning i samhället (Malm 1996:12ff., Wollin 1984:33f.). Ansatserna till en beskrivning av svenskan var dock få och ofullständiga. Det är egentligen först i slutet av seklet som svenskan görs till ett studieobjekt. De första publicerade försöken till en grammatisk beskrivning av svenska språket utfördes av Wallenius (1682) och Tiällmann (1696). Precis som 1500- och 1600-talets svenska lexikografiska arbeten utgår de huvudsakligen ifrån latinet, som ju hade en väl etablerad grammatisk såväl som lexikografisk tradition. De redskap som latintraditionen tillhandahöll för beskrivningen av svenskan var emellertid tämligen trubbiga, både när det gällde den grammatiska och den lexikaliska analysen. Snarare än att ses som de inledande stegen i processen att identifiera och beskriva grammatiska regler får 1600-talets arbeten sägas representera ett förstadium till denna. Att Tiällmann för dagens forskare framstår som "en bättre iakttagare än systematiker" (Wollin 1984:46) är sålunda föga förvånande. Själva det vetenskapliga intresset för det samtida modersmålet var nytt, och beskrivningsproblemen var naturligtvis stora. Grammatikpionjäreernas uppgift bestod också främst i att beskriva språket; någon grammatisk normering eller standardisering var ännu inte aktuell.

5.1 Grammatisk och lexikalisk behandling av genus

Medan Tiällmanns grammatik är ganska komplett, omfattande ortografi, prosodi, ordböjning och syntax, behandlar Wallenius arbete egentligen

endast ortografi och substantiv, närmare bestämt substantivens genus. Dessa får dock ingen grundlig grammatisk behandling; substantiven förtecknas i alfabetisk ordning, indelade efter genus. Författaren motiverar sitt förfarande på följande vis:

Men at kunna alla Swenska Ord efter particulas en och et / han / hon och det til wissa genera föra / är et stort beswär / efter the Swänske landskaperne myckit ifrån hwarandra sigh skillia: doch är thetta mit ringa betänckiande / at hos oss förnembliqast / hwad genera substantivorum anbelangar / wåre swenske stammord / under Masculino, Fæminino och Neutro föras" (Wallenius 1682 [s. 11]).

Wallenius uppfattar tydligen det svenska genussystemet som problematiskt. Dels är kriterierna för genustillhörigheten luddiga, dels varierar enskilda ords genustillhörighet mellan olika dialekter. Man kan konstatera att det gamla tregenussystemet redan i slutet av 1600-talet uppvisar stark variation. Under det följande seklet kom det att ägnas en hel del tankemöda från såväl lexikografer som grammatiker.

Just behandlingen av svenska substantivs genus under 1700-talet illustrerar väl grammatikornas respektive ordböckernas roll i grammatiseringsprocessen. Som jag tidigare har påpekat (Hannedóttir 1998:230, Hannedóttir 2000) lämnas systematiska genusuppgifter för substantiven för första gången i Linds svensk-tyska ordbok (1749). Syftet med ordboken är på intet sätt normativt – där Lind känner till att ett ord används i mer än ett genus redovisar han det. Beträffande abstrakter bildade med avledningssuffixen *-an* och *-skap* verkar det ha rått en viss osäkerhet om huruvida de var maskulinum eller femininum. Sålunda anger Lind "Bäfwan, m. & f.", "Infordran, m. & f.", "Längtan, m. & f.", "Galenskap, m. & f." och "Gemenskap, m. & f.". Även andra typer av ord markeras med dubbel genustillhörighet: "Ting, m. & n.", "Blod, m. & n.", "Stall, m. & n.", "Gelike, m. & f." och "Hummer, f. & m.". När det gäller de gamla svaga maskulinerna förekommer de under 1700-talet både i den tidigare grundformen och den oblika formen, utan att den skillnad i syntaktisk funktion som de olika formerna tidigare haft upprätthålls. Båda formerna kom istället att uppfattas som grundform. Medan den gamla grundformen fortsätter att behandlas som maskulinum ansluter sig den tidigare oblika formen till den svaga femininböjningen. Lind förtecknar ofta båda formerna och förser dem med relevant genusmarkering: "Frosse, m. frossa, f.", "Låge, m. låga, f.", "Skugge, m. skugga, f.". I andra fall redovisas endast den ena av formerna: "Hjerne, m.", "Hjesse, m." men "Kärna, f.". Även om Lind naturligtvis inte formulerar några regler beträffande substantivens genustillhörighet – sådant ryms dåligt inom den lexikografiska ramen –

är hans redovisning värdefull då den dokumenterar dels språkbrukarnas osäkerhet beträffande tregenussystemet, dels lexikografens inställning till den förekommande variationen. Den redovisas utan normativa kommentarer.

Nästan samtida med Linds ordbok är Hofs *Swänska språkets rätta skrifsätt* (1753). Också där är perspektivet i allt väsentligt deskriptivt. Hof förklarar kategorin genus på följande sätt:

§. 74. Af de ord, som beteckna, eller kunna med sitt betecknande hafwa afseende på kiön, betraktas någre som mansläkte (maskulina) och andre som qwinsläkte (fæminina), men de, som intet dera (neutra), hwilke icke något kiön bemärka eller påsyfta; i anseende hwartill de ock få någon förändring och olika tilläggning af andra ord. Desse tränne omständigheter kallas ordens släkter (genera).

§. 75. Således borde de ord wara alltid intetdera (neutra), som bemärka eller hafwa afseende på sådana ting, som intet kiön äga &c. men bruket har annat fastställt wid många ords släkter. (Hof 1753:19)

Här antyder Hof att ordens grammatiska genus inte bara bestäms av referentens naturliga kön eller frånvaron av sådant. Längre fram i framställningen exemplifierar han den variation som han har konstaterat i bruket, dels beträffande substantivens pluralformer, dels beträffande deras genus. Tydligast är genusvariationen i ord som förutom i neutrum också förekommer i maskulinum eller femininum: "*en ting* och *ett ting*, *mitt blod* och *min blod* (bägge finnas i Psalmboken), *en mil* och *ett mil*, *ett stall* och *en stall* (Psal. 50:9.), *god tobak* och *godt tobak* &c. hwilket alt efter den allmänneliga talarten kommer att dömas" (Hof 1753, § 350, s. 174). Även i andra avseenden är substantivens former vacklande, bl.a. neutrernas pluralformer: "Efter som neutra wanligen böjas, heter det in plurali *riken*; men om *rikerna* är rätt, wet jag intet" (Hof 1753, § 350, s. 174). På samma sätt räknar han upp ord som får olika pluraländelse beroende på om de uppfattas som maskulinum eller femininum. Han försöker dock inte på något sätt vare sig systematisera eller förklara variationen, ej heller lämna normativa anvisningar genom att rekommendera en av formerna: "*Tre gånger* och *gångor*", "*scholor* och *scholar*, *verser* och *versar*" (ib.).

Den viktigaste insatsen i 1700-talets språkplaneringsprocess måste tillskrivas Abraham M. Sahlstedt. Hans språkligt inriktade verksamhet var omfattande, och hans förslag till normering fick en genomslagskraft som ingen annan dittills hade lyckats uppnå. Till denna framgång bidrog tvivelsutan Sahlstedts dubbla perspektiv; han var både grammatiker och lexikograf. Som grammatiker arbetade han med språkssystemet; han studerade det och analyserade för att identifiera regler och

formulera dem. Den grund som hans beskrivning byggde på var solid, nämligen hela det svenska ordförrådet, såsom det kom att presenteras i hans *Swensk ordbok* (1773). Sahlstedt var snarare systematiker än teoretiker. Han inriktade sig i första hand på att bringa reda i den variation som rådde såväl i ortografin som i ordböjningen och på att ställa upp paradigm och formulera handfasta rekommendationer om språkbruket. Till skillnad från föregångarna lyckades han med konsten att anpassa latintraditionens grammatiska redskap till undersökningsobjektet. Hans normering av substantivböjningen, mottagandet av denna liksom den bestående effekten har undersökts och beskrivits ingående av Lindblad (1919).

Av Sahlstedts ca 20 publicerade språkligt inriktade arbeten är hans *Swensk Grammatika* (1769) och *Swensk ordbok* (1773) ojämförligt de viktigaste. Arbetet pågick och färdigställdes parallellt, trots att ordboken alltså publicerades några år senare än grammatiken. Båda föregicks av smärre studier, *Försök till en svensk grammatika* (1747) respektive *Swensk ord-bok* (1757). Redan i dessa tidiga arbeten framgår att Sahlstedt är mycket väl medveten om det nära sambandet mellan språkets lexikon och språkssystemet, mellan ordboken och grammatiken.

Beträffande substantivens genus säger Sahlstedt i sin grammatik att substantiven har tre genus: maskulinum, femininum och neutrum. Han fortsätter: "Hwärt ords genus i synnerhet måste läras av ordboken; men i allmänhet märkes följande" (Sahlstedt 1769:13). Därefter anför han de kriterier som bestämmer genusindelningen för varje enskilt genus. Först redovisas semantiska kriterier. Genus maskulinum har således "Männers namn. Männers Ämbetens, Dagars, Månaders, Folks, Floders, Sjöars, Skogars, Djurs af manliga släktet: så ock de utwärtens sinnens, såsom syn, smak, &c.". Sedan följer de morfologiska kriterierna: "De som ändas på *e*, och böjas efter andra Declination" med exempel, för att sedan kompletteras med en uppräkningsavledningssuffix och en del förtydligande kommentarer. Sålunda finner vi bland maskulinerna också "Verbalia på *ing*, när de icke bemärka det som göres, (actus) utan det som är gjordt (actum) [...]. Någre på *skap* [...] af hwilka någre andre äro Neutra" liksom också är fallet med ord på *-else* och slutligen ord på *-dom* (Sahlstedt 1769:13f.). I samband med att de olika deklinationernas böjning åskådliggörs i uppställda paradigm anges vilka ordgrupper som hör till den aktuella deklinationen. Till första deklinationen hör alla femininer som slutar på *-a* i obestämd form singularis och *-or* i pluralis samt i bestämd form singularis på *-an* och i pluralis *-orna*. Läsaren görs också uppmärksam på att vissa feminina substantiv endast förekommer i singularis, andra endast i pluralis. Därefter följer en preskriptiv anmärkning:

N:o 3. Af ändelsen i Singulari, kan man sluta om ändelsen i Plurali. t. e. Skata, Pl. Skator, hörer til denna Declination: och är helt annat än Skate, Pl. Skatar, som hörer til andra Declination. Trana, Pl. Tranor, icke Traner. Flicka. Pl. Flickor, icke Flicker. Så finner man strax när andre ord efter denna oricktigt böjas t. e. Haror, Skrufwor, i ställe för Harar, Skrufwar. &c.

Likaledes kan man af ändelsen i plurali finna rätta ändelsen i singulari. t. e. Reglar, har i singulari Regel. Men Reglor heter i singulari Regla. At skrifwa Regler, är i bägge afseenden en oriktig pluralis. (Sahlstedt 1769:21)

Liknande anvisningar ges vid de tre övriga deklinationer som Sahlstedt indelar substantiven i. Det framstod klart för honom att för att reducera den variation som förekom i språket och på så sätt bringa reda i substantivens bruk räckte det inte att ställa upp paradigmen och avgränsa deklinationerna i förhållande till varandra. Vad grammatiken kunde ge besked om är att korrekt pluralform av *låge* är *lågar* precis som den rätta pluralformen av *låga* är *lågor*. Den klarar emellertid inte att i det enskilda fallet rekommendera en av formerna som "riktig". Allt som oftast avslutas därför genomgången av en regel eller ett undantag med att de ord som omfattas av den "måste läras af Ordboken".

Och i ordboken får läsaren besked om det enskilda ordets böjning. Där anges genus femininum för *bäfwan*, *fordran*, *längtan*; genus maskulinum för *galenskap*, *gemenskap*, *like* och *hummer*. Enligt Sahlstedt är "Stall, M. 3" och "Stall, N. 4" olika ord och han behandlar dem i var sin artikel. När det gäller *blod* och *ting* redovisar Sahlstedt att bruket varierar. Han uppger genus neutrum vid uppslagsordet men i båda artiklarna markeras tydligt att ordet också förekommer i maskulinum. Användningen exemplifieras: "God blod", "Bloden är tjockare än wattnet" resp. "Ingen ting", "En ting har jag glömt". När det gäller de gamla svaga maskulinerna använder Sahlstedt den oblika formen av *frosse*, *hjerne*, *kärne*, *låge* och *skugge* som grundform. Dessa skall alltså betraktas som femininum, *frossa*, *hjerna*, *kärna*, *låga*, *skugga*, och böjas enligt första deklinationen. Däremot förtecknas *hjesse* som maskulinum och böjningen skall följa andra deklinationen.

5.2 Grammatisk och lexikalisk behandling av supinum

Sahlstedt spelade en viktig roll när det gällde att bringa reda i den svenska deklinationsindelningen. Det är emellertid inte detta bidrag till normeringen han idag är mest känd för. Istället är det separationen av

supinformen och perfektparticipets neutrumform som framhålls som hans stora insats. Supinets och participets olika funktioner hade behandlats kortfattat av Hof; i hans kommentarer sammanfaller dock de starka verbens supinform och perfektparticipets neutrumform. Hof påpekar: "Att *älskat, tagit, hört, ment* &c. äro supina, därom twiflar wäl ingen; men *älskad* och *älskadt, tagen* och *tagit, hörd* och *hördt* m. fl. äro participia" (1753, §356, s. 179). I grammatiken (1769) kopplar Sahlstedt de olika funktionerna till de olika varianterna av verbändelsen *-it/-et*, och han betonar vikten av att de olika formerna hålls åtskilda. Supinum används endast för att bilda perfekt och pluskvamperfekt och "måste med Neutrum Participii Passivi icke förblandas" (1769:51). Eftersom formerna sammanfaller i den tredje konjugationen, brukar också de andra konjugationernas former förväxlas, så att participformen felaktigt används istället för supinum: "Uti den I:sta Conj. Jag har älskadt, i ställe för Älskat. I den 2:dra Conj. Jag har hördt, i ställe för hört. I den 4:de, Jag har taget för tagit. o. s. w. Hwilket likwäl är noga at i ackt taga och undwika" (1769:51). På samma sätt används supinformen i stället för participformen: *stängt* för *stängdt, gjort* för *gjordt*. I *Swensk ordbok* (1773) redovisas visserligen inte funktionsuppdelningen mellan ändelsevarianterna *-et* och *-it* explicit. Under etiketten "perfect" anges den oböjliga verbformen av de starka verben; dessutom förtecknas utrumformen av perfektparticipet: "Pf. Burit. Buren, p. p.", "Pf. Funnit. Funnen, p. p." och "Pf. Sungit. Sungen, p. p." (s.v. *bära, finna, sjunga*).

Även om inte Sahlstedt använder termen supinum i sin ordbok anammats den av hans efterföljare inom genren. Den tyske lexikografen Möller inkluderar i sin svensk-tyska ordbok de starka verbens supinform och ofta också perfektparticipformen: "burit, s. buren, p. p.", "funnit, sup. funnen, p. p." och "sungit, s." (Möller 1790, s.v. *bära, finna, sjunga*). I supinum använder han konsekvent den rekommenderade ändelsevarianten: *-it*. De svaga verbens supin- och participformer anges ibland. Där är det däremot svårare att avgöra hur strikt formdistinktionen upprätthålls, eftersom det då sällan är participets neutrumform som redovisas: "fällt, s. fälld, p. p.", "lärt, sup. lärd, p. p.". En viss osäkerhet kan dock märkas ibland: "lönad, lönt, s. lönad, lönt, p. p." "känt, känd, sup." (Möller 1790, s.v. *fälla, lära, löna, känna*). Också Weste behandlar de olika formerna av de starka verben på liknande sätt: "sup. Burit; p. p. Buren", "sup. Funnit" och "sup. Sjungit, sungit; p. p. Sungen" (*Parallèle* 1807, s.v. *bära, finna, sjunga*). De svaga verbens former redovisar han däremot sällan.

Med facit i hand vet vi hur det gick med de olika verbens särskilda supinformer. Idag är det endast för de starka verben som distinktionen mellan supinformen och perfektparticipets neutrumform upprätthålls.

6. Standardiseringens konsekvenser för språkhistorien

Den standardisering som svenskan genomgår under 1700-talet är omfattande. Det är naturligtvis inte helt lätt att avgöra hur snabbt de nya reglerna och rekommendationerna vann gehör hos språkbrukarna i allmänhet. För att avgöra det krävs undersökningar av ett annat slag än vad som här är aktuellt. Att standardiseringsåtgärderna inverkar på den spontana språkutvecklingen torde emellertid vara uppenbart. Anmärkningsvärt nog har denna aspekt hittills inte beaktats nämnvärt i den diakroniska språkbeskrivningen. Istället beskrivs språkförändringar (med undantag för språkligt lån) för det mesta som en helt och hållet språkintern process, utan påverkan utifrån. Den "evaluering av språkförändringar" som enligt Haugen utgör själva språkplaneringsprocessen får naturligtvis följder för den fortsatta språkutvecklingen. Det kan därför vara intressant att se på resultaten av undersökningar där utvecklingen av sådana drag som omfattades av standardiseringen har granskats och att relatera dem till språkplaneringsprocessen.

Ett sådant drag är vokalens utveckling i verbändelsen *-it/-et*. I sin undersökning av växlingen *-it/-et* och *-in/-en* i supinum respektive perfektparticipet under nysvensk tid konstaterar Platzack att tidigare forskare inte lyckats beskriva den diakroniska process som leder till att ett äldre *i* övergår i *e* (Platzack 1981). Platzack tar fasta på de språkliga faktorer om vilka Kock i sin belysning av fenomenet hävdar att de påverkar valet av ändelsevokal. De utomspråkliga faktorer som Kock urskiljer diskuteras kortfattat, men Platzack koncentrerar sin undersökning på rent strukturella drag. Genom att tillämpa metoder hämtade från variationsgrammatiken på material från perioden 1500–1850 visar Platzack hur dessa faktorer samspelar, och han drar också den slutsatsen, att det är individuellt för de enskilda författarna vilken faktor som väger tyngst för bestämmandet av ändelsevokalens kvalitet. Resultaten är också belysande när det gäller språkplaneringens effekter, en faktor som berörs hastigt men som inte tas med i själva undersökningen. Av det excerperade materialet framgår tydligt att den individuella variationen förändras under 1700-talets slut. Från att det tidigare var en klar överrepresentation av formen *-it* såväl i supinum som i perfektparticipet ändras distributionen markant från 1770-talet. Då tycks ändelsens grammatiska funktion bli den faktor som avgör ändel-

sens form; *-et* försvinner i princip helt som supinändelse och *-it* upphör som participändelse.

Denna förändring i utvecklingen framstår med Platzacks metod som en förskjutning i styrkeförhållandet mellan de olika språkliga faktorer som inverkar på variationen. Tidigare var det dels fonologiska faktorer, dels ändelsens grammatiska funktion som i olika utsträckning påverkade den enskilde språkbrukarens användning av de olika ändelsevarianterna. Från 1700-talets slut dominerar faktorn grammatisk funktion helt. Det verkar vara en rimlig hypotes att den förändrade distributionen främst beror på normeringen.

7. Avslutning

Det är naturligt att anta att utrymmet för spontana språkförändringar krymper i takt med att språkbrukarna tillägnar sig en ny språklig dimension, den om rätt respektive fel. Normeringen, som under 1700-talet i allt väsentligt sker genom enskilda aktörers ställningstaganden, är i första hand ett ingrepp i den spontana språkförändringen och en extern påverkan på språket. Denna påverkan av icke-språkliga faktorer kan emellertid också ändra själva språkstrukturen. Inom språkhistorieforskningen har man på senare tid poängterat att man bör göra en distinktion mellan språkets yttre villkor och studiet av språkets struktur, och man skiljer mellan yttre och inre språkhistoria. Denna distinktion är viktig, men den är naturligtvis ingen dikotomi. Den funktionsfördelning mellan ändelseformerna *-it/-et* som diskuteras ovan är ett exempel på att normeringen leder till att språkstrukturen förändras.

Normeringens roll i språkhistorien tonas också ned därför att den i första hand är inriktad på skriftspråket. Också denna uppfattning behöver modifieras. Normering av skriftspråket påverkar naturligt nog också språkbrukarnas talspråk, även om inte det är det primära syftet med åtgärderna. När en av flera förekommande varianter får status som standardform favoriseras den varianten med tiden av allt fler individer. Så torde vara fallet både med *a*-formen av de gamla svaga maskulinerna och – i ännu högre grad – med ändelsen *-it*. Genom normeringen konserveras *i* som ändelsevokal, trots att den i alla andra ändelser i svenskan på fonologisk väg har utvecklats till *e*.

Språkets utveckling har naturligtvis alltid påverkats av utomspråkliga faktorer. Under äldre språkskeden är det svårt både att identifiera dessa faktorer och att analysera effekterna av dem. För att kunna ge en diakronisk beskrivning av språket under de äldsta språkskedena är språkhistorikern därför hänvisad till att analysera språket i de texter

som bevarats. Det som är åtkomligt är då förändringar i själva språkstrukturen, den inre språkhistorien. Ju närmare vår egen tid vi kommer, ju bättre kunskaper har vi om såväl det kulturella som politiska klimatet i det samhälle språket fungerar i. Den språkhistoriska beskrivningen måste ta betydligt större hänsyn till dessa faktorer och till den effekt de har på själva språkstrukturen än vad som hittills varit brukligt. Sociolingvisterna Milroy & Milroy påpekar de teoretiska implikationerna av standardiseringen:

[...] it is not always appreciated that variation and change in a language that has undergone standardization cannot be wholly independent of the process of standardization itself, as the ideology of standardization is at a greater or lesser extent present in the minds of the speakers of the language. Hence, changes in languages like English may differ in various ways from the kind of changes that are observed in nonstandardized languages. (Milroy & Milroy 1997:75)

I svensk språkhistoria hör den yngre nysvenskan till de minst utforskade språkstadierna. En trolig anledning till det begränsade intresset kan vara att de språkhistoriska teorier som språkhistorikern har att tillgå räcker dåligt till när det gäller att ta hänsyn till standardiseringens effekter på språkstrukturen. Studiet av den normpåverkade utvecklingen kräver andra teorier och metoder än studiet av äldre stadier. Enligt Haugen består själva språkplaneringsprocessen av evaluering av språkliga förändringar. 1700-talets lexikografer verkade i en tid då det svenska språket ännu bara var en idé (Almqvist 1840:237). Deras evaluering av det språk som de presenterade i sina ordböcker är nu inbyggd på ett självklart sätt i den etablerade, väl fungerande och noggrant beskrivna struktur av språkliga normer som vi idag kallar svenska.

Litteratur

- Almqvist, C.J. Love 1840: *Svensk språklära*. 3 Uppl. Stockholm.
- Cooper, Robert L. 1989: *Language planning and social change*. Cambridge.
- Dalin, Anders F. 1850–55: *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Hannedóttir, Anna H. 1991: Relationer mellan Dalins olika ordböcker. I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. Utg. av S.-G. Malmgren & B. Ralph. (Acta universitatis Gothoburgensis: Nordistica Gothoburgensia. 14.) Göteborg, 78–89.
- Hannedóttir, Anna H. 1991b: Språkprovets funktion i äldre svenska ordböcker. I: *Svenskans beskrivning* 18, 163–171.

- Hannedóttir, Anna H. 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga.* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 23.) Göteborg.
- Hannedóttir, Anna H. 2000: Tvåspråkig lexikografi och språkplanering i 1700-talets Sverige. I: *Studier i svensk språkhistoria* 5. Utg. av L.-E. Edlund. (Nordsvenska 11.) Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, 224–235.
- Hannedóttir, Anna H. (under utg. a): Funktioner som försvann: det kontrastiva perspektivet i äldre svensk lexikografi. Bidrag vid fjärde konferensen om lexikografi i Norden, maj 1999, Göteborg.
- Hannedóttir, Anna H. (under utg. b): Svenskt och osvenskt i 1700-talets svenska ordböcker. Föredrag vid symposiet Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige, 28–30 januari 2000, Stockholm.
- Hannedóttir, Anna & Ralph, Bo 1988: Early dictionaries in Sweden: Traditions and influences. I: *Symposium on lexicography IV. Proceedings of the Fourth international symposium on lexicography April 20–22, 1988 at the University of Copenhagen*, ed. by K. Hyldgaard-Jensen and A. Zettersten. (Lexicographica. Series Maior. 26.) Tübingen, 265–279.
- Hast, Sture 1990: *Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon.* (Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund. 83.) Lund.
- Haugen, Einar [1959] 1972: Language planning in modern Norway. I: *The Ecology of Language.* Essays by Einar Haugen. Selected and introduced by A. S. Dil. Stanford, 133–147.
- Haugen, Einar 1972: Linguistics and language planning. I: *The Ecology of Language.* Essays by Einar Haugen. Selected and introduced by A. S. Dil. Stanford, 159–190.
- Haugen, Einar 1987: *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning.* Berlin, New York & Amsterdam.
- Hof, Sven 1753: *Swänska Språkets Rätta Skriftsätt.* Stockholm.
- Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabook – bakgrund och tillkomsthistoria.* Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Jahr, Ernst Håkon 1989: Language planning and language change. I: *Language change. Contributions to the study of its causes.* Eds.: L.E. Breivik & E. H. Jahr. (Studies and monographs. 43.) Berlin, New York, 99–113.

- Johansson, Monica 1997: *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt.* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 22.) Göteborg.
- Larsson, Lennart 1997: Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus? Del 1. I: *Acta Sueco-Polonica* 5, 115–136.
- Lind, Olof 1749: *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Orda-Bok på Tyska och Svenska.* Stockholm.
- Lindblad, Gösta 1919: *Abraham Sahlstedt och den svenska substantivböjningen. Ett bidrag till det svenska skriftspråkets historia.* Lund.
- Loman, Bengt 1986: "En Inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring". I: Allén, S., Loman, B. och Sigurd, B., *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier.* Stockholm, 3–141.
- Malm, Mats 1996: *Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism.* Stockholm/Stehag.
- Malmgren, Sven-Göran 1988: Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse. I: *Studier i svensk språkhistoria.* Lund, 195–213.
- Milroy J. & Milroy L. 1997: Exploring the social constraints on language change. I: *Language and its ecology.* Eds.: S. Eliasson & E.H. Jahr. (Trends in linguistics. Studies and monographs. 100.) Berlin, New York, 75–101.
- Möller, J.G.P. 1790: *Tysk och svensk samt svensk och tysk ordbok.* Tredje delen. Greifswald.
- Norén, Kerstin 1991: Utformningen av artiklarna i Dalins Ordbok öfver svenska språket (1850–55). I: *Språk och Stil* 1, 109–138.
- Parallèle des langues Française & Suédoise; ou Dictionnaire François & Suédois [...]* 1798–1807. Stockholm.
- Platzack, Christer 1981: Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb. En studie av växlingen *it:et* och *in:en* i äldre och yngre nysvenska. I: *Arkiv för nordisk filologi* 96, 107–136.
- Ralph, Bo 1992: The older dictionaries as sources for Nordic language history. I: *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 7. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989. Vol. II. (Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Supplementum XVII.) Tórshavn, 493–509.
- Ralph, Bo 2000: Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning. I: *Studier i svensk språkhistoria* 5. Utg. av L.-E. Edlund. (Nordsvenska 11.) Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, 360–379.

- Ralph, Bo (under utg. a): Orden i ordning. Den historiska framväxten av en lexikografisk tradition i Sverige. Plenarföreläsning vid fjärde konferensen om lexikografi i Norden, maj 1999, Göteborg.
- Ralph, Bo (under utg. b): The role of "language stages" in the description of Nordic language history. Bidrag vid The Xth conferens of Nordic and general linguistics, 6–8 juni 1998, Reykjavik.
- Rogström, Lena 1994: Nya tider, nya seder? Om ortografiska principer i Jacob Serenius' ordböcker. I: *Språk och Stil* 4, 65–97.
- Rogström, Lena 1997: Serenius, Bertelsen och Bay. Förlagor och förebilder i den tidiga engelskspråkiga lexikografen i Skandinavien. I: *LexicoNordica* 4, 135–148.
- Rogström, Lena 1998: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 22.) Göteborg.
- Sahlstedt, Abraham M. 1747: *Försök till en svensk grammatika, efter det nu för tiden brukliga sättet at tala och skrifwa*. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham M. 1757: *Swensk ord-bok, efter det nu för tiden i tal och skrifter brukliga sättet inrättad*. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham M. 1769: *Swensk grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad*. Uppsala.
- Sahlstedt, Abraham M. 1773: *Swensk ordbok*. Stockholm.
- Santesson, Lillemor 1986: *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 37.) Lund.
- Spegel, Haqvin 1712: *Glossarium Sveo-Gothicum eller Swensk-ordabook*. Lund.
- Tiällman, Nils 1696: *Grammatica suecana, eller: En svensk språk- och skrif-konst*. Stockholm.
- Wallenius, Gabriel 1682: *Project af svensk grammatica*. Åbo.
- Vikør, Lars 1994. *Språkplanlegging. Prinsipp og praksis*. 2 utg. Oslo.
- Wollin, Lars 1984: Donatus och den svenska grammatikens pionjärer. I: *Tiällmannstudier*. (Nordlund 4. Småskrifter från institutionen för nordiska språk i Lund.) S. 17–59.

Lars Holm

35 frågor och svar inför en edering av Jesper Swedbergs *Swensk Ordabok*

In this paper, the author accounts for his work on editing an early 18th century dictionary manuscript, bishop Jesper Swedberg's *Swensk Ordabok*. A similar project – i.e. editing an old, hitherto unpublished dictionary manuscript – has been performed in Sweden only once before. This means that there is no tradition on which the solution of many problems concerning the edition of Swedberg's dictionary could be based. For instance, there are no less than five manuscript versions. Which of them should be selected as the basis manuscript of the edition, and to what extent should the differences between the manuscripts be accounted for in the edition? As argued by the author, none of the manuscripts written by Swedberg himself can serve as the basis manuscript, since they are all incomplete. Also, a relatively restricted account of the differences between the manuscripts is suggested; otherwise, the readability of the edition would be too low.

1. Vem var Jesper Swedberg – och vad är *Swensk Ordabok*?

Jesper Swedberg (1653–1735) var en av den svenska stormaktstidens mest dynamiska och mångfrestande gestalter. Han tog aktiv del i den svenska rikspolitiken. Han var teolog: professor, biskop (i Skara stift men också för svenskar i London och Amerika), psalmförfattare och psalmboksutgivare (motverkad av fientligt stämnda ämbetsbröder). Men under större delen av sitt liv var han också en lika produktiv som polemisk språkman. Han gav ut böcker om ortografi och grammatik – och krönte sitt livsverk med en stor *Swensk Ordabok* (SO). Ironiskt nog torde detta sistnämnda, aldrig tryckta arbete vara hans värdefullaste bidrag till *svenskans beskrivning*, tämligen undanskuffat i svenska språkhistoriska översikter, i motsats till de tryckta men skäligen träiga arbetena.

2. Bör SO verkligen ges ut – äntligen?

Ja! – Jag försöker motivera det i min avhandling *Jesper Swedbergs Swensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*, Uppsala 1986. Enligt min mening är SO "bästa svenska ordbok för sin tid och kanske enda bra" före Sahlstedts 1773. Och nu satsar Svenska Vitterhetssamfundet (SVS) för första gången även på återutgivning av ordböcker, de tryckta av Stiernhielm (1643) och Spegel (1712) och den otryckta SO.

3. *Vore inte en faksimileutgåva den bästa formen?*

För talar: 1) inte minst Uppsala-handskriften (se nedan) är tämligen lättläst; 2) tryckning kunde starta omgående; men emot talar: 1) en variantapparat bleve svårorganiserad eller omöjlig; 2) SVS:s praxis är en annan. (En elektronisk version är däremot ett tänkbart komplement.)

4. *Måste ederingsarbetet utgå direkt från originalhandskrifterna?*

Naturligtvis borde det göra det, men det finns praktiska hinder. Tills vidare arbetar jag med xeroxkopior. Givetvis måste en total kontroll mot originalen genomföras.

5. *Vilken av handskrifterna bör läggas till grund för editionen?*

Det finns fem handskrifter, alla tillkomna 1720–1732 men av skiftande karaktär och värde. (Nedan har handskrifterna namn efter de städer i vilkas bibliotek de förvaras.) Svaret på frågan blir paradoxalt nog *Uppsala*, skriven av sonen Jesper Swedenborg och med tillägg av minst tre andra händer, varav Jesper seniors flitigast. Men alla de fyra andra handskrifterna bör få bidra: *Skara 1* har störst värde som original och "ur-SO"; *Stockholm* är sista kompletta version – men till hälften förintad; *Skara 2* är skriven utom familjen men av en hand som satt spår i *Uppsala*; *Linköping* är ett fragmentariskt original.

6. *Vilken konkret arbetsgång är lämplig?*

Jag skriver först in hela *Uppsala* bokstav för bokstav på iMac med Word 98. Därefter för jag för hand in alla avvikelser mellan *Uppsala* och övriga handskrifter på separata kopior. Slutligen sammanställer jag vissa avvikelser (jfr nedan) i noter sida för sida. Nu (vid millennieskiftet) är A–C klara, F och T under arbete.

7. *Hur bör grundhandskriften redovisas?*

Diplomatariskt, förstås!

8. *Är diplomatarisk återgivning en praktisk princip eller ett ideal att sträva efter?*

Snarast det senare, fruktar jag.

9. *Utesluter den diplomatariska principen alla former av normalisering?*

Nej, inte rimligen. Se vidare nedan.

10. *Kan den logiska identitetslagen "A är lika med A" alltid upprätthållas?*

Kanske i den bästa av världar. Men där dväljs inte en handskrift som uppvisar två eller flera sätt att skriva t.ex. *k* eller *s* – även *inom* fraktur- resp. antikvastilen. Vilka allografer skulle man välja (från ordbehandlarens rika bord), och vilka informationer skulle dessa val förmedla till en nutida och framtida läsare av SO?

11. Bör originalets textyta återspeglas i editionens satsyta?

Ja! Min strävan är att behålla uppdelningen på sidor, spalter, rader, liksom alla indrag (med svåra gränfall). Skälen är två: 1) metoden ger en känsla av "autenticitet"; 2) arbiträr uppdelning skulle påtagligt försvåra editionsarbetet och än mer kontrollen därav.

12. Kan troheten mot textytan vara total?

Nej, inte rimligen. Exempel: tillskrivna ord *inom* spaltmönstret får sina verkliga placeringar; ord *utom* mönstret, med eller utan "snirklar", på kors eller tvärs, sätts in på rimlig (alfabetisk) plats med en not om verklig placering – annat vore pseudofaksimile!

13. Vad göra när editionens valda stilgrad spränger ramarna för rad-trohet?

Preliminärt har jag valt mindre stilgrad – ända ner till 9 (i stället för 14). Metoden kan vara vilseledande, och jag är högst tveksam till den; professionellt layoutfolk får avgöra.

14. Att alla tecken återges exakt (efter förmåga) är givet – men hur ska mellanrum och tomrum återges?

Viss normalisering torde vara oundviklig. Att avstånd mellan spalter och rader är fasta i tryck om än växlande i handskrifterna lär inte uppöra någon (därför offras också ofta handskrifternas harmoni mellan spalternas längd på en viss sida). Ett större problem utgör sammansatta ord; risken är uppbar att editorns eget språk vägleder till samman-skrivning eller "sär skrivning". Ständigt återkommande i SO är bibel-hänvisningarna. Dem har jag valt att normalisera strikt: t.ex. "Act:1:2" – utan mellanslag. Samma regel får omfatta andra litteraturhänvisningar.

15. Bör handskriftens typografiska variationsformer (t.ex. understrykning) redovisas i trycket?

Ja och nej. Understrykning bibehålles. **Fet** och *kursiv* kan knappast påvisas i handskrifterna; i trycket får de andra funktioner: **tillägg av Jesper Swedberg** resp. *upplösta förkortningar*.

16. *Bör handskriftens (knappast konsekventa) fördelning mellan fraktur (svenska) och antikva (latin) behållas?*

Tveksamt! Fraktur skulle knappast locka svenska språkvetare av yngre årgångar till studium av SO. Preliminärt har jag valt antikva genomgående. En sak är dock säker: hade SO tryckts i sin tid, hade svenskan satts i fraktur (jfr t.ex. Spegels *Glossarium*, 1712). – SVS:s praxis är: fraktur blir rak antikva, antikva blir kursiv. Jag lämnar frågan öppen tills vidare.

17. *Hur förfara med (de få) grekiska ord(en)?*

De återges bokstavstroget (med Συμβολ; accenter och spiritus får läggas till före tryckning). Några förklaringar behövs inte, eftersom kontexten alltid ger sådana. Däremot kan orden ev. förses med latinsk transkription i noter.

18. *Hur bör otvetydiga fel – omarkerade och markerade – i handskrifterna återges?*

Diplomatariskt och stillatigande. Inga emendationer eller konjekturen görs till svenska ord, latin, bibelställen, marginalplaceringar etc. Felaktigheter i *Uppsala* avslöjas ofta i *Skara 1* och framgår då av noterna. Om t.ex. en bibelhänvisning är vilseledande i alla handskrifter, ges upplysning i not. Strukna ord och bokstäver (vem strök?!) återges: **idem**. Överskrivna bokstäver (av Jesper senior?!) som utplånat de ursprungliga: **fet**; om resultatet är oläsligt: **(x)** eller **(xxx)**; om det underliggande kan läsas: upplysande not.

19. *Är skillnaden versal – gemen en fråga om form eller format eller bådadera?*

En knäckfråga! Svaret har stor betydelse för editionens utformning – se nedan.

20. *Hur hade Jesper jr (= handen i Uppsala) det med versaler och gemena?*

Han hade kanske några luckor i sin skrivträning – knappast fyllda under tiden som småskollärare för nordamerikanska indianbarn. Han är helt enkelt lite anarkistisk i valet mellan gemen och versal (och han var inte ensam om det i sin tid). *F* och *S* är speciellt svårtolkade. Jag har hittills – med stor tvekan – följt principen: "på rad = versal, under rad = gemen". För vissa allografer av *c*, *m*, *n*, *o*, *v* (etc.) finns en glidande skala mellan gemen och versal. Ska omgivande bokstäver eller mikrometermått fälla utslaget? Jag tolkar de "halvstora" som gemena. –

En radikal lösning vore ett normalisera till gemena efter *Skara 1*, som ju visar Jesper seniors konsekventa bruk.

21. Finns det bokstäver som reser tolkningsproblem på grafemnivå?

Ja – särskilt s–z, liksom I–J. De båda senare tycks dela tecken i SO *Uppsala*. Ett måste väljas, även om det kan ta emot att skriva *Ieremia* eller *Jcke*. Systemet för u, v och w låg däremot fast under 1720-talet, även om det var ett annat än vår tids. Besläktad är frågan om punkt och komma. Risk för omedveten normalisering föreligger!

22. Vilka (grupper av) tecken bör tolkas som ligaturer – och hur bör sådana återges?

Skalan är glidande mellan t.ex. ck, ff, fft etc. som ligatur och som två (tre) tecken; jag skriver därför alltid ut ck, ff, fft etc.; ß, æ och œ behålles däremot.

23. Hur bör förkortningar återges?

Jag löser upp dem med de uteslutna bokstäverna i *kursiv*. Exempel: famâ = famam, numerq = numerus.

24. Hur bör tillägg av andra händer än Jesper jr:s redovisas?

Attribueringen är ofta(st) oproblematiske; handstilarna är lättidentifierade. Tillägg av **hand 2** (Daniel Hodell som ensam skrev *Skara 2*) och **hand 4** (troligen Petrus Schenberg som använde en förkortad SO som svensk-latinsk del i sitt *Lexicon latino-svecanum*, 1739), liksom några få av obestämbar hand, sätts inom parentes i den löpande texten och etiketteras med fotnoter; tillägg av Jesper sr (= **hand 3**) trycks i texten i **fetstil** (utan noter).

25. Hur bör variantapparaten läggas upp för att vara överlevbar för såväl editorn som läsaren/brukaren av editionen?

En knäckfråga! Min vision är att människor i samtiden och framtiden ska kunna möta *det karolinska ordförrådet* så fullständigt som Jesper Swedberg registrerade det – *inte* erfara att bibelböcker kunde förkortas och ordnas på olika sätt, att "efter" ibland och av vissa stavades "effter" etc.

26. Vilka alexanderhugg kan tillgripas för att en ederad SO inte ska bli ett appendix till sin egen notapparat?

Vestigia terrent! (eller "Spåren förskräcka!" som Swedberg skulle ha sagt). Detta är en stor fråga som måste benas upp i smärre.

27. Vilka friheter kan man tänka sig att avskrivarna (även Jesper sr själv) tog sig utan att darra på gåspennan – eller alls inse att de tog sig friheter?

Vissa skillnader förefaller systematiska, handskrift för handskrift, ibland betingade av skrivutrymmet (stort i Stockholm, litet i Skara 2):

- 1) versal – gemen (jfr Jesper jr:s "anarki")
- 2) olika sätt att förkorta (bibelböcker, gramm. termer, litt.-hänv.-ar; "se/vidē/v." inom ord)
- 3) interpunktion (speciellt punkt – komma)
- 4) bruk av diakritiska tecken (exempel: *béter* – *betér*, *Joël* – *Joel* etc.)
- 5) inbördes ordning mellan
 - a) ord inom fraser (exempel: *woro bodne* – *bodne woro*)
 - b) latinska översättningsord
 - c) bibelhänvisningar (noggrannheten växer med tiden; störst i Stockholm.)
 - d) uppslagsord (de få avvikelserna är ofta rättade med siffror. En redovisning skulle bli utrymmeskrävande – men föga givande.)

28. Vågar vi blunda för skillnader i versal – gemen, förkortningsprinciper, interpunktion, diakritiska tecken, ordning mellan uppslagsord och inom ordartiklar?

Ja – orkar någon ta del av dem?

29. Vilka ytterligare skillnader mellan handskrifterna kan eller bör lämnas därhän?

Jag har bokfört felaktiga bibelhänvisningar (avslöjade genom jämförelser med Carl XII:s bibel; flest i de senare handskrifter) men redovisar dem inte. "Felaktigt" latin – högst svårdefinierat – redovisas däremot i noter.

30. Bör editionen visa SO:s framväxt – eller (bara) det preliminära slutresultat som Uppsalahandskriften. med komplement ur de andra handskrifterna uppvisar?

Det senare.

31. Bör editionen visa vad som inte finns i de olika handskrifterna?

Nej! Stockholm och Linköping är "orimliga", Skara 2 mindre intressant; Skara 1 möjligen. Därför förtigs luckor på ordnivå: uppslagsord,

latinska översättningar, bibelcitater, litteraturhänvisningar etc. Luckor inom ord och fraser tas däremot upp.

32. Är någon av handskrifterna utöver Uppsala av speciellt värde resp. speciellt svårbehandlad?

Ja, Skara 1! Dess styrka är en högre grad av korrekthet, dess svaghet att den lades åt sidan ofullbordad. Ytterligare inslag i Skara 1 redovisas inte:

- 1) allt av andra händer än Jesper sr:s (uteslutande senare tillägg av bibelbelägg av okända)
- 2) annan ordning mellan moment, ofta som tillägg i marginalen, utan tolkbar ordning
- 3) upprepningar av uppslagsord, förklaringar etc. (fullt naturliga i ett arbetsmanus).

33. Är en snävare redovisning av de mindre värdefulla handskrifterna försvarbar?

Kanske. Troligen skulle editionen vinna i överskådlighet på en utförlig redovisning bara av Skara 1 (utöver Uppsala). Att uppslagsord som bara finns i Stockholm, Linköping eller Skara 2 (märkligt nog!) tas upp finner jag självklart. – Efter genomarbetning av en handfull bokstäver ska jag överväga denna förenkling – den skulle väsentligt förkorta vägen till en färdig edition av SO.

34. Är ederingen av SO ett enmansjobb?

Det återstår att se.

35. När kommer Svensk Ordabok att presenteras på Bokmässan?

Swedberg skulle ha svarat: "Ho wet."

Tryckt litteratur

Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.

Sahlstedt, Abraham 1773: *Swensk ordbok med latinsk uttolkning* [...]. Stockholm.

Schenberg, Petrus 1739: *Lexicon latino-svecanum* [...]. Norkopiae

Schroderus, Ericus Johannis Upsaliensis 1929: *Dictionarium quadrilingue ...*, Med en inledning utgivet av Bengt Hesselman. Uppsala

Spegel, Haq. 1712: *Glossarium-sveo-gothicum eller Svensk-ordabok* [...]. Lund.

Monica Johansson

Ordbildningsmönster och ordrepresentation i svenska ordböcker från 1500- och 1600-talen

No dictionary has collected or will ever be able to collect all words used in the sixteenth and seventeenth century. Yet there are four Swedish dictionaries which show parts of the vocabulary used in that time or words that may be created for example by translation. Three of these dictionaries are based on the European Latin dictionary tradition, while the fourth seems to be a vernacular product. The dictionaries with Latin as source language are often more or less copies of a Latin dictionary but with Swedish as target language. In three of the dictionaries from this time, compound words, derivations and phrases are very frequent as target words as well as source words. But in the fourth dictionary by Ericus Schroderus most of the Swedish words are stemwords, probably collected in Swedish language in use.

Svenskt ordförråd från 1500- och 1600-talen finns dokumenterat i framför allt fyra samtida tryckta ordböcker, alla i olika format och med olika struktur. Ordböckerna har skilda tillkomstbakgrunder, vilket i sin tur präglar det ordförråd som finns representerat i dem. Men syftet med respektive ordbok spelar kanske den viktigaste rollen för vilket ordförråd som finns etablerat i dem.

Det är naturligtvis så att ett totalt svenskt ordförråd, definierat som alla ord som användes av någon svensk under 1500- och 1600-talen aldrig samlats och inte heller någonsin kan samlas i en ordbok. Syftet med ordböckerna var knappast heller att beskriva eller definiera det svenska ordförrådet vid den tiden utan snarare att vara en förmedlande länk till de klassiska språken, särskilt latinet. Ordböckerna vid denna tid var också genomgående två- eller flerspråkiga.

Det svenska ordförråd som finns etablerat i ordböckerna utgör alltså dels en begränsad del av det faktiskt använda ordförrådet, dels tänkbara ord att använda bildade t.ex. i en översättningsprocess. Detta gäller kanske främst svenska som målspråk men också som källspråk i den mån det finns en direkt förlaga på annat språk. Restriktionerna för andra språk än svenska tar jag inte ställning till.

De fyra ordböcker från svenskt 1500- och 1600-tal som jag undersökt är *Variarum rerum vocabula* (1538), *Synonymorum Libellus* (1587), *Lexicon Latino-Scondicum* (1637) och *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum* (1640), fortsättningsvis kallad *Lincopensen* efter sin tryckort (Noreen 1903, Haugen 1984, Jacoby 1990, Hannesdóttir

1991). Tre av ordböckerna har latin som källspråk och en av dem har delvis svenska som källspråk. I två av böckerna är uppslagsorden alfabetiskt ordnade och i två är de ämnesindelade. Tre av ordböckerna har sannolikt utländska förebilder eller förlagor medan en tycks vara en mer genuin svensk produkt. Två av ordböckerna kom ut i ständigt nya tryckningar och utgåvor, vilket kan tyda på att de varit i praktiskt skolbruk medan två eller egentligen tre¹ aldrig trycktes om. Det är alltså fyra sinsemellan olika ordböcker som trycks under 1500-och 1600-talen. Med detta som utgångspunkt kan man också konstatera att det ordförråd som finns etablerat i de olika ordböckerna är delvis olika. Med dagens terminologi kan man ordbildningsmässigt dela in ordförrådet i grundord eller stamord, avledningar och sammansättningar och se hur dessa grupper är representerade i de olika ordböckerna.

Variarum rerum vocabula

Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione (1538) är den äldsta i Sverige tryckta ordboken. De latinska uppslagsorden är ämnesmässigt ordnade och inte ens under de olika ämnesrubrikerna är orden alfabetiskt ordnade. Uppslagsorden är översatta till svenska men i stort sett utan övriga kommentarer av t.ex. grammatisk art. Ordboken har karaktären av parallella ordlistor.

Den forskning som finns när det gäller ordboken har två inriktningar. Den ena rör författarfrågan. Det är framför allt Palmér (1924 och 1939) och Lindquist (1928) som fördjupat sig i denna fråga och Palmér menar att den anonyme författaren/översättaren bör vara Olaus Petri. Därmed är också antytt att ordboken troligen emanerar från en utländsk förlaga; vilken är dock inte sagt men Palmér liksom tidigare Klemming menar att den svenska versionen är en översättning från tyskan och han pekar på direktöversättningar som "icke alls eller endast till ringa del vunnit burskap i svenska språket" (Collijn 1925:5). Aksel Andersson (1890) anför i efterlämnade anteckningar översättningar som han anser gå tillbaka på ett lågtyskt original: *astrach, deken, karnap, klot, knofflök, kuraktig, wendeka*.

Det andra studiet är inriktat på utgivning och introducerades av Aksel Andersson (1890) när han gav ut *Vararum rerum* från 1538. Han hade också planerat att ge ut anmärkningar och kommentarer till verket, vilket dock inte kom att ske. Ett mer omfattande studium av ordbokens

¹ När det gäller *Lincopensen* kom det stora latinlexikonet egentligen inte ut i omtryck utan det var den svensk-latinska ordlistan som kom ut i flera nya utgåvor.

olika utgåvor har Isak Collijn (1925) utfört i samband med att han gav ut ett faksimil av *Variarum rerum* från 1579. I efterskriften till denna utgåva betraktar han *Variarum rerum* som en skolbok och ser häri orsaken till de många utgåvorna och omtrycken och det faktum att bara mycket få böcker är bevarade i original idag.

Enligt Collijn kan man dela in utgåvorna av *Variarum rerum* i tre grupper. Första gruppen omfattar tre utgåvor: Stockholm 1538 (utg. av Aksel Andersson 1890), Rostock 1574 och en dansk översättning Köpenhamn 1576. Andra gruppen omfattar fem utgåvor: Stockholm 1579 (faksimil 1925 utg. av Collijn), Stockholm 1597, Rostock 1607, Lübeck 1622 och Riga 1630. Den tredje gruppen, som också har en översättning till finska, omfattar: Stockholm 1644, Stockholm 1658, Stockholm 1668 och Göteborg 1683.

Vilka förändringar som de olika utgåvorna genomgått under utgivningstiden 1538–1683 finns inte undersökt utöver Collijns kommentar (Collijn Sv. Bibliogr. 2:259) att 1559 års utgåva skulle ha ett förenklat språk och en moderniserad ortografi i förhållande till 1538 års utgåva.²

Vid en jämförelse mellan utgåvan 1538 och 1579 finner man också skillnader såväl av lexikografisk som rent språklig art. Utgåvan 1538 saknar alla kommentarer till uppslagsorden utom p.p. (penultima producta) och p.c. (penultima correpta) medan utgåvan 1579 har tagit över vissa delar av det kontinentala latinlexikonets grammatiska kommentarer som genitivändelse, genusbeteckning och deklinationstillhörighet när det gäller substantivet. Verben ges i infinitivform och adjektiven i maskulinum nominativ singularis.

Utgåvan 1538 har ca 4600 uppslagsord medan utgåvan 1579 bara har ca 3300 latinska uppslagsord. Detta slår naturligtvis igenom i de enskilda underavdelningarna så att under den rubrik som omfattar kroppen och dess delar har utgåvan 1538 247 uppslagsord medan utgåvan 1579 har 159. Utgåvan 1579 blir i mångt och mycket en ny ordbok, vilket visas genom att flera ord som betecknar kroppsdelar och kroppsfunktioner tillkommit i utgåvan 1579 samtidigt som vissa ord i den gamla utgåvan strukits. Också undergrupperna har blivit färre i 1579 års utgåva, men kanske tydligare avgränsade mot varandra. Ett problem med att jämföra orden manuellt mellan upplagorna (ett problem som också ordboks författaren måste ha haft) är att flera ord kan ha hemorts rätt under olika rubriker och därmed också ofta återfinnas på flera ställen. Denna upprepning kan också ske inom en grupp med

² Denna upplaga finns omtalad först i Collijns uppsats (1928:1ff.).

samma rubrik och då orsakas av att orden inte står upptagna i alfabetisk ordning.

Ett ämnesindelad lexikon samlar av naturliga skäl till största delen substantiv men ordboksförfattaren har också med verb och enstaka adjektiv. I 1538 års utgåva finns emellertid en komplettering med adjektiv och i 1579 års utgåva har denna komplettering utvidgats så att utöver adjektiv ingår också prepositioner, adverb och konjunktioner (i denna ordning).

Variarum rerum är en latinordbok, dvs. de latinska uppslagsorden utgör källspråk och svenskan är målspråk och anpassar sig därmed semantiskt helt efter latinet. Världen ses med andra ord genom latinska glasögon, vilket rent ordbildningsmässigt påverkar svenskan. När latinet har tre ord för 'hand': *manus* 'hand', *palma* 'flata hand' och *pugnus* 'näffue' har svenskan orden *hand* och *näve*. Ett annat exempel där latinets indelning av verkligheten initierat troligen nyskapade sammansättningar i svenskan är lat. *iugulus* 'framdelen på halsen, forhals' och lat. *ceruix* 'nacke, baakhals'. Det som kan tyckas vara latinska synonymer behandlas också på olika sätt men mer sällan med nybildningar: lat. *pectus* 'bröst', lat. *thorax* 'bringa' där också svenskan ger synonymer. Om dessa avspeglar exakt semantisk samvariation mellan källspråk och målspråk är dock osäkert. I en annan variant ges uppslagsordet med synonym direkt: *lotium*, *urina* översatt 'piss'. Ett tredje sätt är att endast markera betydelsen med ett "idem": lat. *anus* 'ars', lat. *podex* 'idem', lat. *culus* 'idem'. Andra betydelser låter sig inte infångas i en ekvivalent utan kräver en betydelsebeskrivning som lat. *femur* 'lår eller thet tiucka vtan på låret' och lat. *femen* 'then parten som är innan på låret'.

En genomgång av ekvivalenterna och betydelsebeskrivningarna i en latinordbok som *Variarum rerum* visar tydligt att det är ur en latinsk synvinkel som det svenska ordförrådet presenteras. Även ordbokens lexikografiska struktur påverkar det svenska ordförrådet. *Variarum rerum* är en ämnesvis inrättad ordbok och detta gynnar konkreta substantiv, ofta av stamordskaraktär, på bekostnad av övriga ordklasser och ordbildningsmönster. Ändå är sammansättningarna förhållandevis vanliga och utgör ca en femtedel av de svenska ekvivalenterna. Vanligast av dessa är naturligtvis substantiv med substantivisk förled som: *hoffuudskalle*, *ögnasteen* och *strupalock* men även adjektiv med varierande ordklass som förled finns med: *tannalös*, *lomhörder*, *swrögder* och *storchålat*. Ett tolkningsproblem erbjuder dessutom sammansättningarna genom de särskrivningar som ibland dessutom tycks inkonsekventa: *söknedagh* men *helge dagh*, *ögnawijck* men *ögna wrå* och *calkbrennare* men *calk vgn*.

Avledningarna är mindre frekventa än sammansättningarna i en ordbok som *Variarum rerum*. En anledning är säkert att många avledningar bildar abstrakter som många gånger kan vara svårplacerade under ämnesrubriker. En annan orsak kan vara att *Variarum rerum* inte tycks ha det kontinentala latinlexikonets konsekvenskrav över sig att till olika grundord bilda avledningar som betecknar t.ex. maskulin och feminin utövare av en verksamhet samt olika typer av abstraktioner till samma grundord. Vissa exempel förekommer dock: *oenopola* 'wijntappare' och *caupona* 'wijntapperska' (även om latinet inte visar bara olika avledningsmönster i detta fall utan också olika ord); *textor* 'wäffuare' och *textrix* 'wäffuerska' (tryckfel för 'wäffuerska' enl. Anderssons not 1890). Under avdelningen adjektiv finns också avledningar på *-og(h)*, *-lig(h)*, *-isk*, *-achtig*, *-ug*, *-og* och *-sam*.

Slutligen finns den grupp latinska ord till vilka ordboksförfattaren inte hittat någon lämplig svensk ekvivalent utan istället snarare beskrivit uppslagsordets betydelse: *digitus* 'itt twär finger, en sådana lengd som fyra gill biwgkorn göra kunna på theres bredd' och *palmus* 'fyra twärfinger, thet är een twerhand'. I vissa av dessa fall kan gränsen mot encyklopedisk information vara oskarp.

Variarum rerum – i alla sina upplagor – ger alltså framför allt svenska ekvivalenter som är grundord och också sammansättningar men förhållandevis få avledningar. Den dominerande ordklassen är substantiv.

Synonymorum Libellus

År 1587 trycks den första svenska ordboken i Stockholm. Författare var Elaus Petri Helsingius. Ordboken är alfabetiskt ordnad och uppslagsorden är svenska med latinska och grekiska ekvivalenter. Enligt ordbokens förord går den tillbaka på Johannes Serranus (1567) lågtyska *Synonymorum libellus*. Noreen (1903) visar i sin tur att denna ordbok går tillbaka på holländaren S. Pelegromius *Synonymorum silva* (1546). Ordboken har berörts av flera forskare (Noreen 1903, Haugen 1984, Holm 1984, Jacoby 1990, Hannesdottir 1991 och Johansson 1997) men någon närmare undersökning av ordboken har ännu inte gjorts. Noreen (1903) har dock kommentaren: "Här har vi nu svenska ord och fraser såsom uppslagsord med motsvarande latinsk och grekisk öfversättning, för hvars skull arbetet öfverhufvud kommit till. I det hela är det mindre värdefullt än det förra" – med "det förra" avser Noreen *Variarum rerum*.

I *Synonymorum Libellus* står uppslagsordet som rubrik över ordartikeln utan grammatiska kommentarer men ordet kan ha en synonym eller ett parallellord/uttryck eller utgöras av en hel fras: *Aal/Alder*; *Aas/dödh kropp*; *Vngås medh någhon*. Det latinska ordet har däremot ibland en kommentar som t.ex. substantivets genitivform: *Ars*, 'Anus, ni' eller markören diminutiv: *Bröst* 'Pectus, pectusculum, diminut. thorax'. Ordboken ger ofta flera latinska synonymer till det svenska uppslagsordet: *Piss* 'vrina, lotium, humor, vesicæ'; *Pissa* 'meiere, mingere, leuare vesicam'. Det är alltså tydligt att latinet är ordbokens egentliga källspråk även om uppslagsorden är svenska. Det svenska uppslagsordet följer också det latinska ordbildningsmönstret med ett flertal avledningar till ett stamord: *dicht, dichta, dichtare, dichtelse*.

Synonymorum Libellus omfattar ca 5.500 svenska uppslagsord eller ingångar fördelade på stamord, avledningar, sammansättningar och fraser, dock så att sammansättningarna endast utgör en fjärdedel av antalet ord i förhållande till de övriga uppslagsordstyperna, dvs. på tjugo av vardera stamord/avledningar/fraser går fem sammansättningar. Sammansättningar ges ofta i anslutning till det stamord som sedan blir förled: *Plogh, Ploghbill, Plogskotta, Plogsola, Plogstiärt; Badh, Badha, Badhekaar, Badhelakan, Badhstughu, Badhstughkarl, Badhstughklädhe, Badhstughkäre, Badhstughpijgha*.³ Det som främst utmärker *Synonymorum Libellus* är emellertid de många fraserna som utgör uppslagsord/rubrik/ingång till en ordartikel och som egentligen är en översättning av det latinska ord som följer som ekvivalent.

Lexicon Latino-Scondicum

Om *Synonymorum Libellus* är ett svenskt lexikon med svenska uppslagsord dock inrättad efter latinet, så är *Lexicon Latino-Scondicum* (1637) ett latinlexikon inrättat efter svenskan – alltså egentligen med svenska som källspråk men uppställt med latinska uppslagsord och svenska, tyska och finska ekvivalenter.

Lexicon Latino-Scondicum trycktes i Stockholm 1637 och skulle som Hesselman säger (1941) med rätta kunna kallas vår första svenska ordsamling. Författaren till ordboken är Ericus Schroderus Upsaliensis, född omkring 1608 troligen i Uppsala, student 1625 och filosofie

³ Också i *Lincopensen* och speciellt i latinlexikonet finns många ord som dokumenterar en badkultur som säkert hade större hemortsrätt i antikens Rom än i 1600-talets Sverige.

magister 1635 och död genom en olyckshändelse redan 1639 (Hesselman 1941, Jacoby 1990).

Schroderus tycks arbeta i Bureus och Stiernhielms språkvetenskapliga anda och tradition och syftet med ordboken var enligt Schroderus intressanta förord till ordboken att visa på svenska språkets stora rikedom på svenska stamord som väl kunde mäta sig med andra europeiska språk, latinet inräknat. Tendensen är tydligt nationell och ligger helt i linje med andra ambitioner som att hävda svenskans utomordentligt höga ålder. I den framväxande svenska stormakten ingick också Finland och samma språkvetenskapliga ambitioner kom också att omfatta finskan. Schroderus tillbringade ett år i Finland och lärde sig då finska. Därmed kunde han alltså utöka ordboken också med finska ekvivalenter och skapa "den äldsta kända finska ordboken" (Hesselman 1941).

Lexicon Latino-Scondicum är kanske den intressantaste av 1500- och 1600-talets ordböcker därför att vi vet att den utarbetats av en språkvetenskapligt medveten person och utifrån ett av sin tids språkvetenskapliga synsätt. Troligtvis saknas utländsk förlaga. Ambitionen är alltså att ta fram ett rikhaltigt svenskt ordförråd. Troligtvis anser Schroderus också att stamorden vittnar om någon form av ålderdomlighet och ursprunglighet. Jämfört med stamorden får nämligen sammansättningar och avledningar en förhållandevis liten plats i ordboken. Den lilla ordboken, "man en lijten book-unge i duodés" som Columbus skriver i sin *En Svensk Ordeskötsel* ([1678] 1963), omfattar ca 3.700 uppslagsord (sammansättningar, avledningar och främmande ord inkluderade) och motsvarar de två tidigare ordböckerna i omfång.

Lexicon Latino-Scondicum kan på många sätt jämföras speciellt med *Variarum rerum*. Båda är ämnesvis indelade men i *Latino-Scondicum* står de latinska uppslagsorden i princip i alfabetisk ordning under sin rubrik och dessutom finns utöver de svenska ekvivalenterna både tyska och finska. Finska ekvivalenter kom som tidigare nämnts att infogas i *Variarum rerum*s tredje utgåva från 1644. En jämförelse mellan de finska ekvivalenterna i respektive ordbok visar att inget talar emot att *Latino-Scondicum* använts av utgivaren till *Variarum rerum* 1644. Någon påverkan på urvalet av uppslagsord tycks dock inte ha skett. Ytterligare en likhet ordböckerna emellan är att de originalutgåvor som finns bevarade är mycket få, något som kan tyda på att de varit i flitigt bruk – men så är de ju också små och lätthanterliga till formatet. Hesselman (1941) anger 9 kända exemplar av ordboken, varav 3 är defekta. De svenska exemplaren finns på KB i Stockholm och UB i Uppsala.

Kapitelrubrikerna i *Variarum rerum* och *Latino-Scondicum* är av likartad karaktär och så till vida kan man säga att *Latino-Scondicum* inordnar sig i en europisk ordbokstradition, men som ordbok står den ändå självständig i förhållande till gängse ordböcker och är en produkt som bär tydliga spår av Schroderus omfattande språkvetenskapliga arbete med *Dictionarium Quadrilingve*. Detta Schroderus verkligt stora språkvetenskapliga arbete blev liggande i handskrift tills Hesselman gav ut det år 1929. I *Dictionarium Quadrilingve* samlade Schroderus ca 10.000 svenska ord och gav ekvivalenter på tyska, latin och grekiska. Men det som var nytt för arbetet var att orden sorterades i ordbildningskategorier. Med andra ord är detta något av vår första ordbildningslära. Schroderus indelar inte bara orden i Simplex, Derivata och Composita (grundord, avledningar och sammansättningar) och med en annan aspekt Peregrina (främmande ord), utan han gör dessutom en finalalfabetisk sortering. Ett av de intressantaste resultaten blir att han samlar alla avledningar med samma suffix under en rubrik som t.ex. "Derivata in Erska" och "Derivata in Inna" (1929:20f.).

Antingen var *Dictionarium Quadrilingve* för kostsam att trycka eller också var ingen intresserad av att trycka den, eller också var det rent av så att Schroderus inte kände sig helt klar med arbetet, som bör ha tillkommit under 1630-talet och i stort sett förelegat i det skick som Hesselman fann det, när *Lexicon Latino-Scondicum* gavs ut 1637. Bitvis kan man nämligen följa hur Schroderus lyft över svenska ord-räckor till sitt nya lexikon. Speciellt gäller detta den andra delen av lexikonet som har rubriken "Appendix scondico-Latina". Här samlar han avledningar på *-igh*, *-ott*, *-ligh*, *-achtig*, *-sam*, *-sk*, *-erska*, *-inna*, *-else*, *-ing*, *-rij*, *-leek*, *-mål*, *-dom*, *-an*, *-ande*, *-sak*, *-när* och *-heet*. Prefixavledningarna samordnar han med sammansättningarna, vilket egentligen är ganska logiskt.

Dispositionsmässigt har Schroderus gjort *Lexicon Latino-Scondicum* till en kombination av ett klassiskt lexikon och den ordbildningsordbok som han hade liggande i manuskript. De första sextiotvå uppslagen omfattar alltså svenska stamord, ämnesvis ordnade men med de latinska ekvivalenterna som alfabetiskt ordnade uppslagsord, dock utan alla grammatiska kommentarer. Ett tecken på att svenskan styr latinet är enligt Hesselman (1941:VI) att latinet ibland saknar ekvivalent till det svenska ordet och alltså måste beskriva betydelsen med en fras (jfr det omvända förhållandet i *Vararum rerum*) som sv. *kärna* 'vasculum in quo butyrum condensant', sv. *kulla* 'vacca cornibus destituta' sv. *jwl* 'Natalis Christi', sv. *kiäla* 'glacis terra impacta', sv. *skara* 'prædura illa nivium superficies' och sv. *skärfwa* 'lapidus fragmentum'. Det är också de svenska orden som förses med synonymer (inte de latinska som i

Variarum rerum): *Måna/Tungel*; *Lysna/Sken*; *Otta/Gryning*; *Tijma/Stund*; *Wäder/Lufft*; *Wind/Böör*; *Brand/Wåda*; *Drägg/Groom*; *Lijdh/Brinck* etc.

Efter ordgrupperna, som i princip bara innehåller substantiv, följer övriga ordklasser, också med ekvivalenter på tre språk och indelade efter ordklasser som i stort sett är hämtade från *Dictionarium Quadrilingve*, men därefter lämnar Schroderus den traditionella uppställningen. Under rubriken "Appendix scondico-Latina" hämtar han ord-räckor med olika avledningsändelser direkt från *Dictionarium Quadrilingve*. I dessa listor blir de svenska orden uppslagsord som förses med en latinsk ekvivalent. I det fyrtiofjärde kapitlet presenterar Schroderus svenska sammansättningar översatta till latin. Dessa indelas i sammansättningar med prefix- eller partikelförled, adjektivförled, substantiv- och verbförled samt en grupp med varierande förled men med *-man* som efterled med ord från *adelsman* till *öfwerman*.

Dictionarium Latino-sveco-germanicum

På Christoffer Günthers tryckeri i Linköping utkom år 1640 en verklig gigant på ordboksområdet utifrån svenskt perspektiv: *Dictionarium Latino-sveco-germanicum* eller *Lincopensen*. Både storleksmässigt, omfångsmässigt och lexikografiskt överträffar den de tidigare tryckta ordböckerna. Den är dessutom inte en ordbok utan egentligen tre ordböcker inom två pärmar (Johansson 1997:36ff.). Den första delen är en latinordbok helt i stil med kontinentens klassiker med ca. 30.000 latinska uppslagsord översatta till svenska med fraseologi och citat från klassisk litteratur. Dessutom finns tyska ekvivalenter. Den andra delen är ett svenskt index med svenska uppslagsord översatta till latin utan övriga kommentarer, och på samma sätt består tredje delen av tyska uppslagsord översatta till latin. Författare till ordboken var biskopen i Linköping Jonas Petri Gothus, som också tjänstgjort som lärare på Linköpings gymnasium.

Liksom 1500-talsordböckerna är detta inte något självständigt svenskt arbete utan det inordnar sig i den väl utvecklade latinlexikon-tradition som utvecklats på kontinenten med kända representanter som Calepinus och Faber (Johansson 1997:70ff.). Liksom när det gäller *Variarum rerum* och *Synonymorum Libellus* är det tydligt att det svenska ordförrådet i *Lincopensen* står under inflytande av såväl det

latinska källspråket som den tyska som var målspråk i förlagan till *Lincopensen*, *Lexicon Trilingve*.

När det gäller det svenska ordförrådet i såväl latinordboken som det svenska indexet är det semantiskt styrt av latinet. I latinlexikonet finns lat. *manus* 'hand', lat. *palma* 'flaat hand' och lat. *pugnus* 'näfwe'. I det svenska indexet återfinns under uppslagsordet *Hand* med indrag: *hand tilhörigh*⁴, *Flaat Hand*, *Knytt Hand eller Näfwe*, som återspeglar de latinska uppslagsorden och också får dessa latinska ekvivalenter. Exempellistan kan göras lång. När det däremot gäller de latinska orden *Pectus* och *Thorax* återfinns de under både *Bröst* och *Bringa* i det svenska indexet och står som synonymer i själva lexikonet. Att exakt komma åt ordens betydelsekomponenter under 1500- och 1600-talen är inte möjligt på grundval av ordboken.

Sammansättningarna i *Lincopensens* latinlexikon och det svenska indexet omfattar ca en sjättedel av ordförrådet. Proportionerna är alltså jämförbara med dem i 1500-talsordböckerna, som ju också har utländska förebilder. Sammansättningarna i *Lincopensen* är av likartad typ som i 1500-talsordböckerna, dvs. substantiven med substantivisk förled är i särklass flest. Speciellt kan noteras, att de sammansättningar i dessa ordböcker som går tillbaka på latinskt källspråk och innebär en strävan att återge ett innehåll där svenskan inte har ett tidigare stamord också återfinns i *Lincopensen*.

När det gäller avledningarna bjuder *Lincopensen* på ett mycket stort antal som väl kan mäta sig med sammansättningarna. I detta hänseende överträffas de tidigare ordböckerna. Gothus har ambitionen att följa latinordboken t.ex. med ett verb, en maskulin utövare av verksamheten, en feminin utövare av verksamheten och en eller flera abstraktioner, vilket kan ge ordräckor som: *baka*, *bakare*, *bakerska*, *bakning*; *dantz*, *dantzare*, *dantza*, *dantzerska*, *dantzande* etc. Avledningarna är betydligt mer frekventa i latinlexikonet än i det svenska indexet. Inte minst gäller detta ord med avledningssuffix som betecknar feminin utövare av verksamhet: *-erska* och *-inna*.

Bland suffixavledningarna kan man också finna en vacklan mellan avledningar på t.ex. *-ning* och *-ande* som ekvivalenter till motsvarande latinska ord i latinordboken och som uppslagsord i det svenska indexet. Detta antyder att ordet troligen inte var etablerat utan kanske nyskapat i översättningsprocessen men efter ett upparbetat mönster. En annan variation föreligger mellan *blötheet* och *blödigheet* som båda motsvaras

⁴ Uttryck med *tilhörigh* som *hand tilhörigh* m.fl. är så vanliga i *Lincopensen* att de kan ses som typiska för denna ordbok, där de också introducerats. Sedan kan man återfinna dem i några efterföljare (Johansson 1997:300ff.).

av den tyska ekvivalenten *zartigkeit* i latinordboken. Schroderus tidigare nämnda *Dictionarium Quadrilingve* erbjuder här ett intressant jämförelsematerial och visar att suffixavledningarna förvisso var en betydande ordkategori under stark tillväxt.

Det omfattande latinlexikonet med sina tre delar kom aldrig ut i omtryck i sin helhet men särskilt det svenska indexet kom att ges ut i många omarbetade utgåvor (Johansson 1997:365ff.).

Sammanfattande synpunkter

Det brukar ofta sägas att det finns ett samband mellan korta, konkreta och vanliga ord å ena sidan och å andra sidan långa, abstrakta mer ovanliga ord. Det vore spännande att tänka sig att *Variarum rerum* och *Lexicon Latino-Scondicum* med sin inriktning på konkreta substantiv också skulle innehålla ord som var vanliga vid den tiden. Särskilt gäller detta *Lexicon Latino-Scondicum* med sin tonvikt på stamord valda utifrån svenskt ordförråd. Svenskan i de tre övriga lexikonerna står under starkt beroende av latinet och i *Variarum rerum* upptar också sammansättningarna en stor del av det svenska ordförrådet, liksom fraserna gör det i *Synonymorum Libellus* och avledningarna i *Lincopensen*. Under 1500- och 1600-talen har många texttyper ännu inte etablerats, inte minst gäller detta tidningstexter och facktexter av olika slag. Men sammantaget visar lexikonerna upp ett ordförråd i beredskap att utvecklas för många nya användningsområden.

Litteraturförteckning

- Collijn, Isak 1927–38: *Sveriges bibliografi intill år 1600*. 1–3. Uppsala.
 Collijn, Isak 1942–46: *Sveriges bibliografi. 1600-talet*. 1–2. Uppsala.
 Collijn, Isak, 1928: En hittills okänd upplaga av *Vararum rerum vocabula* med formulæ *puerilium colloquiorum*. I: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*. Stockholm.
 Columbus, Samuel [1678] 1963: *En Svensk Ordeskötsel*. Utg. av Sylvia Boström. Uppsala, Stockholm & Göteborg.
 Ericus Schroderus Ubsal. [1637] 1941. *Lexicon Latino-Scondicum*. Utg. av Bengt Hesselman. Uppsala.
 Ericus Johannis Schroderus *Upsaliensis Dictionarium Quadrilingue Suedicum Germanicum Latinum Græcum* (Cod. Thott. 2166 4:o). Med inledning och ett alfabetiskt register över de svenska orden jämte tillägg ur *Lexicon Latino-Scondicum* 1637 och *Janua Linguarum* 1640 utg. av Bengt Hesselman. Uppsala 1929.

- Gothus, Jonas Petri 1640: *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum ex variis probatorum authorum lexicis, olim sub scholastico munere excerptum, & secundum ordinem Alphabeticum digestum; vocum q; varia significatione distinctum; nunc vero ad multorum desiderium, et reipubl. literariæ commodum publici juris factum [...]*. Lincopiæ. (Med Index Sveco-latinus och Index Germanico-latinus.)
- Hannedóttir, Anna Helga [1987] 1991: Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850. Upprättad 1987, uppdaterad 1991. Göteborgs universitet. [Opubl. projektrapport.]
- Haugen, Eva Lund 1984: *A bibliography of Scandinavian dictionaries*. With an introduction by Einar Haugen. New York.
- Helsingius, Elaus Petri 1587: *Synonymorum Libellus*. Stockholm.
- Hesselman, Bengt 1941 se Ericus Schroderus.
- Holm, Lars 1986: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. (Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.) Uppsala.
- Jacoby, Michael 1990: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden.
- Johansson, Monica 1997: *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 21.) Göteborg.
- Lindquist, N. 1928: Bibelsvenskans medeltida ursprung. I: *Nysvenska studier* 8, 165–260.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. I. Lund.
- Palmér, Johan 1924: Om Variarum rerum vocabula. I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CLXXV.) Helsingfors.
- Palmér, Johan 1939: *Undersökningar i Olavus Petris språk. III*. (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 2.) Lund & Leipzig.
- Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione*. [1538] 1890. Utg. av Aksel Andersson. Upsala.
- Variarum Rerum Vocabula cum sueca interpretatione*. [1579] 1925. Utg. av Isak Collijn. Stockholm.
- Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*. 1644. Stockholm.

Lennart Larsson

Vilket språk var utgångspunkten? Om ursprunget till den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705

In the year 1705, a German-Swedish-Polish-Lettish dictionary entitled *Wörter-Büchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, zu benennen seynd* was published in Riga. The dictionary was a revision of *Vocabularium wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch, aussprechen seynd*, a dictionary also encompassing four languages, also published in Riga but in 1688. As can be seen from the titles, Swedish in the newer dictionary replaced the Latin in the older book. This article explores the question of which language in the older dictionary was used a basis for the presentation of the Swedish vocabulary. A comparison between the different languages shows that even though German was predominantly used, this was not true for all of the articles. In several examples, the author of the section concerning the Swedish vocabulary obviously used Latin instead as a basis.

År 1705 utkom i Riga en fyrspråkig ordbok med titeln *Wörter-Büchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, zu benennen seynd*.¹ Någon författare finns inte angiven – den enda övriga upplysningen som ges på titelsidan är tryckkuppgifterna *RIGA, Bey Georg Matth. Nöller 1705* – och inte heller innehåller ordboken något förord eller några dedikationer. *Wörter-Büchlein* omfattar 7^{1/4} ark i oktavformat och med titelsidan och de två avslutande uppslagens *Register öfwer Capitlen* inräknade är antalet tryckta sidor 115. Artiklarna sträcker sig över ett helt uppslag med de tyska och svenska motsvarigheterna på versosidorna och de polska och lettiska på rectosidorna. Det sammanlagda antalet artiklar är 1223. *Wörter-Büchlein* är i huvudsak systematiskt uppställd och indelad i 24 kapitel med rubriker på alla fyra språken: några svenska exempel är *Om Gudh och Andarne, Om Lekamen och sine Deelar, Om Maat och Dryck* och *Om Ohyra*. Därtill kommer en avslutande *Tillågning* (ett av många

¹ En presentation av *Wörter-Büchlein* liksom ett preliminärt försök att placera in ordboken i de svenska respektive polska lexikografiska traditionerna möter i de i litteraturlistan förtecknade artiklarna ur *Acta Sueco-Polonica* nr 5 (1997) och nr 6 (1998). För den lettiska vokabulären se framför allt Zemzare (1961) och Vanags (1999).

exempel på hur sättaren förväxlat <å> och <ä>) som innehåller ett antal adjektiv och verb; i de övriga kapitlen finns i princip endast substantiv. Även inom de 24 kapitlen är artiklarna ordnade efter semantiska principer. Exempelvis följs i kapitlet *Om Handwärcks Folk* beteckningarna för de olika hantverkarna av ord som har att göra med deras verksamhet: närmast efter *Skomakere* kommer sålunda *Läder*, *Läst*, *Skosola*, *Beek*, *Beektråd*, *Syyl* medan *Barbeerare* följs av *Rakekniff*, *Åderjern*, *Såår*, *Swamp*, *Plåster*. Det avslutande avsnittets adjektiv och verb följer däremot helt andra principer; här uppvisar de polska motsvarigheterna en till stora delar alfabetisk ordning.

Till omfånget är alltså *Wörter-Büchlein* inte särskilt imponerande utan kan väl närmast karaktäriseras som en fickordbok av enklaste snitt. Knapphändigheten gäller även mikrostrukturen: de respektive språkens motsvarigheter står – med några lätt räknade undantag för polskans och lettiskans del – helt okommenterade och utan att några böjningsformer anges. Inte heller i övrigt ger *Wörter-Büchlein* intryck av någon särdeles hög ambitionsnivå. Något ur lexikografisk synvinkel nydanande verk är det inte; dess beroende av äldre ordböcker är uppenbart och den brukar betecknas som en omarbetning av en annan fyrspråkig ordbok utgiven anonymt vid samma tryckeri i Riga år 1688 med titeln *VOCABULARIUM wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch, auszusprechen seynd*. Likheterna mellan de två ordböckerna är också frapperande: en snarlik titelsida, samma uppställning i fyra spalter över hela uppslaget, en identisk kapitelindelning och – med några få undantag – samma uppsättning artiklar. Så enkelt som att de latinska motsvarigheterna i den tidigare ordboken har bytts ut mot svenska i den senare är det emellertid inte. Även de övriga tre språkens vokabulärer har reviderats, minst tyskan som till största delen är oförändrad, mest lettiskan där det till stora delar handlar om en helt ny vokabulär. Den lettiska vokabulären tycks också ha utformats med betydligt större omsorg jämfört med de övriga språkens; frånsatt lettiskan ter sig nämligen *Wörter-Büchlein* både till form och innehåll i mångt och mycket som en tillfällighetsprodukt, ett hastverk bemängt med inkonsekvenser och bristfälligheter. Iögonfallande är inte minst de många egendomligheter som möter i den svenska vokabulären: märkliga val av motsvarigheter, ord och ordformer som saknar belägg i SAOB, mer eller mindre uppenbara tryckfel.

Det svenska inslaget i *Wörter-Büchlein* reser ett antal intressanta frågor. Inte minst gäller det vokabulärens ursprung. En fråga är huruvida upphovsmannen till den svenska vokabulären tog hjälp av någon tidigare utgiven svensk ordbok vid sitt arbete. En annan – och

det är framför allt den som jag kommer att behandla i det följande – är vilket eller vilka språk som varit utgångspunkten vid sammanställningen av de svenska motsvarigheterna. Eftersom några dokument som kan belysa tillkomsten av den svenska vokabulären inte finns bevarade så måste svaret på dessa frågor sökas längs andra vägar: i ordboken själv och i de historiska och lexikografiska kontexter i vilka den har tillkommit.

Sättningsmanuskripten

Wörter-Büchleins tyska, polska och lettiska vokabulärer har alltså i mer eller mindre reviderat skick hämtats från *Vocabularium*. En glimt av hur detta konkret har gått till ger det fragment av den äldre ordboken som finns bevarat på Vetenskapsakademiens bibliotek i Riga.² I detta finns en ny lettisk vokabulär tillskriven för hand, en vokabulär som till allra största delen överensstämmer med den som möter i Wörter-Büchlein (se Vanags 1999:69). Likaså innehåller fragmentet vissa ändringar i de övriga språkens vokabulärer, ändringar som dock bara delvis överensstämmer med dem som möter i den senare ordboken.

Uppenbarligen har det exemplar av *Vocabularium* som fragmentet utgör en del av fungerat som sättningsförlaga för den lettiska vokabulärens del; för detta talar inte bara de i allt väsentligt identiska vokabulärerna utan också sådana detaljer i fragmentet som svärtade fingeravtryck och markeringar av sidbrytningar. Klart är också att upphovsmanen till denna nya lettiska vokabulär var den tysk-lettiske prästen, skriftställaren och lexikografen Liborius Depkin (1652–1708); som Zemzare påvisat (1961:91) är det hans handstil som möter i fragmentet. Däremot kan Depkin *inte* ha varit upphovsman till den svenska vokabulären i *Wörter-Büchlein*. Dels saknade han av allt att döma kunskaper i svenska (se Larsson 1999), och dels finns det på ett par ställen i fragmentet ändringar av Depkins hand i den latinska vokabulären; tydligen utgick Depkin från att även den nya ordboken skulle vara tysk-latinsk-polsk-lettisk.

Det faktum att fragmentet inte har utgjort sättningsmanuskript för svenskans del innebär att sättaren måste ha haft ytterligare en förlaga

² Fragmentet (med signum L. dr. b. 17) omfattar bladen B1–B12 samt E2–E11. Två fullständiga exemplar av *Vocabularium* är bevarade, dels på Universitetsbiblioteket i Oslo och dels på Nationalbiblioteket i St. Petersburg. Av *Wörter-Büchlein* är sex exemplar kända varav tre i Sverige: på universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund samt på Kungliga biblioteket i Stockholm.

framför sig när han arbetade med *Wörter-Büchlein*. Och det ligger givetvis nära till hands att anta att han även för den svenska vokabulärens vidkommande hade ett exemplar av *Vocabularium* som utgångspunkt, ett exemplar där någon tillfogat de svenska motsvarigheterna. Ett annat rimligt antagande är att detta andra sättningsmanuskript också innehöll de ändringar i de tyska och polska vokabulärerna som felas i det bevarade fragmentet. Klart är nämligen att utgångspunkten för sammanställningen av den svenska vokabulären måste ha varit ett åtminstone på vissa punkter reviderat exemplar av *Vocabularium*. Tydligast framgår det av följande artikel i den äldre ordboken där (kanske som ett resultat av något missförstånd vid sättningen) tyskans *hell(e)* 'klar' sammanställts med latinets *vacuus* 'tom' (D12)³:

Helle	Vacuus	Dety	Zaurumains
-------	--------	------	------------

I *Wörter-Büchlein* har denna artikel delats upp i två (F7):

Hell	Klaar	D TM ty	Skaidrs
Hohl	Tom/ Öde	Dety prozny	Dohbains

Att de svenska motsvarigheterna i detta fall har utgått enbart från den tryckta versionen av *Vocabularium* är uteslutet; de förutsätter en reviderad och kompletterad förlaga där båda artiklarna finns representerade.

Källspråk vid översättningen till svenska

Upphovsmannen till den svenska vokabulären torde alltså ha stått inför uppgiften att med utgångspunkt i ett reviderat exemplar av *Vocabularium* översätta de där givna lexikala enheterna till svenska. Frågan är vilket eller vilka av de fyra språken i *Vocabularium* som varit källspråk vid denna översättning.⁴ Svaret har jag försökt närma mig från två olika håll. Dels har jag utgått från den historiska kontexten: vilka språkkunskaper är det rimligt att anta att upphovsmannen till den svenska vokabulären kan ha haft? Dels – och det är i första hand den aspekten som kommer att behandlas här – har jag tagit min utgångs-

³ Eftersom ordbokens artiklar sträcker sig över ett helt uppslag låter jag här för enkelhetens skull arksignaturerna beteckna det uppslag de står på – egentligen utgör ju det jag kallar uppslaget D12 versosidan av blad D11 och rectosidan av blad D12.

⁴ Här används alltså termen *källspråk* inte i lexikografisk utan i översättningsvetenskaplig betydelse.

punkt i de två ordböckerna: vilka vittnesbörd kan de olika språkens vokabulärer i *Vocabularium* och *Wörter-Büchlein* lämna om översättningsprocessen? Även om merparten av artiklarna inte tillåter några slutsatser i detta avseende – t.ex. skulle ju svenskans *Watn* (A2) ha kunnat utgå från inte bara tyskans *Das Wasser* eller latinets *Aqua* utan också polskans *Woda* eller rentav lettiskans *Tas Udens* – går det ändå att utvinna en hel del upplysningar ur materialet: samtidigt som vissa artiklar är så haltande ur semantisk synvinkel att ett eller flera av språken kan uteslutas som källspråk finns det också morfologiska och semantiska överensstämmelser av ett slag som mer eller mindre ovedersägligt utpekar ett av språken som utgångspunkt för översättningen.

I princip kan givetvis källspråket vid översättningen ha varit vilket som helst av de fyra språken tyska, latin, polska och lettiska. I praktiken lär det dock bara vara tyskan och latinet som kommer på fråga. Rimligtvis står upphovsmannen till den svenska vokabulären att finna bland de svenskar som vid denna tid uppehöll sig i Riga – Livland var ju 1705 fortfarande en svensk provins – och kunskaper i lettiska och polska var med all säkerhet mycket sällsynta inom dessa kretsar. Ordböckernas vittnesbörd pekar åt samma håll. Några spår av lettiskan går överhuvudtaget inte att hitta i den svenska vokabulären i *Wörter-Büchlein*. När det gäller polskan finns det visserligen några enstaka fall där svenskan uppvisar större överensstämmelser med detta språk än med tyskan. Ett sådant är *Stadz-Tienare* (B2) som motsvaras av tyskans *Der Rahts-Diener* och polskans *Mieski S«uga* (A10); i stället för förleden *råds-* har alltså upphovsmannen till den svenska vokabulären valt det med polskans *miejski* semantiskt identiska *stads-*. Exempelen är dock så fåtaliga och av en sådan karaktär att de nog kan betraktas som tillfälligheter; klart är också att ordböckerna innehåller ett betydande antal artiklar där polskan av olika skäl omöjligen kan ha varit utgångspunkten för den svenska vokabulären.

Tyskan

Medan kunskaper i polska och lettiska säkerligen var nog så ovanliga inom de kretsar där upphovsmannen kan sökas torde kunskaper i tyska däremot ha varit något av en självklarhet. Dels utgjordes de högre sociala skikten i Livland – såväl städernas borgare som godsägaradeln – till största delen av tyskar. Dels hade det tyska språket en mycket framträdande position inte bara inom det svenska stormaktsväldet som helhet – "om det fanns något språk som kunde kallas *lingua franca* var

det tyska snarare än svenska" (Roberts 1980:86) – utan också i det egentliga Sverige. Enligt t.ex. Andersson (1997:41f.) går det knappast att överskatta tyskans betydelse i 1600-talets Sverige: det var "inte bara ett viktigt språk vid hovet och bland högre statstjänstemän utan också bland befolkningen överhuvudtaget".

Att tyskan har spelat in vid utformningen av den svenska vokabulären råder det heller ingen tvekan om; stundtals ger den rentav intryck av att upphovsmannen haft svårt att dra gränsen mellan de två språken. Inte minst gäller det de tyska ord som i mer eller mindre oförändrat skick tycks ha lånats in i den svenska vokabulären: två iögonfallande exempel är de i SAOB obelagda *Pergel* 'törved' (D4) och *Kröta* 'padda' (F4) motsvarande tyskans *Der Pergel* och *Die Kröte*. Framför allt möter detta tillvägagångssätt i kapitlet *Om Fisk* (E2–E3) med exempel sådana som *Butta* för *Die Butte*, *Grönning* för *Der Gründling*, *Smerling* för *Der Schmerling*, *Alant* för *Der Alant*, *Wimgall* för *Der Wemgall*, *Strömning* för *Der Strömning*, *Karuß* för *Die Karus* och *Sli* för *Die Schley*. Även om merparten av dessa fiskbeteckningar är belagda i svenska ordböcker kan det knappast råda något tvivel om att utgångspunkten vid sammanställningen av den svenska vokabulären i dessa fall har varit tyskan.

Vid sidan av dessa ordlån erbjuder den svenska vokabulären också ett antal exempel på vad som av allt att döma är översättningslån från tyskan: så t.ex. *Ätickia Kruka* för *Der Essig-Krug* (D6), *Dyngiegaffel* för *Die Mistgabel* (F2), *Koohorn* för *Das Küh-Horn* (F3) samt *Swijntrog* för *Der Schweintrog* (F4). Att tyskan här varit källspråket framgår också av innehållssidan; de latinska motsvarigheterna har i samtliga dessa fall mera generella innebörder utan de betydelsepreciseringar som förlederna i de svenska och tyska sammansättningarna representerar. Som latinsk motsvarighet till *Ätickia Kruka* har *Vocabularium* sålunda *Fidelia* 'krus, spann'⁵ (en bättre latinsk motsvarighet vore utan tvekan det *acetabulum* som Grimm ger som latinsk ekvivalent till *Essichkrug*). Motsvarande *Dyngiegaffel* – ett ord som överhuvudtaget inte är belagt i SAOB – har *Vocabularium* för latinets del *Tridens* 'treudd'. På liknande sätt motsvaras *Koohorn* av latinskt *Buccina* 'vallhorn, herdehorn' och *Der Schweintrog* av diminutivbildningen *Aqvaliculus* (D8) vars grundbetydelse närmast kan parafrastras som 'litet ämbar för vatten'.

Också några av de artiklar där svenskan representeras av två olika lexikala enheter tycks vara direkt översatta från tyskan: mot *Begravning* eller *Graff* (A8), *Hugg/ eller Slagh* (B6) och *Liufligh/ behageligh*

⁵ För de latinska betydelseförklaringarna har jag i första hand utnyttjat Cavallins latinsk-svenska ordbok.

(F8) står sålunda de snarlika *Das Begräbnüß oder Grab, Der Streich oder Schlag* respektive *Lieblich/anmuhtig*. I det sista fallet torde latinet vara diskvalificerat som källspråk också av semantiska skäl; det *Acceptabilis* som i *Vocabularium* står som motsvarighet till *Lieblich/anmuthig* (D12) återger knappast de tyska och svenska adjektivens betydelseinnehåll.

Den svenska vokabulären innehåller också några uppenbara felöversättningar som av allt att döma har sitt upphov i morfologiskt betingade feltolkningar av de tyska orden. Framför allt gäller det de två artiklar i verbavsnittet som i *Vocabularium* har följande lydelse:

Halte	Teneo	Trzymam	Turru (E7)
Verkauffe	Vendo	Przedaię	Pahrdomu (E8)

I stället för de förväntade *jag håller* respektive *jag säljer* innehåller den svenska kolumnen i *Wörter-Büchlein* två helt andra verb:

Halte	Jagh Haltar	Trzymam	Turru (G7)
Verkauffe	Jagh Köpar	Przedaię TM	Pahrdohdu (G8)

Någon annan förklaring till dessa ordval än att upphovsmannen till den svenska vokabulären har misstolkat de tyska motsvarigheterna är knappast möjlig. I fallet *Verkauffe* har upphovsmannen tydligen i hastigheten råkat förbise prefixet *ver-* och utläst verbet som *kaufe*, medan han när det gäller *Halte* har förletts av likheterna på uttrycksplanet mellan tyskans *halten* och svenskans *halta*.

Ett parallellfall är kanske också följande sammanställning:

Höre auff	Jagh Hörer	Przestawam	Atstahju (G6)
-----------	------------	------------	---------------

Att svenskan representeras av *hör* och inte av *upphör* är rimligtvis resultatet av ett förbiseende. Här är dock frågan vem som har brustit i uppmärksamhet; i motsats till de två föregående exemplen skulle det ju också kunna vara sättaren som förbisett partikeln i ett handskrivet "Jagh Hörer upp".

Wörter-Büchlein innehåller även ett antal sammanställningar som visserligen inte direkt utpekar tyskan som källspråk men där latinet av olika skäl knappast kommer på fråga; och i och med att polskan och lettiskan inte är aktuella i sammanhanget återstår därmed bara tyskan. Som redan framgått är de latinska motsvarigheterna i *Vocabularium* ibland inte särskilt väl valda ur semantisk synvinkel. Ytterligare några

exempel där latinet av semantiska skäl är mer eller mindre uteslutet som källspråk är *Scrinium* (B10) 'skrin, schatull' mot tyskans *Das Schaff* och svenskans *Skååp* (C7), *Genuinus* (E4) 'äkta, naturlig' mot *Leibhafftig* och *Lekamelig* (G3), *Procuro* (E5) 'vårda, sköta, ombesörja' mot *Beschere* och *Jagh Beskiär* (G5) samt *Concedo* (E7) 'vika undan, medge' mot *Leihe* och *Jagh Länar* (G6).

Den latinska vokabulären i *Vocabularium* ger också ett antal exempel på mer eller mindre korrumperade former. Även om förvanskningar sådana som *Alica sabenacea* för *alica avenacea* (C8), *Cucurrus* för *cucumis* (D3), *Cautis* för *caulis* (D4) och *Simus* för *finus* (D7) inte helt diskvalificerar latinet som källspråk förefaller det i alla fall betydligt sannolikare att det är tyskans *Die Haber-Grütze*, *Die Augurcke*, *Der Stengel* och *Der Mist* som ligger bakom svenskans *Hafwer-Gryyn* (D8), *Augurka* (E7), *Stialka* (E7) respektive *Dyngia* (F2). Ett annat exempel är *Valnæ* för *valvæ* (C4); här tillkommer dessutom den slående morfologiska överensstämmelsen mellan svenskans *Fönsterlukor/Släge* (D4) och tyskans *Die Fensterschläge*. I ett fall har förvanskningen gett den latinska motsvarigheten en helt annan betydelse: mot svenskans *Tunn* (F7) och tyskans *Dünn* står inte det förväntade *tenuis* utan i stället *Tentus* (D11) 'spänd'.

Det finns ytterligare en typ av exempel där tyskan med all säkerhet har varit källspråket. Det gäller några av de fall där till formen identiska latinska ord uppträder med två olika betydelser i *Vocabularium*. Vanligtvis framgår det visserligen av kontexten vilken betydelse som avses. När t.ex. de två förekomsterna av latinets *Spira* motsvaras av dels *Kringla* (C4) och dels *Hatteband* (D6) behöver det i och för sig inte bero på att upphovsmannen utgått från de tyska motsvarigheterna *Die Kringel* respektive *Die Hutschnur* utan kan också förklaras av artiklarnas placering: medan *Kringla* står i kapitlet *Om Handwärcks Folk* mellan *Simmla* och *Baakugn* har *Hatteband* sin plats i kapitlet *Om Klädning*. Annorlunda är fallet i det avslutande verbavsnittet där materialets disposition inte tillåter några semantiska slutledningar. Här uppträder det homonyma *Volo* samt de polysema *Abseco*⁶ och *Voco* med vardera två tyska motsvarigheter:

⁶ Verbet *abseco* är uppenbarligen inget autentiskt latinskt ord; hos Georges finns det bara som en asteriskform under participet *absectus*, och sannolikt rör det sig här antingen om en analogibildning till detta particip eller verb som *deseco* och *exseco* eller om en förvanskning av *abscido* 'hugga av, skära av'.

Fliege	Volo	»atam ⁷	Lapu (E5)
Will	Volo	Chce	Gribbu (E8)
Haue ab	Abseco	Obcinam	Nozertu (E6)
Sage ab	Abseco	Pi«uje	Noosathku (E6)
Ruffe	Voco	Wo«am	Sauzu (E7)
Nenne	Voco	Zowie	Sauku (E9)

I *Wörter-Büchlein* ser de motsvarande artiklarna ut på följande sätt:

Fliege	Jagh Flyger	»átam	Skreenu (G4)
Will	Jagh Will	Chc TM	Gribbu (G7)
Haue ab	Jagh Huggeraff	Odcinam	Nozehrtu (G5)
Sage ab	Jagh Säger aff	Pi«uj TM	Nosahgu (G5)
Ruffe	Jagh Kallar	Wo«am	Sauku (G6)
Nenne	Jagh Nämner	Zowi TM	Sauku (G8)

Klart är att latinet i dessa fall inte kan ha varit utgångspunkten vid översättningen till svenska; för att tyskan varit källspråket talar ju även vissa av de svenska motsvarigheternas morfologiska likheter med de tyska orden.

Latinet

Att tyskan i många fall varit källspråket vid översättningen till svenska är alltså ovedersägligt. Vad som återstår är frågan om också latinet i vissa fall har fungerat som källspråk vid sidan av tyskan. Även om latinet inte kunde mäta sig med tyskan som kommunikationsspråk hade det en mycket stark ställning inom vissa domäner. Fortfarande var "den lärda kulturen vid gymnasier och universitet [...] under 1500- och 1600-talen alltigenom latinsk" (Lindberg 1993:75), och till det mått av bildning som måste förutsättas hos upphovsmannen hörde med all säkerhet också vissa kunskaper i latin. Och även om det latinska inflytandet på den svenska vokabulären inte på långt när är lika påfallande som det tyska finns det ändå vissa inslag som tyder på att latinet ibland varit utgångspunkt vid översättningen.

Några ordlån som entydigt utpekar latinet som källspråk förekommer inte. När de svenska motsvarigheterna anknyter till de latinska på uttryckssidan gäller det i de allra flesta fall också för de tyska: så t.ex. motsvaras latinets *Pestilentia* (B6), *Torta* (C8), *Camelus* (D2), *Salvia* (D4), *Tulipa* (D4) och *Magnes* (D10) inte bara av svenskans *Pestilentz* (C3), *Torta* (D8), *Cameel* (E6), *Salwi* (E7), *Tulpan* (E8) och

⁷ Såväl *Vocabularium* som *Wörter-Büchlein* förväxlar «ataç 'lappa, laga' med lataç 'flyga'.

Magnet (F6) utan också av de snarlika tyska *Die Pestilentz*, *Die Torte*, *Das Kamehl*, *Die Salbey*, *Die Tulpe* respektive *Der Magnet*. Det enda undantaget är svenskans *Salat/ Lactuck* (E7) motsvarande tyskans *Der Sallat* och latinets *Lactuca* (D3); här ligger det nära till hands att tänka sig att såväl tyskan som latinet har spelat in vid upphovsmannens val av de svenska ekvivalenterna.

Några översättningslån från latinet tycks inte heller förekomma. I de fall de svenska enheternas morfemuppsättningar har paralleller i latinet så gäller detsamma också för tyskan: t.ex. motsvaras *Waktmåstare* (B2) inte bara av latinets *Præfectus Vigilum* (A10) utan också av tyskans *Der Wachtmeister*. Däremot tyder valet av böjningsform i två fall på att upphovsmannen sneglat på de latinska motsvarigheterna:

Der Feyertag	Helgedagar	Swi TM to	Ta Swehdeena (A8)
Der Reichthum	Rijkedomar	Bogáctwo	Ta Baggatiba (B8)

Medan de svenska motsvarigheterna står i plural har alltså samtliga de övriga språken singularformer, och det är svårt att undkomma miss-tanken att det är *Vocabulariums* latinska pluralformer *Feriae* (A8) och *Divitiæ* (B4) som här varit bestämmande. Att det för latinets del handlar om pluralia tantum spelar ingen roll i sammanhanget; för svenskans del hade ju singularformerna *helgdag* och *rikedom* varit fullt möjliga.

Det finns också en uppenbar felöversättning som torde ha sin grund i den latinska motsvarighetens utseende (F3):

Die Scheune	Örtegård	Odryna, Stodo«á	Tas Schkuhnis
-------------	----------	-----------------	---------------

Som motsvarighet till tyskans *Die Scheune* 'lada, loge' och de likbetydande polska och lettiska orden ges alltså det i sammanhanget helt malplacerade *Örtegård*. Att förklara detta ordval utifrån tyskan är knappast möjligt, och inte heller kan det röra sig om någon sammanblandning från sättares sida. Däremot erbjuder latinet i *Vocabularium* en förklaringsmöjlighet (D7):

Die Scheune	Horreum	Odryna	Ta Schuinn
-------------	---------	--------	------------

Den latinska ekvivalenten *Horreum* har ju på uttryckssidan en förrädisk likhet med *hortus* 'trädgård, örtegård', och den mest plausibla förklaringen till den märkliga sammanställningen i *Wörter-Büchlein* är väl att upphovsmannen till den svenska vokabulären helt enkelt har råkat läsa ut *Horreum* som *hortus* eller det diminutiva *hortulus*.

Framför allt är det emellertid på det semantiska planet som spåren av ett latinskt inflytande här och där kan skönjas. I vissa fall tycks de

svenska enheternas betydelse ansluta till latinet samtidigt som de mer eller mindre uppenbart avviker från de övriga språken. Mest frapperande är kanske följande exempel från *Wörter-Büchlein* (A2):

Das Ungewitter Wäderleek Niepogodá Tas ne-labs Gaifs

Medan såväl tyskan som polskan och lettiskan uttrycker betydelsen 'oväder' har alltså svenskan det neutrala *Wäderleek*. I *Vocabularium* ser motsvarande artikel ut på följande sätt (A3):

Das Ungewitter Tempestas Niepogoda Tas nelabs Gays

Rimligtvis är det latinets *Tempestas* – som betecknar både 'väder, väderlek' och 'oväder, storm' – som ligger bakom att den svenska motsvarigheten inte blivit det förväntade *oväder*.

En latinsk förlaga kan också anas bakom följande sammanställning (G):

Betrogen Bedrägeligh Oszukány Wiltigs. Krahpigs

Förklaringen till att svenskan inte i likhet med tyskan och polskan har ett perfektparticip 'bedragen' ligger antagligen i *Vocabulariums* latinska motsvarighet *Fallax* (E) som just representerar betydelsen 'bedräglig'. Visserligen har tyskans *betrogen* enligt Grimm vid sidan av den passiva betydelsen 'deceptus' också en aktiv betydelse 'fallax, astutus'; i det fall upphovsmannen hade utgått från tyskan torde det dock ha legat betydligt närmare till hands att han valt participet *bedragen* även för svenskans del.

Ett intressant fall är följande artikel i kapitlet *Om Slächt och Skyldskab* (B4):

Die Muhme Farsyster/ Faster Ciotká Ta Mahtes Mahfa

Eftersom tyskans *muhme* betecknar såväl 'faster' som 'moster' medan de polska och lettiska motsvarigheterna enbart står för 'moster' förefaller det märkligt att upphovsmannen till den svenska vokabulären endast anger betydelsen 'faster'.⁸ Det faktum att han som svenska mot-

⁸ Även om polskans *ciotka* numera betecknar såväl 'moster' som 'faster' hade det tidigare endast betydelsen 'moster'. Att det rör sig om en förhållandevis sentida förändring framgår av att *ciotka* i *S«ownik warszawski* från år 1900 sägs beteckna "siostra matki, rzadziej ojca" (dvs. "moders syster, mera sällan faders") medan Lindes ordbok från mitten av 1800-talet förklarar ordet med enbart "matki siostra,

svarigheter till *Der Groß-Vater* och *Die Groß-Mutter* anger *Farfar/Moorfar* respektive *Farmor/Mormoder* (B3) visar ju att han inte bara var väl medveten om den semantiska diskrepansen mellan svenskan och tyskan när det gäller dessa släktskapsbeteckningar utan också ansåg denna skillnad vara av sådan vikt att den borde komma till uttryck i ordboken. En möjlighet är förstås att han av misstag skrev *Faster* i stället för ett avsett "Moster". En annan och kanske sannolikare förklaring är emellertid att den latinska motsvarigheten spelat in. I likhet med svenskan skiljer ju även latinet mellan *matertera* 'moster' och *amita* 'faster', och det är just detta senare ord som möter i *Vocabularium* (A12):

Die Muhme	Amita	Ciotka	Ta Mateemas
-----------	-------	--------	-------------

Ett annat inslag i den svenska vokabulären som kan ha sin grund i latinet möter i följande två adjektivartiklar där samtliga språk utom svenskan företräds av två olika lexem:

Warm	Warm	Ciep«y	Silts (F7)
Heiß	Warmt	Goracy	Karsts (F8)

Frågan är varför den distinktion mellan 'varm' och 'het' som kommer till uttryck i samtliga de övriga språken inte har fått någon motsvarighet i svenskan. Möjligt är att förklaringen ligger i de latinska motsvarigheterna i *Vocabularium*:

Warm	Calidus	Ciep«y	Sillts (D11)
Heiß	Calidus	Goracy	Karts (D12)

Av de latinska ordböckerna att döma är distinktionen mellan 'varm' och 'het' inte lexikaliserad i detta språk, och när upphovsmannen till den svenska vokabulären inte gör denna uppdelning är det lätt att föreställa sig att det är latinets semantiska struktur som ligger bakom.

Kanske är det också latinet som ligger bakom följande egenartade sammanställning i kapitlet *Om Scholen*, mellan *Liten Book* och *Skrifwa-Book* (B6):

Der Griffel	Pelare	Rylek	Rahdamajs. it. Rakstamajs
-------------	--------	-------	---------------------------

der Mutter Schwester, die Muhme". Också det tyska ordet hade enligt Grimm ursprungligen endast betydelsen "matertera, der mutter schwester". Att *muhme* även morfologiskt påminner om vårt *moster* gör inte upphovsmannens val av svensk motsvarighet mindre anmärkningsvärt.

Medan såväl tyskans *griffel* som polskans *rylec* och lettiskans *rakst*Çmais betecknar 'griffel, stiftformigt skrivredskap' tycks svenskans *pelare* stå för någonting helt annat: bland de betydelser som SAOB ger där någonting "till utseende (o. funktion) mer l. mindre påminner om en pelare" finns ingenting som ens kommer i närheten av något skrivredskap. Att förklara det som en felläsning eller sammanblandning från sättarens sida låter sig knappast göras. En möjlighet skulle kunna vara att det rör sig om en bildning till det verb *pela* som SAOB förklarar med "peta l. pilla l. påta"; det från tyskan inlånade *griffel* är enligt SAOB belagt i svenskan först 1637 och måhända tedde det sig för upphovsmannen inte som något alternativ för svenskans del. En annan och sannolikare förklaring är dock att det är *Vocabulariums* latinska motsvarighet *Stylus* (B2) som spelat in. Det latinska ordet är ju snarlikt det grekiska *stulow*, vars betydelse just är 'pelare', och kanske är det detta morfologiska sammanträffande som här fört upphovsmannen på avvägar.

Utnyttjade upphovsmannen någon källordbok?

Frågan vilket källspråk upphovsmannen utgick från vid översättningen till svenska har viktiga implikationer också för frågan huruvida han använde någon tidigare utgiven svensk ordbok vid sammanställningen av den svenska vokabulären. Klart är att en sådan bara kan ha kommit till användning i mindre utsträckning. För det första kan översättningar i stil med *Jagh Haltar* för tyskans *Halte* och latinets *Teneo* självfallet inte ha hämtats från någon ordbok utan måste vara upphovsmannens eget verk. För det andra kan sådana i SAOB obelagda ord som *Pergel*, *Alant* och *Dyngiegaffel* inte vara hämtade från någon ordbok; de äldre svenska ordböckerna är ju mangrant excerperade i SAOB. För det tredje – och viktigast – finns det inga tysk-svenska ordböcker utgivna vid den här tiden; de kommer först längre fram på 1700-talet (se t.ex. Holm 1986 och Hannesdóttir 1998). Och uppenbarligen är det ju tyskan som oftast – om än inte alltid – varit utgångspunkten för upphovsmannens översättningsarbete. Vad som återstår är således endast möjligheten att upphovsmannen i ett begränsat antal fall utnyttjat en äldre latinsk-svensk ordbok.

Litteratur

Ordböcker

- Cavallin = Christian Cavallin: *Latinskt lexikon, till läroverkens tjenst*. Stockholm 1888.
- Georges = Karl Ernst Georges: *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. Hannover/Leipzig 1913–1918.
- Grimm = Jacob Grimm & Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* 1–16. Leipzig 1854–1954.
- Linde = Samuel Bogumi« Linde: *S«ownik jTMzyka polskiego* I–VI. 2 rev. uppl. Lwów 1854–1860.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* 1–, 1898–. Lund.
- S«ownik warszawski = *S«ownik jTMzyka polskiego* I–VIII. J. Kar«owicz, A. Kryøski & W. Nied<wiedzki (utg.). Warszawa 1900–1927.
- Vocabularium = *Vocabularium Wie Etzliche gebräuchliche Sachen Auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch Und Lettisch, Auszusprechen seynd*. Riga 1688.
- Wörter-Büchlein = *Wörter-Büchlein, Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, Zu benennen seynd*, Riga 1705.

Övrig litteratur

- Andersson, Bo 1997: Tyskspråkig lyrik i 1600-talets Sverige. I: *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala universitet*. Uppsala, 41–51.
- Gruszczyøski, W«odzimierz 1997: W poszukiwaniu polskich pierworów s«ownika Depkina. I: *Acta Sueco-Polonia* nr 5 1996. Uppsala, 79–114.
- Gruszczyøski, W«odzimierz & Lennart Larsson 1997: Depkins ordbok. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 5 1996, 73–78.
- Hannedøttir, Anna Helga 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Göteborg.
- Holm, Lars 1986: Swedbergs Svensk Ordabok – tryckta källor, föregångare och möjliga förebilder. I: Lars Holm: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.
- Larsson, Lennart 1997: Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus? Del 1. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 5 1996, 115–136.

- Larsson, Lennart 1998: Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus? Del 2. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 6 1997, 63–88.
- Larsson, Lennart 1999: Liborius Depkin och Wörter-Büchlein (opublicerat manuskript presenterat vid ett seminarium på Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 6.4.1999)
- Lindberg, Bo 1993: *Europa och latinet*. Stockholm.
- Roberts, Michael, 1980: *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall*. Stockholm.
- Vanags, Péteris 1999: 1705. gada "Wörter-Büchlein" un tās rasanās vēsture. I: "Wörter-Büchlein". *Facsimile of the 1705 German-Swedish-Polish-Latvian Glossary printed in Riga*. Stockholm, 65–70.
- Zemzare, Daina 1961: *Latviesu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Riga.

Det attende århundredes islandske leksikografi

This paper deals with 18th century lexicography in Iceland. At that time interest in Icelandic dictionaries began to grow, especially due to the influence of professor Árni Magnússon in Copenhagen. Several still unpublished lexicographical manuscripts of historical value from this period exist, the most important one being the Icelandic-Latin Dictionary of Jón Ólafsson from Grunnavík (AM 433 fol.) with about 50.000 entries. Only two dictionaries were published at this time, however, a Latin-Icelandic dictionary (1738), *Nucleus Latinitatis*, compiled by bishop Jón Árnason, and the Icelandic-Latin-Danish dictionary (1814) of Björn Halldórsson with Danish translations by Rasmus Christian Rask. The latter work in particular had strong influence on most Icelandic dictionaries in the 19th and 20th century.

Indledning

I denne artikel vil jeg give en oversigt over det 18. århundredes leksikografi i Island. Det kan knap siges at man i den tid arbejdede i en levende tradition. Frem til det syttende århundrede kan der kun nævnes en ordliste, en parlør sandsynligvis tænkt som hjælpemiddel for pilgrimme, og synonymlisterne i Snorres Edda som er lidt yngre. Men i det syttende århundrede udkom der to leksikografiske værker, Magnús Ólafssons *Specimen lexici runici* (1650) og Guðmundur Andréssons *Lexicon Islandicum* (1683).

Professor Árni Magnússon kommer ind på behovet for ordbogsarbejde i begyndelsen af det 18. århundrede da han opmuntrede mænd, han havde tiltro til, til at arbejde på leksikografiske værker på grundlag af islandske kilder. Der findes blandt hans efterladte skrifter bemærkninger som viser ønsket, at de som arbejder for ham på et "*Lexicon Islandicum*" og læser i den hensigt bøger, ikke eneste skriver ned ord og ordforbindelser (*voces og syntaxeis vocum*) og deres bøjning men også (i min oversættelse):

hvis noget måtte findes enten i bøgerne selv eller deres fortællinger, som oplyser Islands historie eller tilstande, da at udskrive dette ord for andet.
(Jónsson 1863:ix)

Videre nævner han at de som påtager sig at skrive en ordbog må læse alt det de kan skaffe sig, poesi, salmer og andre skrevne kilder og ex-

cerpere så meget de kan. Man har ingen viden om et direkte resultat af denne opfordring anden end at en pastor i Vestlandet, Ólafur Jónsson, en af dem Árni havde henvendt sig til, sendte ham bogstavet *a* som en prøve af en ordbog han havde tænkt sig at arbejde på men han døde kort efter og prøven gik tabt ved den store brand i København 1728.

I det attende århundrede blev der kun skrevet to ordbøger som blev trykt, den ene på Island, i trykkeriet på Hólar i Hjaltadal, den anden i København. Jeg kommer nærmere ind på begge to lidt senere. Men først har jeg i sinde at behandle de ordsamlinger som er opbevaret i håndskrifter i Reykjavík og København. Der ligger nogle på Nationalbiblioteket i Reykjavík af forskellig størrelse og de tyder på at der var behov for ordbøger og ordlister i landet. Dette behov hænger sandsynligvis sammen med forøget undervisning i latin på bispesæderne. Nogle af håndskrifterne har latin som kildeprog. Hvis kilde sproget er islandsk er målsproget altid latin som det er at vente i denne tid.

Ordbøger og ordlister i manuskript

Det ældste håndskrift fra det 18. århundrede, som har latin som kildeprog (Lbs. 2263 8vo), er omkring 260 blade i 8vo og skrevet i århundredets begyndelse. Titelen er *Nomenclator Latino-Islandicum* og stammer fra et ældre håndskrift, som var skrevet omkring 1630, *Nomenclator omnium rerum propria nomina continens* (ÍB 77 fol.). Det drejer sig om en oversættelse af en ordbog af Hadrianus Junius, som blev publiceret i Antwerpen 1577. Et andet håndskrift, fra ca 1733 (Lbs. 1011 8vo), stammer også fra Junius bog. Det er omkring 270 blade i 8vo. Skriveren er kendt, pastor Hákon Snæbjarnarson på Álftamúri. Overskriften er også her *Nomenclator Latino-Islandicum*. Det tredje håndskrift (Lbs. 1968 8vo) som stammer fra Junius bog blev nedskrevet omkring 1750 men forfatteren er ukendt. Det er 117 blade, også i 8vo. Alle disse tre ordsamlinger synes at være selvstændige bearbejdelser. Under hvert lemma står der næsten kun den latinske ordklasse og en islandsk ækvivalent.

Men man nøjedes ikke med latinsk-islandske ordbøger. To ganske store ordbøger, med islandsk som kildeprog, blev lavet i det 18. århundrede men ingen af dem blev udgivet. Den ene blev udarbejdet af Jón Ólafsson, stipendiat i København, medens Jón Árnason biskop i Skálholt var ansvarlig for den anden. Jeg vender snart tilbage til disse to ordbøger.

To ufuldendte ordsamlinger, opbevaret i landsbiblioteket, stammer fra biskop Hannes Finnsson. Hannes levede 1739–1796 og var en meget lærd mand og interesseret i mange ting, blandt andet landets sprog og historie. Han begyndte på sin ældste ordsamling 1755 mens han selv gik i skole på bispesædet og fortsatte arbejdet med den 1778. Den fylder alligevel kun 76 blade i 8vo (Lbs. 104 8vo). Man har formodet at Hannes havde haft en latinsk-islandsk ordsamling i hånden som han havde prøvet på at konvertere men et forbillede er ikke blevet påpeget. Senere i sit liv begyndte han på en omfattende islandsk-latinsk ordbog, *Dictionarium Islandico-Latinum* (Lbs. 99 fol.). Håndskriftet er 240 blade folio og så vidt man ved har biskop Hannes ikke nået længere end til slutningen af bogstavet *D*. En afskrift (Lbs. 223 4to), som sandsynligvis er foretaget i biskoppens levetid, slutter også med *D*. Ordforrådet blev hentet såvel fra oldsproget som til det yngre sprog og ret mange ord synes at stamme fra det 18. århundredes talesprog. Af disse første bogstaver ses at forfatterens hensigt var at bogen skulle være meget omfangsrig. Han lader sig ikke nøje med at angive latinske ækivalenter til de islandske ord men tilføjer ordforklaringer, ordforbindelser og talemåder. Der findes ingen henvisninger til de kilder som var blevet brugt.

I København findes der også nogle interessante islandske ordbogshåndskrifter. Et af dem har titelen *Lexicon Islandicum* (Ny kgl.saml. 1101 fol.) og indeholder to ufuldendte ordlister, den ene over sjældne islandske ord. Det er skrevet af Björn Markússon senere lagmand. Et andet ordbogsværk, *Collectanea ad Lexicon Islandicum*, som dækker hele alfabetet, er bevaret i ét eksemplar (Ny kgl. sml. 1861 4to) samt et supplement (Ny kgl. sml. 1862 4to). Det er forfattet af Guðmundur Magnússon (1776–1798), som var stipendiarius arnamagnæanus i København og synes at være et meget ambitiøst værk som udmærker sig i forhold til de andre på den måde at Guðmundur tilføjer citater ved de fleste lemmer.

Lbs. 2263 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Begyndelsen af 18. årh.
ÍB. 77 fol.	Nomenclator omnium rerum propria nomina continens. Ca 1630
Lbs. 1011 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Ca 1733
Lbs. 1968 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Ca 1750
Lbs. 104 8vo	Eitt islensdkt og latinskt compenieux dictionarium. Ca 1755–1778
Lbs. 99 fol.	Dictionarium Islandico-Latinum. Ca 1780-90
Ny kgl. sml. 1101 fol.	Lexicon Islandicum

Ny kgl. sml. 1861 4to	Collectanea ad Lexicon Islandicum
Ny kgl. sml. 1862 4to	Supplement
AM 433 fol.	Lexicon Islandicum. Ca 1734–1779 (Jón Ólafsson)
Lbs. 224 4to	Lexidion Islandico-Latinum. Ca 1740 (Jón Árnason)
JS 261 4to	Islandsk ordsamling med islandske forklaringer. Ca 1765 (Björn Halldórsson)

Figur 1. Ordbogsværker i håndskrifter fra det 18. århundrede

Jeg har nu nævnt de betydeligste utrykte håndskrifter som endnu er bevaret med undtagelse af én som jeg kommer til at behandle i næste afsnit. Om deres indflydelse ved man intet men de vidner om at lærde i det mindste har haft behov for ordbøger. Både Guðmundur Magnússons ordbog og den af Hannes Finnsson ville have været af stor nytte hvis de var blevet fuldført og trykt men man måtte vente en god tid endnu på en trykt ordbog.

Jón Ólafssons Lexicon Islandicum

Jeg har allerede nævnt Jón Ólafsson og hans ordbogsværk i manuskript. Det er uden tvivl det betydeligste af alle af de 18. århundredes forsøg på at udgive en ordbog over det islandske sprog. Håndskriftet, som har titelen *Lexicon Islandicum*, er i ni foliobind (AM 433 fol.) og var længe opbevaret i Det arnamagnæanske institut i København men er nu opbevaret i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík. Siden nittenhundrede og tresserne har Orðabók Háskólans, universitetets leksikografiske institut (herefter OH), været i besiddelse af en fotografisk kopi.

Jón Ólafsson blev født 1705 og han blev ganske tidligt interesseret i at arbejde på en ordbog, måske under sin fars, Ólafur Jónssons, indflydelse som jeg nævnte før i forbindelse med Árni Magnússons opfordring til ordbogsarbejde. Han begyndte allerede da han var omkring atten år gammel at samle materiale til en ordbog og var færdig med *a* og *b* før han lagde den til side igen. I sine studieår i København samlede han monosyllaba ud fra den opfattelse at det hebræiske sprog var ældre end noget andet sprog og jo flere monosyllaba der fandtes i et sprog desto ældre var det.

Jón Ólafsson menes at have begyndt på sin ordbog 1734 og beskæftigede sig først med de ord som begynder på vokal. Fra samme år findes der et brev fra ham med oplysninger om at han havde tænkt sig at

skrive en indledning til ordbogen hvori der også skulle findes bøjningsmønstre og muligvis et kapitel om islandsk sprog i fortid og nutid. I hans efterladte skrifter findes der adskillige papirer som tyder på det. Han nævner f.eks. at han har benyttet sig af Guðmundur Andréssons *Lexicon Islandicum* og i sommeren 1734 sammenlignet de ord i sit manuskript som begynder på vokal med den trykte ordbog. Han har også benyttet sig af Poul Koldings dansk-latinske ordbog, *Dictionarium Herlovianum*, fra 1626, og han har sikkert kendt flere ordbøger.

Den følgende vinter blev Jón Ólafsson ved med at samle og begyndte på konsonanterne, især bogstavet *s*, og sammenlignede dette materiale også med *Lexicon Islandicum*. Han arbejdede ivrigt på bogen indtil 1738, da han måtte lægge den til side på grund af andre forpligtelser. I året 1743 tog han hjem til Island hvor han opholdt sig i næsten ti år. Imedens var hans manuskript hos Björn Markússon, som jeg nævnte før, og ved sammenligning kan man se at Björn benyttede sig meget af hans værk. I 1753 kom Jón Ólafsson igen til København hvor han, samtidig med mange andre opgaver, arbejdede videre på sin ordbog helt til sin død i året 1779.

Figur 2. Titelsiden af *Lexicon Islandicum*

I sit manuskript giver forfatteren hvert bogstav en avgrænset plads som han fylder eftersom ordene faldt ham ind. Selvfølgelig medførte denne arbejdsgang mange huller og Jón føjede nye ord til manuskriptet hele sit liv. I den ældste del af værket finder man ganske sjældent henvisninger til litteratur men senere begyndte han at læse bøger med den hensigt at excerperere ord og ordforbindelser specielt til ordbogen. Han har skrevet disse nye oplysninger i marginerne, imellem linjerne eller på sedler som han lagde ind i manuskriptet. Professor Jón Helgason, som grundigst har studeret Jón Ólafssons liv og arbejde, har undersøgt hvilke skrifter han henviser til (Helgason 1926:120). Det drejer sig om næsten alle udgivne islandske bøger samt adskillige håndskrifter. I manuskriptet findes der også digte og strofer, ordsprog og ordforbindelser. En stor del af disse oplysninger findes ikke andre steder og ordbogen har derfor en meget betydelig kildeværdi.

Det øger manuskriptets værdi yderligere at forfatteren tager med ganske mange ord og ordforbindelser fra talesproget og han bestræber sig for at anføre fra hvilke dele i landet de stammer. Nogle har han selv kendt fra sit eget sprog eller hørt på Island, andre har han lært hos islændinge som studerede i København.

Af indledningen fremgår at Jón Ólafsson havde tænkt sig at fravige traditionel alfabetisk orden og i stedet at ordne ord med initial vokal sammen og derefter dem med konsonanter efter deres artikulationssted. I realiteten følger han dog ikke helt dette princip. Vokalerne står sammen i begyndelsen, som jeg nævnte før, men konsonanterne er ordnet alfabetisk bagefter. Han lægger stor vægt på ordenes etymologi, som bl.a. kommer til udtryk i at han i samme artikel behandler ord som han troede var beslægtede. I regelen har han ret men undertiden er han på vildspor. Under *afl* 'styrke, kraft' ordner han f.eks. verbet *efla* 'styrke, fremme' og adverbierne *öflugur* 'kraftig' og *stóreflis* 'mægtig, vældig' og substantivet *ofurefli* 'overmagt' men også *innyfli* 'indvolde' som ikke er i slægt med de andre. Det er derfor svært at slå op i manuskriptet som det foreligger men han havde i sinde at råde bod på det med henvisninger som han ofte brugte men ikke konsekvent.

Ved substantiver som opslagsord anføres genus og ved verber om de hører til stærk eller svag bøjning. Verberne står i første person singularis som man var vant til i latinske og græske ordbøger. Bøjning nævnes næsten aldrig fordi den skulle behandles i indledningen. Mål-

sproget er latin som man kunne vente i det 18. århundrede men i fortællingen drøfter forfatteren de vanskeligheder som opstår fordi ingen to sprog er så identiske at man altid kan oversætte nøjagtigt fra det ene til det andet. Han bruger undertiden dansk hvor latinen mangler ord og af og til findes der islandske forklaringer som sandsynligt kun skulle stå der foreløbigt. I store artikler skelner han tydeligt imellem de forskellige betydninger og i denne henseende er han forud for de andre som arbejdede med ordbøger i den tid.

Jón Helgason (1926:121) mente at *Lexicon Islandicum* var den mest fremragende og grundigste ordbog fra det attende århundrede og skriver (i min oversættelse):

Når den tid er inde at den store ordbog bliver skrevet som skildrer det islandske sprogs udvikling og fremgang gennem århundrederne er det uundgåeligt at bruge den til nøjagtig kontrol og sammenligning, og man kan forvente at man der finder mange ord som ingen steder findes i ældre bøger og at man ofte må henvise til den.

Dette gjorde man sig snart klart på OH efter at man der begyndte at arbejde på en historisk ordbog. Men de som slår op i manuskriptet står ofte rådvilde fordi det må siges at ordbogen ikke er indbydende som den foreligger. Næsten hvert lille stykke papir er brugt. De ældste kolumner er ganske pæne men senere har forfatteren skrevet tilføjelser i marginerne og imellem linjerne. Det var derfor et kæmpearbejde som instituttets første chefredaktør, Jakob Benediktsson, gik i gang med da han begyndte at kopiere hele ordbogsværket på sedler. Man ved ikke nøjagtigt hvor mange sedlerne er men de er i hvert fald omkring 50.000. Denne seddelsamling er opbevaret på OH og har været meget brugt. Nu er alle opslagsordene blevet indtastet og knyttet til instituttets hjemmeside (www.lexis.hi.is) til nytte for alle dem som ønsker at vide hvilke ord der findes i manuskriptet. Denne lemmaliste vil senere blive kompletteret med andre oplysninger på sedlerne.

Jón Árnasons Nucleus Latinitatis

Den eneste ordbog som blev trykt i det 18. århundrede på Island var en latinsk-islandsk ordbog og forfatteren var Jón Árnason, biskop i Skálholt. Han var meget interesseret i folkets oplysning og dertil knyttedes også hans interesse i udgivelse af bøger. Han udgav blandt andet lærebøger i latin, f.eks. Jens Dinesen Jersins latinske grammatik i islandsk oversættelse. Forbilledet til ordbogen var også en dansk bog,

Nucleus Latinitatis, som blev skrevet af Hans Gram, Københavns universitets rektor, til brug i danske og norske skoler. Ordforrådet er guld- og sølvalders latin, samt humanisternes latin i det 17. og 18. århundrede. Grams forbillede var først og fremmest en latinsk ordbog udgivet af Christoph Cellarius 1691 og det nævner han også i indledningen. Cellarius ordbog var en revideret genudgivelse af en ordbog af August Buchner fra 1625 som igen var en genudgivelse af Basilius Fabers ordbog *Thesaurus eruditionis scholasticae* fra 1571. Gram nævner også i sin indledning at han havde støttet sig til andre ordbøger og man kan forvente at en af dem var Stephan Stephanius ordbog *Nomenclatoris latinodanici libri IV* som blev udgivet 1645 og revideret igen 1692. Stephanius ordbog blev meget brugt i danske skoler i slutningen af det 18. århundrede.

Ved sammenligning har det vist sig at JÁs oversættelse af Grams bog er nøjagtig med ganske få tilføjelser af opslagsord. I et brev til kongen fra 1732 oplyses at han arbejder på dette værk og at han har et dansk forbillede selvom forfatteren ikke nævnes. I brevet står:

Angaaende den mangel at her j landet icke er noget Lexicon Latino-Islandicum, da (naar som helst jeg faar nogen ledig tid) sidder jeg i den arbeide, at oversette paa Jslandsk *Nucleum Latinitatis* som j Deres Kongl. Majts og Universitets Typographeo Anno 1712 er bleven trykt, og har j Sinde (næst Gudz bistand) tilkommendes aar at skicke den under prelum j Kiöbenhaun, docentibus saavel som Discentibus her j landet til lættelse. (Árnason 1994:xvi)

Nucleus Latinitatis blev dog først udgivet 1738. Lemmaernes ordning er den samme som hos Gram som valgte at ordne ordene efter deres stamme:

Quod enim ordene hîc præ aliis Etymologico usi simus, id certô equidem consilio est factum, ud assvescerent nimirum pueri ab ipsis discendi initiis voces ad themata sua atq; origines referre: neq; enim aliud dari præsentius memoriæ subsidium, qvàm talem in Lexicis methodum, qvâ multa simul vocabula unô qvasi complexu & oculis ingerunt, & proclivius illabuntur, commune ferè probatissimorum ejus generis scriptorum judicium fuit. (Gram 1722:(i)).

Han mente at det var den ideale rækkefølge med tanken på at øve hukommelsen, for at øjet på den måde så mange ordformer samtidig i de samme omgivelser og at de lettere skulle fæste sig i hukommelsen.

Oplysninger inden for de enkelte artikler er som i traditionelle latinske ordbøger. Efter substantiverne følger oplysninger om genitiv, genus og bøjningsklasse. Inden for adjektiver får man oplysninger om

nominativ singularis i femininum og neutrum og ved verberne vises grundformer og bøjningsklasse.

Nucleus Latinitatis er et interessant værk både for leksikografer og lingvister. Jón Árnasons ordforråd er omfangsrigt og man kan deraf få forskællige slags oplysninger som er til nytte for forskningen af det islandske sprog. Jeg vil specielt fremhæve oplysninger om orddannelse og udviklingen af islandsk morfologi. Jeg vil kun nævne nogle eksempler som angår orddannelse.

Jón Árnason har måttet lave en stor del neologismer for latinske termer som ikke havde nogen modsvarighed i islandsk. Deriblandt er ganske mange nomina agentis med suffixet *-ari*. En modsvarighed i latin er *-arius* men forfatteren bruger det også hvor man i latin har suffixet *-tor*. Ialt findes der i teksten 350 ord som har suffixet *-ari* og deraf er 114 som han synes at have lavet selv og OH har ingen ældre eksempler på. Deriblandt er *færari* 'vector', *geglari* 'gesticulator', *ventilato*', *krenkjari* 'vitiator', *pressari* 'vectarius', *skemmari* 'vitiator'.

Et andet suffiks, som Jón Árnason bruger ret meget ved nydannelse af ord er *-ing*. Ialt findes der i bogen 516 forskellige ord som har denne endelse og deraf regner man med at han har selv lavet omkring 150. Dette suffiks bruges for de latinske suffikser *-io* og *-tio*. Som eksempel på ord af denne type kan nævnes *bleyting* 'maceratio', *hn̥tting* 'coarctatio, convictio', *negling* 'suffrenatio', *samankrækling* 'fibulatio', *eldsfortæring* 'conflagratio'. Forfatteren måtte også tumle med ganske mange ord med diminutivendelserne *-ulus*, *-olus*, *-culus*, *-ellus* som ikke har nogen klar modsvarighed i islandsk. Han benytter sig af ordet *korn* som han har kendt som diminutivendelse fra ældre skrifter. Af ialt 66 ord med sidsteleddet *-korn* er der 38 som ingen andre eksempler findes på i Ohs seddelsamlinger, f.eks. *b̥flugukorn* 'apicula', *flöskukorn* 'laguncula', *körfukorn* 'fiscella', *túnkorn* 'agellus'.

Nucleus Latinitatis er en af de ordbøger som blev valgt til genudgivelse i serien *Orðfræðirit fyrri alda* (Leksikografiske værker fra forrige århundreder) hos *Orðabók Háskólans* og blev publiceret 1994. Den største grund dertil var forfatterens ordforråd. Bogen blev indtastet bogstavret med undtagelse af øjensynlige trykfejl. Efter ordbogsteksten følger to indekser, den ene indeholder samtlige opslagsord i alfabetisk orden, den anden en liste over alle islandske indholdsord som forekommer som ekvivalenter. Dette giver ordbogen en ny værdi som lærebog i latin, noget som har en praktisk betydning med hensyn til at *Nucleus Latinitatis* er den eneste latin-islandske ordbog som er blevet udgivet til dags dato.

Bagest i Hans Grams ordbog er en dansk ordliste med henvisninger til side og linje i ordbogsteksten. Jón Árnason undlader at have sådan

en liste med i sin bog men han har ganske vist tænkt sig at udgive en islandsk-latinsk ordbog i fortsættelse af *Nucleus*. Der findes oplysninger derom i *Katalog over de oldnordisk-islandske håndskrifter i det kongelige bibliotek* hvor der står: "Biskop Ion Arnesens Islandsk-Latinske Lexicon eller Register til Nucleus" (1900:47). Dermed menes en afskrift af hans manuskript som det Kongelige bibliothek i København købte men nu er opbevaret i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík. Biskoppens autograf eksisterer også (Lbs. 224 4to) og menes at være skrevet ned omkring 1740. Det er 1196 blade men defekt. Den oprindelige titelside mangler men i samtidige kilder fremkommer at forfatteren selv har talt om det som *Lexidion Islandico-Latinum* (Halldórsson 1903–1910:402).

Disse to håndskrifter er ikke identiske. Afskriften, som er fra omtrent samme tid som originalen, forandrer rækkefølgen af lemmaer og gør forskel mellem *i* og *y* som Jón Árnason ikke gør selv. Hvis man sammenligner disse to håndskrifter på den ene side og *Nucleus Latinitatis* på den anden er det klart at i håndskrifterne findes der ganske mange ord som ikke er i den trykte bog, såvel simpleksord som sammensetninger. Deraf kan man drage den konklusion at forfatteren har haft i sinde at skrive en udførlig ordbog men ikke kun en ordliste som Gram. Disse håndskrifter er et godt tillæg til den viden om det 18. århundredes ordforråd man fik ved udgivelsen af *Nucleus*. Det lykkedes Jón Árnason at fuldende sin islandsk-latinske ordbog men han døde før han kunde få den trykt og ingen synes at have været interesseret i en udgivelse. Islændingene måtte derfor vente endnu nogen tid før de fik en ordbog på tryk.

Figur 3. Tekstprøve fra Lexicon Islandico-Latinum

Björn Halldórssons Lexicon Islandico-Latino-Danicum

Jeg har allerede nævnt Hannes Finnssons ordbogsværk men omkring den samme tid han begyndte på sin islandsk-latinske ordbog fuldendte en anden forfatter samme slags værk. Det var Björn Halldórsson, pastor i Sauðlauksdalur på Vestlandet. Han var som mange af oplysningstidens mænd interesseret i mange ting, især forbedring af landbruget, men også at styrke det islandske sprog. Hans interesse for sproget viser sig blandt andet i at han tog fat på en islandsk ordbog med latinske forklaringer. Man ved ikke med sikkerhed hvornår dette arbejde kom i gang men der eksisterer en lille samling med ord fra oldsproget som er skrevet omkring 1765. Det kunne tyde på at han på den tid allerede var begyndt at samle til en ordbog selvom man i almindelighed regner med at han har startet fem år senere. Ordbogsværket fuldendte han 1785 og rejste med manuskriptet til København. I året 1786 bestemte den arnamagnæanske kommission at udgive ordbogen og betalte Björn Halldórsson for manuskriptet. Kommissionen bad hans svoger, Jón Ólafsson fra Svefneyjar, som boede i København, om at læse manuskriptet og komplettere det. Han stødte snart på mange ord som han ikke kendte eller hvor han syntes at der manglede bedre ækvivalenter. Han sendte en liste med spørgsmål til Island, som nu er gået tabt, men Björn Halldórssons svar er bevaret.

Da man begyndte at studere manuskriptet viste det sig at være ret ufuldstændigt. Blandt andet syntes kommissionen at der manglede mange ord, selvom lemmaerne var omkring 30.000, og forklaringerne var ikke nøjagtige nok. Manuskriptet lå hos kommissionen i 25 år indtil

P.E. Müller, professor i København, fandt en finansiell støtte til udgivelsen. Man mente at der var behov for at forbedre manuskriptet, korrigere fejl og tilføje danske ækvivalenter. Grunden til at forfatterens rettelser ikke kom med denne gang er ukendt. Kommissionen var enig om at overlade redaktionen til Rasmus Kristian Rask og han valgte fem Islændinge som medhjælpere. Manuskriptet blev trykfærdigt 1813 og publiceret 1814 under titelen *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*.

Der blev skrevet kritik om bogen i danske aviser, blandt andet én anonym i *Dansk Literatur tidende* 1816 som i det store og hele var positiv men hvor der blev klaget over at der ikke var blevet taget med nok fra oldsproget og det gamle juridiske sprog. Kritikeren mente også at Björn Halldórssons forklaringer ikke var eksakte nok men at Rasks oversættelser til en vis grad rådede bod på det. Rask tog til genmæle og tog handsken op for forfatteren og pegede med rette på at bogen var tænkt som en beskrivelse af samtids sproget og at man derfor ikke kunne forvente at forældede ord fra oldsproget blev optaget. Han skrev:

Björn Haldorsen, som levede paa Island, og talte og skrev Islandsk som Modersmaal, har ikke trukket nogen Grændse imellem det ældre og nyere Sprog; og vel ikke engang tænkt sig en saadan Adskillelse anderledes end i andre Sprog, hvor enkelte Ord forældes og enkelte nye opkomme, uden at man derfor siger det er et nyt Sprog, hvilket vel og er den rette Synsmaade. Han har derfor samlet af Sagaerne, hvad der var brugeligt og faarstaaeligt, uden ængstelig at opsøge ethvert Kunstord eller forældet Udtryk, som ingen Islænder siden Reformationstidens Indførelse har brugt, eller enhver ubetydelig S sammensætning, som en Forfatter har brugt en enkelt Gang, men som ikke har faaet nogen Fasthed i Sproget. (Rask 1816:267)

Björn Halldórsson skrev ingen indledning til sin ordbog og man ved ikke meget om hvorledes han arbejdede eller om han havde udenlandske, f.eks. danske, ordbøger som hjælpemidler og forbillede. Undertiden henviser han til gamle bøger og det er ikke usandsynligt at han har haft nogen adgang til manuskripter. Der er ganske mange forklaringer som synes at stamme fra bestemte tekster uden at forfatteren nævner dem og mange af eksemplerne har han vel lavet selv. Ord fra samtids sproget stammer vel for de flestes vedkommende fra hans eget sprog på Vestlandet og Vestfjordene.

Figur 4. Titelsiden af *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*

Tre slags typer er brugt til trykket. Lemmaerne er sat med fede typer, latinske ækvivalenter er kursiverede men danske med gotisk skrift. Forfatteren angiver ikke ordklasser men anfører substantivernes genus. Verberne står i første person singularis og infinitivformen er trykt i parentes. De stærke verbers grundformer er også anført.

Björn Halldórsson har bestræbt sig for at anføre konstruktioner og ordforbindelser og det øger bogens værdi betydeligt når den ses med vor samtids øjne. Under lemmaet *göri* (1.p.sing. af *göra*) 'jeg gør', som er temmelig omfangsrigt, nævnes der over 40 forbindelser som f.eks. *göra fyrir vef* 'væve', *göra á hlut manns* 'fornærme', *göra at fötum* 'istandsætte, gjøre ved Klæder', *göra bæn* 'bede, gjøre sin bøn', *göra gott af sér* 'vise sig som en Mand', *göra orð á* 'udbrede, gjøre bekjendt' og så videre. I bogen bruges der også en mængde talemåder som forklaringer.

Björn Halldórssons ordbog har ligesom *Nucleus Latinitatis* historisk værdi og er blevet meget brugt af dem som arbejder med islandsk sprog. Af den grund er den blevet genudgivet på Orðabók Háskólans vegne i

samme skriftserie som *Nucleus*. Teksten blev trykt bogstavret men trykfejl rettet. Forfatterens egne tilføjelser fra 1791 blev trykt i skarpe klammer i slutningen af vedkommende artikel. Professor Jón Helgason havde publiceret disse tilføjelser i *Bibliotheca arnamagnæana* 1967 med noter og sammenligning af håndskrifter.

Sammenligner man Björn Halldórssons *Lexicon Islandico-Latino-Danicum* med Orðabók Háskólans lemmaregister på ialt ca 700.000 ord (baseret på tekster fra perioden 1540 til dags dato) så viser det sig at 13% af lemmaerne i ordbogen (3664 lemmaer) ikke er belagt i Orðabók Háskólans lemmaregister.

Substantiver			17.241
	Hankøn	6431	
	Hunkøn	5738	
	Intetkøn	5072	
Adjektiver			6131
Pronomener			58
Talord			54
Verber			3625
Adverbier			985
Præpositioner			54
Konjunktioner			19
Interjektioner			20
Pre- og suffikse			13
Andet			104
Ialt			28.304

Figur 5. Lemmabestanden i *Lexicon-Islandico-Latino-Danicum*

Ifølge Friðrik Magnússons undersøgelse af ordforrådet i *Lexicon-Islandico-Latino-Danicum* (Magnússon:1994:xxxv) findes der ialt 24.640 lemmaer som forekommer både i Björn Halldórssons ordbog og i OHs seddelsamling. Over 8500 lemmaer er ifølge seddelsamlingen ældre end 1600, godt 6600 er dateret fra det 17. århundrede og godt 3400 fra den første halvdel af det 18. århundrede, ialt 18.727 lemmaer fra før ordbogens bearbejdelse. Om knap 1600 lemmaer findes der eksempler på fra sidste halvdel af det 18. århundrede, Björn Halldórssons samtidssprog, og om godt 4300 lemmaer i ordbogen findes der ikke ældre eksempler i OHs seddelsamling end fra det 19. og 20. århundrede.

Ord ældre end 1600	8592
Fra 17. århundrede	6665
Fra ca 1800–1870	3470

Fra ca 1870–1900	1586
Fra 19. og 20. årh.	4327
Ialt	24.649

Figur 6. Antal lemmaer som både forekommer i OHs seddelsamling og Lexicon Islandico-Latino-Danicum

Som jeg sagde før så ved man ikke noget om Björn Halldórssons forbilleder men det er helt sikkert at han må have haft en latinsk ordbog. En af dem må næsten have været *Nucleus Latinitatis* og selv om man ikke har undersøgt det systematisk, men kun gjort mindre prøver (Magnússon 1992: xli–xlii), er det meget som tyder på en direkte forbindelse mellem disse to bøger.

Afslutning

Af de ordbogsværk, som nu er blevet diskuteret, er det kun Björn Halldórssons *Lexicon Islandico-Latino-Danicum* som har haft en tydelig indflydelse på islandsk leksikografi. Rasks oversættelser spiller der en betydelig rolle for nu kunne andre end de latinlærde benytte sig af en islandsk ordbog. Jeg kan nævne to ganske vigtige ordbøger fra det 19. århundrede, *Dönsk orðabók* af Konráð Gíslason som udkom 1851 og *An Icelandic-English Dictionary* af Richard Cleasby og Guðbrandur Vigfússon udgivet 1874–76. I begge to findes der tydelige mærker om at forfatterne har søgt forbilleder i *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*. Ordbogen var også en vigtig kilde til *Islandsk-dansk ordbog* af Sigfús Blöndal som udkom 1920–24 og er stadig en af de vigtigste ordbøger over det islandske sprog. Blöndal omtaler den også som et "banebrydende Værk" (1920–24:vii) blandt andet fordi den i højere grad end andre ordbøger tog hensyn til senere tiders sprog.

Nucleus Latinitatis har først og fremmest haft indflydelse på ordforrådet. Det viser OHs seddelsamling. Men den har også haft indflydelse på Björn Halldórssons ordbog, som jeg nævnte før. Jón Ólafsson's *Lexicon Islandicum* har hidtil ikke fået den opmærksomhed den fortjener på grund af sin utilgængelige struktur, men det er værdt at understrege dens sproghistoriske betydning, også i leksikografisk sammenhæng.

De andre ordbogshåndskrifter jeg har nævnt, har næppe haft nogen større indflydelse på sproget eller leksikografien i sin tid men de er i dag af stor værdi for den historiske ordbog man arbejder på på Islands universitetets vegne. Men alle disse ordbøger er et vidnesbyrd om en

interesse for ordbogsarbejde blandt lærde mænd på Island i det attende århundrede. Jeg vil til slut lægge vægt på at alle, trykte og utrykte, store og små ordbøger og ordsamlinger, som findes fra tidligere århundreder spiller en vigtig rolle i den islandske leksikografis historie og samtidig som kilder til en historisk ordbog over det islandske sprog.

Bibliografi

- AM=Håndskrift i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík.
- Andrésson, Guðmundur 1683: *Lexicon Islandicum sive Gothicae Runæ Lingvæ Septentrionalis Dictionarium*. Hafniæ.
- Andrésson, Guðmundur 1999: *Lexicon Islandicum. Orðabók Guðmundar Andréssonar*. Nú útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuust útgáfuna. Orðfræirit fyrri alda IV. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Árnason, Jón 1738: *Nucleus Latinitatis* [...]. Hafniæ.
- Árnason, Jón 1994: *Nucleus Latinitatis* [...]. Nú útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðfræirit fyrri alda III. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Blöndal, Sigfús 1920–24: *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Gíslason, Konráð 1851: *Dönsk orðabók með íslenskum flýtingum*. Kaupmannahöfn.
- Gram, Hans 1722: *Nucleus Latinitatis* [...]. Anden udgave. Hafniæ.
- Halldórsson, Björn 1814: *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*. Björn Haldorsens islandske Lexikon. Ex manuscriptis Legati Arnamagnæani cura R. K. Raskii editum, Hafniæ.
- Halldórsson, Björn 1992: *Orðabók íslensk-latnesk-dönsk*. Nú útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræirit fyrri alda II. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Helgason, Jón 1926: *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn.
- Helgason, Jón 1967: *Björn Halldórssons supplerende oplysninger til Lexicon Islandico-Latinum*. Opuscula Vol. III. Bibliotheca Arnamagnæana XX–XI:101–160. Hafniæ.
- ÍB=Håndskriftsamling i Nationalbiblioteket i Reykjavík.
- Jónsson, Eiríkur 1863. *Oldnordisk Ordbog ved det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab*. Kjöbenhavn.
- Lbs = Håndskrifter i Nationalbiblioteket i Reykjavík.

- Magnússon, Friðrik 1992: Athugun á orðaforða orðabókar Björns Halldórssonar. I: Björn Halldórsson. *Orðabók íslensk-latnesk-dönsk*. Orðabók Háskólans, Reykjavík, xxxi–xlv.
- Ny kgl. sml.= Håndskrifter i Det kongelige bibliotek i København.
- Rask, Rasmus Kristian 1816: *Dansk Litteratur=Tidende for 1816*. No. 17:265–270.
- Ólafsson, Magnús 1650: *Specimen Lexici Runici, Obscuriorum quarundam vocum, quæ in priscis occurrunt Historiis & Poetis Danicis*. Hafniæ.
- Vigfússon, Guðbrandur 1874–76: *An Icelandic-English Dictionary based on the MS. Collections of the late Richard Cleasby*. Oxford.

Merete K. Jørgensen

Vocabularia ad usum dacorum – og mange andre

Six Latin-Danish dictionaries from the 16th century have been published in facsimile. The publisher, *Universitets-Jubilæets danske Samfund*, is planning to complete the series with an index for all the volumes.

At the time of their composition, the dictionaries were meant to function as textbooks in Latin education; in our time they are a unique source material for both Scandinavian and classical philologists and for historians and cultural historians.

This article describes the preliminary work in establishing an index. All the volumes were carefully analysed in order to determine the total amount of types of information and to determine the external appearance of the books. This analysis makes it possible to define a database.

Finally, different problems concerning the database such as structuring, normalization, inclusion and exclusion are discussed.

I

Især i Sverige har der i de seneste år været megen interesse for emnet historisk leksikografi, og deltagere derfra var da også i overtal ved konferencen, som danner grundlag for temadelen i dette tidsskrift.

Men på ét punkt er vi i Danmark bedre rustet til historiske leksikografiske studier end vore kolleger i de øvrige nordiske lande. Det er vi på grund af en række udgivelser fra slutningen af forrige århundrede. I perioden 1973–95 udgav *Universitets-Jubilæets danske Samfund* – et udgiverselskab, som i mere end hundrede år har arbejdet for at fremme kendskabet til dansk sprog og litteratur – nemlig alle de danske vokabularier, der udkom i 1500-tallet. Det drejer sig om følgende seks ordbøger:

- Christiern Pedersen *Vocabularium ad usum dacorum* 1510 (1973)
- Henrik Smith *Hortulus synonymorum* 1520 (1974)
- Jon Tursen *Vocabularius rerum* 1561 (1975)
- Henrik Smith *Libellus vocum Latinarum* 1563 (1991)
- P[oul] N[ielsen] H[ingelberg]: *Vocabulorum variorum expositio* 1576 (1995)
- Mads Pors *De nomenclaturis Romanis* 1594 (1995)

De to første adskiller sig fra resten; Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* er en alfabetisk indrettet ordbog i modsætning til de sidste fire vokabularier, der er begrebsordbøger, og Henrik Smiths *Hortulus synonymorum* har dansk som kildesprog i modsætning til alle de øvrige fem, der har latin som indgang (*Hortulus* er i øvrigt en alfabetisk ordnet synonymysamling).

Ordbøgernes formål, da de blev udgivet første gang, var primært at fungere som materiale ved latinundervisningen i skolerne; de indgik derved i renæssancehumanismens ideverden, og kom til at medvirke til, at disse tanker fik så rig en blomstring i Danmark.

At bøgerne var bestemt til undervisningsbrug, ses allerede i den første, Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* fra 1510; i den latinske fortale, der også fungerer som opløsningsliste til de i ordbogsdelen anvendte forkortelser, skriver han, at bogen vil være "et godt hjælpemiddel .. til at forfatte en latinsk prædiken" (bl. 1^v), og han kalder selv sin bog for "ordbogen til indførelse af lærdom til unge mennesker" (bl. 196^r; min oversættelse).

I *Hortulus synonymorum* fra 1520 fremfører Henrik Smith selv, at studier i denne bog vil kunne fremme de klassiske idealer, således at studenterne vil kunne "efterligne de herlige Autorer" og af "Terents .. lære Udtrykkets Rigtighed, af Cicero Talens Fylde, af de mantuanske Virgiler Digtets Højhed og Værdighed og ikke mindre en hellig Vandel til Guds Ære og Fædrelandets kommende Pryd og Støtte" (oversat af Vilhelm Andersen (1907:109)).

Samme Henrik Smith skriver i den første latinske indledning til sin *Libellus vocum Latinarum* fra 1563: "Så jeg har ment, at jeg ville tjene en god sag, hvis jeg samlede så mange latinske termer, som jeg kunne, og oversatte dem til vort modersmål; derved ville jeg .. tjene Danmarks ungdom .. Det latinske sprog er jo nu engang fællessprog for kunst og videnskab. Men uden et godt ordforråd vil det ikke kunne udfylde sin opgave .." (ark A ij^v; min oversættelse).

Også i titlen på *Vocabulorum variorum expositio* ses det, at bogen er tænkt som undervisningsmateriale; den fulde titel kan gengives således: "En ordbog over en samling emneordnede benævnelser, opstillet i den naturlige orden, oversat fra svensk til støtte for disciplenes naturlige evner og forsynet med danske oversættelser. Med flid og omhu besørget".

Udgiveren Jørgen Larsen har på titelbladet til den sidste udgivelse, Mads Pors' *De nomenclaturis Romanis*, tilføjet "– en 400årig skolebog" – atter en – omend mere nutidig – henvisning til disse vokabulariers funktion i deres samtid.

Med hvilket formål blev de så genudgivet? I indledningen til det første bind, Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum*, tilkender udgiverne blot, at det "er planen at udsende disse 6 bøger som faksimileudgaver, og sideløbende hermed at udgive kommentarer til hver bog og til slut en samlet ordfortegnelse til alle disse ordbøger" (inkl. upag.). Udgiverne bliver ikke mere meddelsomme i de fem følgende bind, selv om de bøger, der har Jørgen Larsen som udgiver, efterhånden forsynes med bredere anlagte indledninger, indeholdende korte beretninger om forfatterne samt oplysninger, der kan lette tilgangen til de gamle ordbøger.

Snævert set har de seks bøger en *sproglig* værdi for os i dag. Allan Karker skriver i KLN (XII, sp. 638), at de "er af værdi for den nord[iske] sprogforskning derved at de indeholder ikke så få ord, navnlig betegnelser for det praktiske livs foreteelser, der ifølge arten af de øvrige samtidige sprogkilder ellers ville være ukendte". Set under denne synsvinkel er det indlysende, at det var af stor vigtighed, at de seks bind blev genudgivet, men deres betydning rækker også videre.

Tilgangen til disse 400–500 år gamle værker kan være vanskelig, og at sikre sig det fulde udbytte af et ords forekomst i samtlige bind er endnu sværere. Derfor er tankerne om at udgive "en samlet ordfortegnelse til alle disse ordbøger" ikke glemt af UJdS. Metoderne til at udarbejde en sådan "ordfortegnelse" har udviklet sig meget i forhold til mulighederne i 1974. Det er i dag utænkeligt et forestille sig seddel-samlinger, krydsreferencer og udgivelse udelukkende i trykt form; i dag vil arbejdet blive udført elektronisk og materialet systematiseret i en database. Det er nu, man står i fare for at høre at kendte udsagn: "det hele kan gøres ved et tryk på en knap". Jeg må indrømme, at jeg aldrig har fundet den knap, så det følgende er en gennemgang af de overvejelser, som vi i UJdS's styrelse har gjort os for at kunne iværksætte udarbejdelsen af et fælles register til de seks ordbøger.

II

Inden man begynder at overveje, hvorledes et register bør udarbejdes, og hvorledes det skal indrettes, er det nødvendigt at få et overblik over det materiale, som skal rummes deri.

Dertil kræves en grundig analyse af ordbøgernes oplysningstyper og et overblik over de enkelte binds struktur, forstået som relationerne mellem ordbogens bestanddele.

En sådan analyse af disse tidlige danske ordbøger kan læses i festskriftet til Poul Lindegård Hjorth, hvor Henrik Andersson, Ebba Hjorth og jeg selv i artiklen "Man skal ikke give bagerbørn hvedebrød. En artikel om leksikografisk rugbrødsarbejde" nøje gennemgår alle seks bind; analysen munder ud i følgende oversigt over den samlede mængde af oplysningstyper fordelt på de seks bind (s. 111):

	ChrP	Hort(S)	JonT	Lib(S)	VarEx	MadsP
opslagsord	+	+	+	+	+	+
ækvivalent(er)	+	+	+	+	+	+
grammatiske opl.	+			+		
morfologiske ang.	+		+	+		
encyklopædiske opl. + trykoplysninger			+		+	
kildehenvisning	+			+	+	+

Til illustration vil jeg her gennemgå en artikel fra hhv. den første og den sidste udgivelse, dvs. fra Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* og fra Mads Pors *De nomenclaturis Romanis*.

Fig. 1. Christiern Pedersen *Vocabularium ad usum dacorum* 1510,
bl. 151^r med artiklen 'promo'.

Artiklen *promo* indledes med en række bogstaver: *v a t*. Dette kan ved hjælp af ordbogens latinske forord opløses som: "verbum activum tertiae", et verbum efter 3. konjugation. Derefter meddeles selve opslagsordet, som efterfølges af nogle morfologiske oplysninger; et substantiv vil have tilknyttet oplysning om genitivformen, mens verberne forsynes med hovedtiderne, her "is ere *promsi promptum*"; det hedder altså *promis* i 2. pers. sing., *promere* i infinitiv, *promsi* i perfektum og *promptum* i supinum. Derefter kommer den danske ækvivalent *ut at siige eller vd at tage*, og til sidst meddeles et eksempel: *vt promito cibum* med tilknyttet dansk oversættelse: *tag maden vd*.

Strukturen af den enkelte artikel er således: først grammatiske oplysninger, i form af de indledende forkortelser, der dækker over oplysninger om opslagsordets ordklasse, køn og deklination eller konjugation. Derefter det latinske opslagsord med tilknyttede morfologiske oplysninger; endelig den eller de danske ækvivalenter, i enkelte tilfælde med yderligere oplysninger; disse yderligere oplysninger kaldes i det ovenstående skema for "encyklopædiske oplysninger", og de dækker over talemåder og kollokationer. Det ses ikke i dette eksempel, men ca. en tredjedel inde i ordbogen dukker citater og henvisninger til den klassiske litteratur op; denne form for oplysning kaldes i skemaet for "kildehenvisning", dvs. henvisning til de klassiske kilder. Til en fuldstændig analyse af ordbogen og dens artikler hører også en beskrivelse af den typografiske fremtrædelsesform, men for dette vil jeg henvise til artiklen Andersson et al (1997).

Artikelstrukturen i Mads Pors er langt den mest komplicerede af de seks vokabularier; under opslagsordet *Panis* finder vi en række underopslagsord: "Triticeus pan[is]. Huede Brød. .. Primarius pan[is]. .. Smaa Brød. .. Secundarius [panis] .. Groff Brød", som hver især er fuldstændige artikler med samme struktur som hovedopslagsordet *Panis*. Én af disse artikler rummer samtlige oplysningskategorier, nemlig artiklen *Secundarius*.

Artiklen indeholder det latinske opslagsord *Secundarius*, hvor ordet *panis* må være underforstået; derefter følger *Svet.*, en forkortelse, der henviser til historikeren Sueton. Næste oplysning er den latinsk ækvi-

valent – *Cibarius* – igen med udeladt *panis*, efterfulgt af endnu en kildehenvisning *Cic.*, der i forkortelseslisten opløses "M. Tullius Cicero. *parens Eloqventiæ Romanæ*" (Marcus Tullius Cicero, *den romerske veltalenheds fader*). Den danske oversættelse *Groff Brød* efterfølges af en græsk ækvivalent *Αυτοπυρος* [Autópyros], og endelig følger en form for encyklopædisk oplysning, der oversat udsiger *hvorfra intet er siet med sigte*. Oplysningstyperne er således, som det også ses i skemaet, opslagsord, latinsk, dansk og græsk ækvivalent, kildehenvisning og encyklopædisk oplysning.

Fig. 2. Mads Pors *De nomenclaturis Romanis* 1594, sp. 129–30 med artiklen 'Panis Secundarius'.

III

Som nævnt tidligere har det længe været tanken at føje et samlet fællesregister til serien. Et sådant register kan i dag kun tænkes udarbejdet ved elektronisk databehandling, i dette tilfælde i en database. På grund af ordbøgernes alder og ydre fremtræden vil det være umuligt at lagre materialet ved hjælp af skanning; det bliver nødvendigt med manuel indtastning i en veldefineret databasestruktur.

Analyserne af både indre og ydre forhold ved de enkelte bind skaber grundlaget for at kunne definere rammerne for en sådan database. Det er tanken at benytte en database, der indrettes således, at alle de oplysningstyper, der er repræsenteret i de seks vokabularier, indbygges i strukturen. Det drejer sig om følgende:

Til kildesproget, der både kan være latin og dansk, knytter der sig

- selve opslagsordet
- ordklasseangivelse
- oplysninger om køn
- grammatiske og morfologiske oplysninger
- trykoplysninger eller udtaleoplysninger
- henvisninger til ordets forekomst i (klassisk) litteratur
- encyklopædiske oplysninger

Til målsproget, der kan være latin, dansk eller græsk, knytter der sig følgende oplysningstyper

- ækvivalent
- encyklopædiske oplysninger

Af hensyn til identifikation og opslagsmuligheder i de trykte bøger skal oplysningerne, der knytter sig til "opslagsord" deles op i yderligere 5 underafdelinger:

- kildens form
- normaliseret form
- evt. homografnummer
- oplysninger om ordklasse og begrebsområde
- administrative oplysninger: bind

blad, side, spalte.

Man må gøre op med sig selv, hvad det er, man ønsker at opnå med et fælles register udarbejdet i en database. Er det en fuldstændig elektronisk gengivelse af alle de seks bøgers oplysninger, en thesaurus? Kan (eller skal) visse oplysningstyper udelades? Er det kun de danske gloser med henvisning, der skal optages? Eller skal de latinske ord også være indgang i databasen? Listen er legio.

For at tage det sidste spørgsmål først, så fremgår det indirekte af det ovenstående, at det ikke indgår i planerne indtil videre. Det er ikke tanken at knytte en normaliseret form til oplysningstypen "ækvivalent", hvad der jo er en forudsætning for at den latinske (eller græske) glose kan fungere som indgang. Det er dog ikke utænkeligt, at en sådan normalisering senere indlægges i basen.

Fuldstændig at gengive de enkelte værker med bibeholdelse af deres individuelle præg bliver nok ikke muligt; man behøver blot at betænke, hvor forskelligt den samme oplysning kan præsenteres, fx oplysning af morfologisk-grammatisk art. Hos Christiern Pedersen vil et maskulint substantiv være angivet med: "n s m" (nomen substantivum maskulini generis), mens det samme i Henrik Smiths *Libellus* ville hedde: "g.m.d.[et tal]" (genus maskulinum declinatio [et tal]). Det er indlysende, at en vis standardisering af dette skal foretages ved indlæggelse i en database. Men det betyder så til gengæld, at en database over vokabularierne ikke kommer til at overflødiggøre de trykte bøger; det vil stadig være dér, det enkelte værks særpræg kan studeres.

Fuldstændig overensstemmelse med forlægget kan således ikke forventes; men kan nogle oplysninger helt undværes? Som det vil fremgå nedenfor, påtænkes en faseopdelt arbejdsproces, hvor ordbøgernes forskellige oplysningstyper etapevis opbygger det endelige register; diskussionen om medtagelse hhv. udeladelse kan derfor udskydes til et senere tidspunkt. Det er dog vigtigt nøje at overveje, også hvilke oplysninger man kun *muligvis* vil medtage, således at databasens struktur ikke kommer til at lægge hindringer i vejen for arbejdet senere i arbejdsforløbet.

IV

Som nævnt ovenfor påtænkes det at faseopdele arbejdet med opbygningen af et register over de seks vokabularier fra 1500-tallet. Tanken om at skanne materialet blev opgivet, både på grund af materialets alder og typografiske fremtræden, og fordi de enkelte bøgers artikelstruktur

ikke er stringent nok til, at en automatisk mærkning af oplysningstyper kan foregå.

Den første fase kunne bestå i indtastning af de danske ord både i kildens form og i normaliseret form, evt. med et homografnummer, med en oplysning om ordklasse samt præcis henvisning til bind, blad eller side i de seks bind. Man vil på den måde få et alfabetisk register over alle forekomster af alle de danske ord.

Det er dog ikke problemløst at udføre det her beskrevne; tag fx Henrik Smiths danske ækvivalenter til *Panis dulciarius* i *Libellus vocum Latinarum* (s. 265): *Krudet brød / eller Peberkage/Martze pan*. Det er ikke alle, der ved, at *krudet* betyder 'krydret' så her vil det være nødvendigt med en oversættelse, fx i form af en henvisning fra *krydret* til *krudet*. Det vil også være nødvendigt med to indgange, da der jo er tale om en kollokation: "*brød*: krudet brød" og "*krudet*: krudet brød". *Peberkage* volder ikke problemer, men hvordan skal *Martze pan* behandles? Her vil en normalisering til "marcipan" være ligefrem misvisende, hvis den ikke forsynes med en oplysning om, at ordet i sin tid betød 'honningkage' (e.l.).

Anden fase skulle bestå i at supplere det danske ordregister med et register over de latinske ord, og tredje fase skulle være en yderligere supplerung med oplysningerne om de latinske ord samt dertil knyttede encyklopædiske oplysninger. Fjerde fase skulle medtage oplysninger om de (få) græske ækvivalenter. Som det allerede i føromtalte festskriftartikel blev understreget, så er det en arbejdsopgave, der ikke uden videre lader sig udføre; solide færdigheder i gammeldansk og ældre nydansk samt klassisk latin og middelalder-/nylatin vil være nødvendige, men også viden på det leksikografiske område og erfaring med IT vil være ønskeligt.

Indtil nu har det kun været vokabulariernes artikler og deres problemfyldte vej til et elektronisk register, der har været behandlet. Der findes imidlertid også andet i de seks bind, indledninger, fortaler, dedikationer, digte m.m. Det må nok erkendes, at ikke mange nu om dage besidder kundskaber, som sikrer en umiddelbar tilgang til disse udenomsværker. Som det fremgik af eksemplet fra Christiern Pedersen, er forståelsen af artiklerne undertiden helt afhængig af forståelsen af fx indledningen, så hvis vokabularierne skal kunne anvendes af en bredere kreds, må disse tekster oversættes og tilgængeliggøres.

Som et sidste forhold skal det nævnes, at to af vokabularierne, Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* fra 1510 og Jon Tursens *Vocabularius rerum* fra 1561 er udkommet i senere udgaver; *Vocabularium ad usum dacorum* i henholdsvis 1514 og 1518 og *Vocabularius rerum* i 1579. Disse senere udgaver indeholder en del rettelser

og revisioner i forhold til førsteudgaverne, og det er ønskeligt også at få disse informationer med i et fælles register.

Et fælles register tilgængeligt i elektronisk form vil ikke kun blive til gavn for nordiske filologer; også nylatinske og klassiske filologer vil kunne nyde godt af et sådant arbejdsredskab, og det vil historikere og kulturhistorikere i bred forstand også kunne. Tanker og planer, der ligger længere ude i fremtiden kunne være det fuldstændige register som et udgangspunkt for udarbejdelse af både en nylatinsk-dansk ordbog og en ordbog over ældre nydansk; og fra en fuldt udbygget database vil man også kunne uddrage "delregistre" på basis af veldefinerede kriterier. Måske endog til mindre, men *trykte* versioner.

Litteratur

- Andersen, Vilhelm 1907: *Tider og Type af dansk Aands Historie. Første Række: Humanisme. Første Del: Erasmus. Første Bog: Tiden indtil Holberg*. Kjøbenhavn og Kristiania: Gyldendal.
- Andersson, Henrik/Ebba Hjorth/Merete K. Jørgensen 1997: Man skal ikke give bagerbørn hvedebrød. En artikel om leksikografisk rugbrødsarbejde. I: *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500–1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: C.A. Reitzel, 101–14.
- Det 16. århundredes danske vokabularier. I–VI*. Udgivet af Universitets-Jubilæets danske Samfund. Kbh. 1973–1995.
- ChrP = Christiern Pedersen: *Vocabularium ad usum dacorum*. (Paris 1510). Inger Bom og Niels Haastrup (udg.). Kbh. 1973: Akademisk Forlag.
- Hort(S) = Henrik Smith: *Hortulus synonymorum*. (Kbh. 1520). Inger Bom (udg.). Kbh. 1974: Akademisk Forlag.
- JonT = Jon Tursen: *Vocabularius rerum*. (Kbh. 1561). Jørgen Larsen (udg.). Kbh. 1975: Akademisk Forlag.

- Lib(S) = Henrik Smith: *Libellus vocum Latinarum*. (Kbh. 1563).
Jørgen Larsen (udg.). Kbh. 1991: C.A. Reitzels Forlag.
- VarEx = *Vocabulorum variorum expositio*. (Kbh. 1576). Jørgen
Larsen (udg.). Kbh. 1995: C.A. Reitzels Forlag.
- MadsP = Mads Pors: *De nomenclaturis Romanis*. (Frankfurt 1594).
Jørgen Larsen (udg.). Kbh. 1995: C.A. Reitzels Forlag.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, I–XXII.
Kbh. 1956–78: Rosenkilde og Bagger.

Birgitta Romppanen

Från ordlista till ordbok. Utvecklingen av den finsk-svenska ordboken från 1600-talet till idag

The first dictionary containing Finnish as a target language appeared in 1637. It was a general language glossary, of which the source language was Latin.

The interest was now focused on the Finnish language, owing to its status of source language in Juslenius's *Finskt Orda-Boks Försök/Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* that was published in 1745. This made the bi- and multilingual dictionaries become descriptive reading comprehension dictionaries of Finnish. With this, the codification of Finnish began, a process, however, that was not carried out until the period 1951–61, during which the monolingual prescriptive dictionary *Nykysuomen sanakirja* was published.

A big step in the change from a Finnish reading comprehension dictionary into a reading comprehension dictionary for Finnish combined with a production dictionary for Swedish was taken in 1908 through Knut Cannelin's *Finskt-svenskt lexikon/ Suomalais-ruotsalainen sanakirja*.

The electronic dictionary that now, in the beginning of the 21st century, is in a phase of strong progress implies a new structural development for the monolingual and bilingual Finnish dictionaries.

1. Inledning

Det är lätt att se paralleller till hur den lexikografiska forskningen i Sverige och Finland samt övriga Norden har sett på tvåspråkslexikografien. De lexikografiska projekt som fått uppmärksamhet och forskningsanslag både i Sverige och i Finland har handlat om enspråkslexikografi (Hannedóttir 1998:70–73). För Finlands del har det rört sig om finsk-finska ordböcker och dialektordböcker på finska och svenska. Den stora forskningsinstitutionen *Forskningscentralen för de inhemska språken* har som ett av sina ansvarsområden ordböcker. Enligt uppgift på Forskningscentralens hemsida i mars 1999 (www.domlang.fi) bedriver Forskningscentralen forskning om och utgivning av enspråkiga finsk-finska ordböcker, dialektordböcker och etymologiska ordböcker. Först i och med det stora finsk-svenska ordboksprojektet 1990–1997, då Forskningscentralen tillsammans med Werner Söderström Osakeyhtiö – WSOY medverkade i det ifrågavarande projektet vaknade forskningsintresset för tvåspråkslexikografien. Tre år efter detta stora projekt pågår en kontinuerlig uppdatering av *Stora finsk-svenska ordboken*.

Den tvåspråkslexikografiska kompetensen har bokförlagen utan uttalad teoretisk forskning haft ansvaret för. Det bör naturligtvis påpekas att de enskilda ordboksredaktörerna i många fall har besuttit mycket gedigna språkvetenskapliga kunskaper, t.ex. professor Knut Cannelin och professor Göran Karlsson, men att även deras arbete mer har byggt på tidigare lexikografisk tradition än på direkt finsk-svensk eller svensk-finsk lexikografisk forskning.

Det kommersiella målet är tydligt ifråga om de elektroniska ordböckerna. Ett flertal dataföretag, som det förefaller utan någon språkvetenskaplig eller lexikografisk kunskap, ger ut s.k. elektroniska ordböcker i förhoppning att ta hem stora vinster.

I min redovisning av den tvåspråkiga finsk-svenska ordboken nedan har jag indelat de olika utvecklingsfaserna tidsmässigt i perioderna: 1637 [1632]–1733, 1745–1835, 1838–1903, 1908–1997. Indelningen är baserad på utgivningsår för ordböckerna och de lexikografiska särdrag som jag har funnit vara typiska för de olika perioderna. Huvudindelningen i perioden före och efter 1745 har jag gjort utgående från vilket språk som är källspråk och vilket eller vilka språk som är målspråk. Tiden före 1745 utgjorde finskan ett målspråk i flerspråkiga ordböcker tillsammans med svenska och tyska medan latin fungerade som källspråk. Fr.o.m. 1745 fick finskan status som källspråk. År 1838 kom den första i modern mening tvåspråkiga ordboken, om vi bortser från ett par tidigare parlörer och ordlistor, med finska som källspråk och svenska som målspråk. Christfrid Gananders ordboksmanuskript från 1786–87 bortser jag också ifrån. Den första läroboksanknutna ordboken kom 1850 och den första reseparlören 1883. Den första finsk-svenska ordboken som kan klassificeras som storordbok var färdig 1880 med en supplementdel publicerad 1886.

2. Perioden 1637 [1632]–1733

Monica Johansson (1997) har i sin avhandling utförligt beskrivit ordbokssituationen i 1600-talets Sverige. Hon har granskat den flerspråkiga latinsk-svensk-tyska ordboken *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*, också allmänt kallad *Lexicon Lincopense* från 1640. Genom sin avhandling ger Monica Johansson en bild av ordbokssituationen i Sverige-Finland och Norden före 1640 och omnämner bl.a. Ericus Schroderus Upsaliensis flerspråkiga latinsk-svensk-tysk-finska ordbok *Lexicon Latino-Scondicum* från 1637, som är den första ordboken i vilken finska ingår. Johansson noterar även att det inte var

vanligt att ordböcker med nationalspråket som källspråk förekom före 1700-talet.

Under perioden 1637–1733 utgavs ett flertal flerspråkiga ordböcker med finska som målspråk och latin som källspråk. I förteckningen nedan redovisar jag översiktligt de ordböcker som gavs ut med finska som målspråk fram till 1733 med uppgifter om utgivningsår, författare, titel, ingående språk och volymen i form av antalet lemman och sidor.

Förteckning 1. Ordböcker med finska som målspråk 1637–1733

År	Författare	Titel	Språk	Lemman, sidor
1637 ¹	Schroderus, E.	<i>Lexicon Latino-Scondicum</i> ²	latin-svenska-tyska-finska	2400, 73 s.
1644 ³	Okänd	<i>Variarum rerum vocabula latina cum Svetica et Finnonica interpretatione</i>	latin-svenska-finska	121 s.
1644	Sebald, H. ⁴	<i>Formulae puegillum colloqviorum</i> ⁵	latin-svenska-finska	41 s.
1669	Fogel, M.	<i>Nomenclator Latino Finnicus. Serenissimo Cosmo. Magno Etruriæ Principi.</i> (Handskrift)	latin-finska	opaginerad
1678	Florinus, H.	<i>Nomenclatura Rerum brevissima Latino-Sveco-Finnonica.</i> ⁶	latin-svenska-finska	3000, 148 s.

¹ Det har spekulerats om en första upplaga 1632 och att denna skulle vara försvunnen (Hanho 1947:271; Nuutinen 1997:IX; Pipping 1856–1857:12). Enligt Setälä (1898:316) är det fråga om en felskrivning av året som har överförts från Lindbloms ordbok *Lexicon latino-suecanum* 1790. I denna ordboks förord finns året 1632 angivet som utgivningsår för *Lexicon Latino-Scondicum* (opaginerat förord: kapitel *Latinska och svenska lexica, utgivna i Sverige och af Svenske Författare*).

² *Lexicon latino-scondicum 1637. Utgivet med alfabetiska register över de svenska och de finska orden* av Bengt Hesselman år 1941. Det finska registret på 13 sidor är utarbetat av Valter Jansson, Uppsala.

³ Upplagor med latin-svenska: 1538 Stockholm, 1574 Rostock, 1579 och 1597 Stockholm, 1607 Rostock, 1622 Lübeck, 1630 Riga, 1637 Stockholm. Upplagor med latin-svenska-finska: 1644, 1658, 1668.

⁴ Heyden Sebald anges som författare för den latinska delen av Haltsonen (1959: 473–474) och Hannesdóttir (1998:19). Författaren till den svenska och finska dialogen är okänd.

⁵ Upplagorna 1574, 1579, 1596, 1622 och 1638 innehåller latin-svenska. Finskan finns med i upplagorna 1644, 1658[1659] och 1668 utgör bilaga till *Variarum rerum vocabula latina cum Svetica et Finnonica interpretatione* från samma år.

⁶ Upplagan år 1678 är utgiven som faksimil 1978 med finskt index av Riitta Suho-nen. Ordboken har dessutom utkommit 1683.

1686	Okänd	<i>Lexicon pentaglotton</i> ⁷	latin-grekisk-svenska-tyska-finska	
1695 ⁸	Florinus, H.	<i>Vocabularium Latino-Sveco-Germanica-Fennicum. En kort Orde-Book på Latin/Svenska/ Tyska och Finska. Yxi Lyhykäinen Sana-Kirja</i>	latin-svenska-tyska-finska	3000, 239 s.
1733 ⁹	Okänd	<i>En Nyttig och Tydelig Anwisning Til Svenska och Finska Språk</i>	svenska- finska	12 s.

Ordböckerna i Förteckning 1 innehåller med ett undantag latin som källspråk och flera språk som målspråk fram till 1733. Fogels ordbok från 1669 utgör ett undantag där bara två språk förekommer: latin och finska. Denna ordbok finns dock bara i manuskriptform, varför den inte kan ha haft någon större spridning.

I Ericus Schroderus *Lexicon Latino-Scondicum* från 1637 är den lexikografiska grundstrukturen för ordlistor och ordböcker med finska som målspråk etablerad. Den visar flera lexikografiska insikter hos Schroderus, som även dagens lexikografer måste ta ställning till i sitt arbete. Ordboken visar vilka lexikografiska problem redaktören har haft vid bl.a. lemmaselektionen och den lexikografiska strukturen. Genom jämförelser med dagens ordböcker finner vi att ordboken har lyckats avgränsa ett centralt lemmamaterial för latin och att mycket av ordbokens finska ekvivalenter har gått i arv som lemman till Lönnrots ordbok mot slutet av 1800-talet och till ordböcker på 1990-talet. Ordboken är i första hand en receptionsordbok och ett läromedel för latinet. Enligt samstämmiga bedömningar är denna till volymen begränsade ordbok ett värdefullt verk för den språkvetenskapliga och lexikografiska forskningen både i Sverige och i Finland.

Genom *Variarum rerum vocabula latina cum Svetica et Finnonica interpretatione* (1644) hade den finska ordbokstraditionen en direkt koppling till den latinsk-tyska ordbokstraditionen. *Variarum rerum vocabula* fortsatte enligt samma lexikografiska struktur som hade etablerats i Schroderus ordbok.

3. Perioden 1745–1835

⁷ Försvunnen enligt förordet till Christfrid Ganander (1997:IX).

⁸ Ordboken har utkommit 1695, 1708, 1733.

⁹ Osäkert om första upplagan har kommit ut detta år. Däremot har den utkommit [1733], 1772, 1776, 1782, 1784, 1788, 1799, 1820, 1829.

Lena Rogström (1998) har i sin avhandling behandlat Jacob Serenius engelsk-svenska ordböcker från 1734–1757: *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum* (1734), *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* (1741) och *English and Swedish Dictionary* (1757). Rogström har bl.a. studerat ordböckerna ur aspekten "ordpar" där svenska i det ena fallet är källspråk och i det andra målspråk, hur typologin för de olika ordböckerna påverkat formen och innehållet på det svenska ordförrådet samt på vilket sätt den svensk-engelska ordboken är en vändning av den engelsk-svenska ordboken. I jämförelse med tidigare ordböcker avviker Serenius ordböcker från det som varit rådande ifråga om innehållet. Ett undantag är dock *Lexicon Lincopense* (1640), där ordböckerna eller ordlistorna består av ordlistor avsedda för skolor och för religiösa behov. Serenius riktar sig till en annan målgrupp genom att hans ordböcker innehåller bl.a. terminologi för skeppsbyggnad. Första ordboken lär ha skrivits i England, varför påverkan från engelsk lexikografisk tradition torde vara tydlig (Rogström 1998:1–5).

Under perioden 1745–1835 utgavs ett flertal två- och flerspråkiga ordböcker med finska som källspråk och svenska som ett av målspråken. Ordböckerna presenteras nedan i ett svensk-finskt lexikografiskt diakroniskt perspektiv i Förteckning 2.

Förteckning 2. Ordböcker med finska som käll- och/eller målspråk 1745–1835

År	Författare	Titel	Språk	Lemman, sidor
1745	Juslenius, D.	<i>Finskt Orda-Boks Försök/ Suomalaisen Sana-Lugun Coetus</i> ¹⁰	finska- latin- svenska	16.000, 457 s.
1770	Porthan, H.G.	<i>Lisäyksiä Suomalaisen Sana- Lugun Coetukseen</i> ¹¹	finska- latin- svenska	229 s.
1772 12	Okänd	<i>Muutamia Kanssa-Puheita, Några Samtal</i>	finska- svenska	14 s.
1786– 1787	Ganander, C.	<i>Nytt Finskt Lexicon</i> (manuskript) ¹³	finska- latin- svenska	35.122 1174 s ¹⁴

¹⁰ Utgavs som faksimil 1968.

¹¹ Utgavs som faksimil 1968.

¹² Har utkommit 1772, 1773.

¹³ Utgavs i manuskriptfaksimil 1937–40 och i redigerad form 1997.

1775–1792, 1796–1836	Kreander, S. – Canstrén, J.	<i>Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen</i> ¹⁵	finska- latin- svenska	4500, 142 s.
1823–1826	Renvall, G.	<i>Suomalainen Sana-kirja</i> ¹⁶	finska- latin- tyska	22.000, 695 s.
1827	Wirénius, G.W.	<i>Lyhykäinen suomen ja ruotsin kielinen sana kirja</i>	finska- svenska	56 s.
1826–1835	Ahlsman, J.	<i>Mitt = Försök, till Svenska = Språkets Kännedom. – Minun = Koetuxeni, Ruotsinkielien Tundemisehen</i> ¹⁷	svenska- finska	10.000, 302 s.

Under perioden 1745–1835 tillkom nya inslag i den finska lexikografiska traditionen. Det blev ett klart trendbrott inom den finska lexikografien i början av 1740-talet, då latinet förlorade sin ställning som dominerande källspråk och blev till målspråk. Nationalspråken fick källspråksstatus både i Finland och i Sverige. Då utkom bl.a. Daniel Juslenius *Finskt Orda-Boks Försök/Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* (1745) med finska-latin-svenska och Jacob Serenius *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* (1741) med svenska-engelska-latin.

Denna övergång för finskans del från målspråk till källspråk sammanhängde med en allmän efterfrågan på kunskaper i finska för en växande svensk tjänstemannagrupp i Finland och ett växande intresse för finska språket i stort. Källspråksstatus innebar för finskan även att ordboken övergick till att bli en deskriptiv ordbok där finskan sattes i fokus.

¹⁴ Lemma- och sidantalet är redovisat enligt den redigerade upplagan 1997.

¹⁵ Utgavs 1917 av A.V. Koskimies. Före 1917 fanns anteckningarna som handskrivna tilläggsblad till Juslenius ordbok 1745. Tillkomsten av tilläggsanteckningarna *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen* kan enligt Koskimies förord 1917 *Alkulause* s. III–XVII för Kreanders del dateras till perioden 1775–1792 och för Canstréns del till perioden 1796–1836.

¹⁶ Ordboken har medtagits p.g.a. att den har fått utgöra huvudbasen för Helenius *Suomalainen ja ruozalainen sanakirja* 1838, trots att den saknar svenska som ingående språk.

¹⁷ Handskrift. Fullständigt namn: *Mitt = Försök, till Svenska = Språkets Kännedom. – Minun = Koetuxeni, Ruotsinkielien Tundemisehen. – Beställd af Jacob Ahlsman Ambulatoriska Barna = Läraren. För K.H.S-s Medalj. Kirjoitettu Pöytiön Pitäjäsä ja Juotolan Kyläsä Wuonna 1835.* (Kajanti 1939:254–258). Handskriften upptäcktes enligt Kajanti (1939:255) av läraren Ilmari Sippola, vars dödsbo förvarade handskriften 1939. Titelbladet och ett uppslag av ordboken är avbildat i tidningen *Helsingin Sanomat* 1938 nummer 343, s. 4.

Gananders *Nytt finskt lexicon* (1786–87) i manuskript anses bland forskare allmänt vara av stort värde för forskningen inom finsk språkvetenskap (Hormia 1961:24, 114–115). Lexikografiskt har den bidragit ytterligare till en stabilisering av artikelstrukturen och den lexikografiska formen för den två- eller flerspråkiga finska ordboken. Gananders ordboksmanuskript tillförde centralt lexikografiskt material till senare tids ordböcker och utgjorde således ett viktigt steg i utvecklingen av den finska ordbokstraditionen. Renvalls ordbok förde traditionen vidare (Hormia 1961:112).

Lexikografiskt övergick ordlistorna till att bli ordböcker i vår mening genom manuskriptet till Gananders ordbok, som inte nådde den breda allmänheten förrän på 1940-talet. Ordbokstraditionen fördes emellertid vidare genom att manuskriptet var tillgängligt för 1800-talets lexikografiska arbeten. De tvåspråkiga eller flerspråkiga ordböckerna hade som huvudmål att beskriva och kodifiera finskan och i första hand vara receptionsordböcker för finskan och i andra hand produktionsordböcker för svenska.

4. Perioden 1838–1903

Anna Helga Hannesdóttir (1998) har i sin avhandling undersökt H. Spegels *Glossarium-Sveco-Gothicum* (1712), Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773), Kindblads *Ordbok öfver Swenska Språket* (1840[–41]) och Almqvists *Ordbok öfver svenska språket* (1842[–44]). Hon har undersökt den svenska lexikografiska traditionens utveckling från 1700-talets början till mitten av 1800-talet. Likaså beskriver hon dessa ordböcker med avseende på ordböckernas struktur och innehåll. Under 1740-talet fick nationalspråken en starkare ställning även inom lexikografin genom byte av källspråk. Hannesdóttir har undersökt svenskans roll som källspråk i dessa ordböcker ifråga om den lexikaliska beskrivningen (ordklasstillhörighet, böjning, betydelse och bruk etc.). Hon anser att traditionen är fullt utvecklad i Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]). Hannesdóttir ser även funktionsindelningen mellan latin och svenska som inträffade under 1600- och 1700-talet som ett led i en omfattande språkplanering: norm och kodifiering av normen (Hannesdóttir 1998:4, 11).

Noreen (1903:313) noterar att inget lexikon över finlandismer i nysvenskan fanns mot slutet av 1800-talet. Som källor för finlandismer anger han i Finland utgivna ordböcker från svenska till något annat språk. I denna förteckning omnämns bl.a. D.E.D. Europæus *Svenskt-finskt handlexikon* (1852), F.F. Ahlmans *Svenskt-finskt lexikon*, tredje

tillökade upplagan av K. Forsman (1885) och Hahnsson m.fl. *Svenskt-finskt lexikon* (1884–99).

Under perioden 1838–1903 utgavs ett flertal tvåspråkiga och flerspråkiga ordböcker med finska som källspråk och svenska som mål-språk. Ordböckerna presenterar jag i ett svensk-finskt lexikografiskt diakroniskt perspektiv i Förteckning 3 (se nästa sida).

Under denna period utkom även flerspråkiga ordböcker med ryska och tyska, förutom svenska och finska. De flerspråkiga ordböckerna fortsatte att komma ut parallellt med de rent tvåspråkiga finsk-svenska och svensk-finska ordböckerna, som med sin tvåspråkighet utgjorde ett nytt inslag i ordboksutgivningen. Ordböcker i båda riktningarna i samma band, dvs. finska som källspråk och finska som målspråk, började ges ut när Helenius *Suomalainen ja ruozalainen sana-kirja, Finsk och svensk samt svensk och finsk ord-bok* såg dagens ljus 1838. Nästa stora milstolpe noteras 1867¹⁸ genom Lönnroths stora *Finskt-svenskt lexicon*.

*Förteckning 3. Ordböcker med finska som käll- och/eller målspråk
1838–1903*

År	Författare	Titel	Språk	Lemman, sidor
1838	Helenius, C.	<i>Suomalainen ja ruozalainen sanakirja</i>	finska-svenska	17.500, 794 s.
1838	Helenius, C.	<i>Svensk-finsk ordbok</i>	svenska-finska	8300, 337 s.
1845 ¹⁹	Sanmark, C.A.	<i>Den Lilla Swenska och Finska Tolken. Ruotsalainen ja Suomalainen Kielikirja</i>	svenska-finska	15 s.

¹⁸ Ordboken började utges i häftesform 1867. Första delen, Del I, var klar i sin helhet 1874, andra delen, Del II 1880 (Hakulinen 1967:102).

¹⁹ Utgavs 1845, 1852.

1850 ²⁰	Lilius, A.	<i>Suomenkielinen Lukemisto, Sanakirja</i> ²¹	finska-svenska	5400, 84 s.
1853	Europeus, D.E.D.	<i>Svenskt-finskt handlexikon</i>	svenska-finska	35.650, 713 s.
1860	Eurén, G.E.	<i>Finsk-svensk ordbok</i>	finska-svenska	3700, 482 s.
1860	Lilius, A.	<i>Suomenkielinen Lukemisto, Sanakirja</i> utökad.	finska-svenska	7300, 129 s.
1865 ²²	Ahlman, F.	<i>Svenskt-finskt lexikon</i>	svenska-finska	48.000, 971 s.
1873	Ahlqvist, A.E.	<i>Uusi Suomalainen lukemisto Suomalais-Ruotsalaisen Sanakirjan kanssa. Lyselöitä varten</i> ²³ <i>Finsk-svensk ordbok, skolordbok</i>	finska-svenska	7 000, 84 s.
1874	Ahlman, F.	<i>Svensk-finsk ordbok</i> <i>Finsk-svensk ordbok</i>	svenska-finska finska-svenska	30.000, 881 s. 28.000, 574 s.
1874 ²⁴	Ahlman, F.	<i>Finsk-svensk ordbok</i>	finska-svenska	28.000, 574 s.
1874	Lönnrot, E.	<i>Finskt-svenskt lexicon del I</i>	finska-svenska	101.000, 1120 s.
1879 ²⁵	Ahlman, F.	<i>Svensk-finsk skoltolk</i>	svenska-finska	2500, 84 s.
1880	Lönnrot, E.	<i>Finskt-svenskt lexicon del II</i>	finska-svenska	97.000, 1083 s.
1883	Perfonnes, N.	<i>Kieli-kirja. Svensk och finsk Parlör för Resande i Finland.</i>	svenska-finska	15 s.
1885	Ahlman, F. (red. K. Forsman)	<i>Svensk-finsk ordbok</i>	svenska-finska	50.000, 1019 s.
1886	Kallio, A. H.	<i>Supplement till Elias Lönnrots Finskt-svenskt lexicon</i>	finska-svenska	21.000, 212 s.

²⁰ Utgavs 1850, 1860. Upplagan av *Suomalainen lukemisto* från 1871 saknar ordlista.

²¹ En textbok med texter på finska och en ordbok som bilaga.

²² Utgavs 1865, 1872.

²³ Min översättning: Ny finsk läsebok med finsk-svensk ordbok för lycéer.

²⁴ Ordboken gavs ut i två upplagor utan redigeringar under 1874.

²⁵ Utgavs 1879, 1893.

1887	Nordlund C.F. Jännes. A.	<i>Svenskt-finskt handlexikon</i> (skoluppl) <i>Svensk-finsk ordbok</i>	svenska -finska	35 000, 587 s. 20 000, 338 s.
1890	Ahlman, F.	<i>Svensk-finsk skoltolk</i>	svenska -finska	19 200, 320 s.
1889	Nordlund, C.F. Cannelin, K	<i>Finskt-svenskt handlexikon</i> (skoluppl) <i>Suomalainen lukemisto</i> <i>suomalais-ruotsalaisine</i> <i>sanastoineen</i> ²⁶	finska- svenska	53 000, 652 s. 3 000, 81 s.
1894	Cannelin, K Ahlman, F.	<i>Finsk-svensk ordbok</i> <i>Svensk-finsk skoltolk</i>	finska- svenska svenska -finska	6 000, 165 s. 2 500, 84 s.
1896	Ahlman, F. Hallstén, I.– Lilius, L.	<i>Svensk-finsk skoltolk</i> <i>Svensk-finsk ordbok för</i> <i>hemmet.</i>	svenska -finska	2 500, 84 s. 9 000, 160 s.
1898	Ahlman, F.	<i>Svensk-finsk skoltolk</i>	svenska -finska	2 500, 84 s.
1884– 99	Hahnsson, J. A. m.fl.	<i>Svensk-finskt lexikon</i> ²⁷	svenka- finska	87 000, 1 155 s.
1903	Cannelin, K	<i>Finsk-svensk ordbok</i>	finska- svenska	19 200, 320 s.

Ordlistor som bilaga till läroböcker och ordböcker för resande (parlörer, reseordböcker) var ett par nya ordbokstyper som introducerades på marknaden under denna period. De finsk-svenska och svensk-finska parlörerna fram till slutet av 1800-talet består strukturellt av två huvudtyper: den ena parlörstypen består av enbart dialoger, den andra innehåller ämnesvis uppdelade ordlistor, dialoger och korta grammatiska anvisningar för finska språket. Bland målgrupperna kan vi se studerande, tjänstemän och, mot slutet av 1800-talet, resenärer. Parlörerna har dels ett pedagogiskt syfte i språkundervisningen, dels ett praktiskt syfte i kommunikationen mellan tjänstemän och tjänstefolk alternativt en svenskspråkig resenärs behov till kommunikation under sin resa i Finland.

Latinets roll minskade successivt, bl.a. genom att de latinska ekvivalenterna försvann, metaspråket (förutom för de grammatiska uppgifterna och visst fackspråk) och förordet började skrivas på

²⁶ En textbok med finska fack- och skönlitterära texter och en finsk-svensk ordlista.

²⁷ Medverkande redaktörer: Heikki Paasonen, August Herman Kallio, Knut Cannelin. Ordboken kom ut i häftesform 1884, 1888, 1899.

svenska och finska. Svenskan behöll sin primära metaspråkliga roll både i form av ekvivalenter (de svenska ekvivalenterna kunde uppfattas som metaspråkliga beskrivningar för finska lemman) och i form av rent metaspråk. Lemmaantalet och exempelsatserna ökade kontinuerligt i antal för varje ny ordbok och fick sin största volym genom Lönnrots *Finskt-svenskt lexicon* (1874–1880). Ytligt sett förefaller ordböckerna från 1745 till och med Cannelins *Finsk-svensk ordbok* 1903 vara flerspråkiga alternativt tvåspråkiga ordböcker med finska som källspråk, men vid en djupanalys visar det sig att dessa egentligen är ordböcker för beskrivning av finska språket. De utgör en form av receptionsordböcker eller inlärningsordböcker för finskan.

Kodifieringen av finska hade påbörjats i mitten av 1700-talet och tog fart genom Gananders ordbok (1786–1787) och fick ytterligare ny näring genom Lönnrots ordbok (1874–1880), som utgjorde ett viktigt led i utvecklingen av finskan under 1900-talet.

År 1889 gav Knut Cannelin ut en finsk-svensk ordbok, som kan karakteriseras som en ordlista och utgör en bilaga till *Suomalainen lukemisto*²⁸. Dess omfång var mycket litet, men ordbokens lemman och ekvivalenter kom att utgöra basen i en lång serie av Cannelin redigerade finsk-svenska och svensk-finska ordböcker som kom ut under 1900-talet.

5. Perioden 1908–1997

Perioden 1908–1997 karaktäriserades av stora samhälleliga och tekniska omvälvningar. Under perioden inföll två världskrig och ett inbördeskrig i Finland. Skolväsendet genomgick omstruktureringar, resandet till utlandet ökade och emigrationen från Finland tog fart efter andra världskriget. Ordboksutgivningen ökade kraftigt från 1930-talet. Den första stora utgivningstoppen vad gäller antalet titlar inföll under åren 1870–1890, nästa period inleddes på 1930-talet, och nådde sin kulmen på 1990-talet. För närvarande kan vi se en mycket stark teknisk och strukturell utvecklingsfas för den elektroniska ordboken.

Gustaf Cannelin (1815–1885), Knut Cannelin (1869–1938) och Aulis Cannelin (1896–1960) var tre ordboksredaktörer från samma familj som haft stor betydelse för den finsk-svenska och svensk-finska lexikografins utveckling sedan mitten av 1800-talet. Gustaf Cannelin medverkade i Lönnrots redaktion, sonen Knut redigerade ordböcker

²⁸ En läsebok med finska texter.

från slutet av 1800-talet till 1930-talet och Knuts son Aulis förde traditionen vidare efter honom.

De finsk-svenska ordböckerna fram till 1903 hade i första hand varit deskriptiva receptionsordböcker för finskan. Cannelins *Finskt-svenskt lexikon/Suomalais-ruotsalainen sanakirja* från 1908 innebar emellertid en övergång från receptionsordböcker för finska till produktionsordböcker för svenskan. Denna ordbok utgör en inledning till en strukturellt sett ny ordbokstradition som fortsätter fram till de elektroniska ordböckerna på 1990-talet.

Först genom Cannelins *Finskt-svenskt lexikon* 1908 kunde användaren börja använda den finsk-svenska ordboken för produktion av texter på svenska. Metaspråket för lemman och ekvivalenter blev finska, de svenska ekvivalenterna fick böjningsändelser och valensuppgifter; alla exempelsatser fick översättningar till svenska. Förordet och bilagorna skrevs på finska. Lemmana behöll emellertid sina gamla former med de etablerade böjningsformerna för finskan. De finsk-svenska ordböckerna hade således kvar sitt deskriptiva drag för finskan men fick nya inslag för svenskan. I ordböckerna fr.o.m. 1908 börjar vi se en dubbelhet i strukturen: den finsk-svenska ordboken var avsedd att på samma gång vara en receptionsordbok och en produktionsordbok. Denna dubbelhet har förstärkts genom nya morfologiska informationskategorier för finskan i senare upplagor av Cannelins ordböcker fram till 1976, i *Stora finsk-svenska ordboken* 1997 och i dagens elektroniska ordböcker. Målgruppen har blivit användare som inte längre behöver ha kunskaper i svenska. Vi fick sålunda ett trendbrott och en i lexikografisk mening ny typ av ordböcker fr.o.m. 1908: produktionsordböcker för produktion av texter på svenska. Vissa ansatser till denna övergång kan ses redan i Cannelins *Finsk-svensk ordbok* 1903, i vilken metaspråket för ekvivalenterna är finska.

Det hade sedan 1867 närts planer på att skriva en finsk-finsk ordbok. Tanken konkretiserades av E.N. Setälä 1896, då han lade fram ett förslag till en finsk-finsk ordbok för Finska litteratursällskapet. Beslut om redigering av en enspråkig ordbok fattades av riksdagen 1927 (Hakulinen 1930:273, Cannelin m.fl. 1928:354). År 1929 kunde undervisningsministeriet bevilja ett anslag för det finsk-finska ordboksprojektet *Nykysuomen sanakirja*²⁹ som kom ut under åren 1951–1961 i sex delar. En uppdatering, *Suomen kielen perussanakirja*³⁰, utkom 1990–1994 i tre delar i tryckt version.

²⁹ Min översättning: Nufinsk ordbok.

³⁰ Min översättning: Finsk basordbok.

6. Sammanfattning

Under perioden 1637–1733 utgavs åtskilliga flerspråkiga ordböcker med finska som målspråk och latin som källspråk. Många av dessa ordböcker bestod av allmänna flerspråkiga ordlistor och olika typer av parlörer. Parallellt med ordboksarbetet pågick även olika grammatikaliska och språkvetenskapliga arbeten i finskan. Den ur lexikografisk synvinkel intressantaste ordboken var den första finska ordboken *Lexicon Latino-Scondicum* (1637) som var redigerad av Ericus Schroderus.

Från 1745 kom deskriptiva finska ordböcker inom ramen för de flerspråkiga genom Juslenius *Finsk Orda-Boks Försök/Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* 1745 och Gananders *Nytt finskt lexicon* (1786–87) och inom ramen för de tvåspråkiga ordböckerna fr.o.m. Helenius *Suomalainen ja ruozalainen sana-kirja, Finsk och svensk samt svensk och finsk ord-bok* 1838 via Lönnrots *Finskt-svenskt lexicon* (1874–1880) fram till Cannelins *Finsk-svensk ordbok* 1903. Tvåspråkiga finsk-svenska produktionsordböcker uppträdde från och med 1908 parallellt med de deskriptiva ordböckerna, som övergick till att bli helt enspråkigt finsk-finska deskriptiva och normativa ordböcker fr.o.m. *Nykysuomen sanakirja* (1951–1961). Samtidigt bröts traditionen med de tvåspråkiga deskriptiva ordböckerna för svensktalande.

Litteratur

Ordböcker

- Ahlman, Ferd[inand] 1865, 1872, 1885: *Svenskt-finskt lexikon*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Ahlman, Ferd[inand] 1874: *Ruotsalais-Suomalainen ja Suomalais-Ruotsalainen sanakirja*. I–II. Helsinki: G. W. Edlund.
- Ahlman, Ferd[inand] 1879: *Svensk-finsk skoltolk*. Helsinki: G.W. Edlund.
- Ahlqvist, Aug. 1873: *Uusi Suomalainen lukemisto Suomalais-Ruotsalaisen Sanakirjan kanssa. Lyselöitä varten*. ('Ny finsk läsebok med en finsk-svensk ordbok för lycéer'.) Helsinki: J.C. Frenckellin ja Pojan tykönä.

- Ahlsman, Jacob 1826–1835: *Mitt = Försök, till Svenska = Språkets Kännedom. – Minun = Koetuxeni, Ruotsinkielen Tundemisehen – Beställd af Jacob Ahlsman Ambulatoriska Barna = Läraren. För K.H.S-s Medalj. Kirjoitettu Pöytiön Pitäjäsä ja Juotolan Kyläsä Wuonna 1835* (Handschrift).
- Almqvist, C.J.L. 1842[–44]: *Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick*. Örebro: N.M. Lindhs Boktryckeri.
- Cannelin, Knut 1889: *Suomalainen lukemisto suomalais-ruotsalaisine sanastoineen*. ('Finsk läsebok med en finsk-svensk ordlista.') Porvoossa: Werner Söderstömin kirjapainossa.
- Cannelin, Knut 1894: *Finsk-svensk ordbok/Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Andra tillökade upplagan. Borgå: Werner Söderström.
- Cannelin, Knut 1903: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja/Finsk-svensk ordbok*. Tredje tillökade upplagan. Borgå: Werner Söderström.
- Cannelin, Knut 1908: *Finskt-svenskt lexikon/Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Porvoo: WSOY.
- Dalin, 1850–53[–55]): *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Joh. Beckmans Boktryckeri.
- En Nyttig och Tydelig Anwising Til Swenska och Finska Språket, [...] Yxi Hyödyllinen ja selkeä Johdatus Ruotzin ja Suomen kielehen, [...].* [1733], 1772, 1776, 1782, 1784, 1788, 1799, 1820, 1829. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet hos Johan Arvid Carlbohm.
- Eurén, Gustaf Erik 1860: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja/Finsk-Svensk Ordbok*. Tavastehus: G.E. Eurén.
- Europæus, David Emanuel Daniel 1853: *Svenskt-Finskt handlexikon. Ruotsalais-Suomalainen Sanakirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 16*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Florinus, Henricus 1678, 1683: *Nomenclatura rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica*. [...]. Aboae.
- Florinus, Henricus 1695, 1708, 1733: *H.F. Vocabularium latino-sveco-germanico-finnonicum, [...] En kort Orde-Book på latin/Svenska/Tyska och Finska [...] Wörter-Buch Latinisch/Schwedisch/Deutsch und Finnisch/Gantz kurz [...]*Yxi Lyhykäinen Sana-Kirja Latiana/Ruotzin/Saxan ja Suomenkielellä [...].Tryckt hos Johann Billingsley.
- Fogel, Martin 1669: *Nomenclator Latino Finnicus. Serenissimo Cosmo. Magno Etruriæ Principi*. (Handschrift). Hamburg.
- Ganander, Christfrid (1787) 1997: *Nytt finskt lexicon*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Ganander, Christfrid (1787) 1937–1940: *Uusi suomen sanakirja*. "Tutkimuslaitos Suomen Suvun" julkaisuja II. Faksimiltryck av Christfrid Gannaders manuskript *Nytt Finskt lexicon*, färdigställt 1786–1787. Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Grubb, Nicolaus [Nils]/Petri Gothus Jonas 1640: *Dictionarium latino-sveco-germanicum* [...]. Lincopiae: Christopherus Güntherus. A-CVI fols.
- Hahnsson, J.A., A.H. Kallio, H. Paasonen & K. Cannelin 1884–99: *Ruotsalais-Suomalainen sanakirja. Svenskt-Finskt Lexikon*. Helsingissä.
- Henrik Florinus Nomenclatura. Näköispainos Henrik Florinuksen vuonna 1678 painetusta latinalais-ruotsalais-suomalaisesta sankirjasta* 1976: Jälkisana: Riitta Suhonen. *Sanahakemisto*. Pieksämäki.
- Juslenius, Daniel 1745: *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. [...] *Fennici Lexici Tentamen* [...] *Finsk Orda-Boks Försök* [...]. Stockholm: Lars Salvius.
- Jännes, Arvi 1887: *Svensk-finsk ordbok/Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Porvoo: Werner Söderström.
- Kallio, A.H. 1886, 1930, 1958: *Lisävihko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan*. ('Supplement till Elias Lännrots Finskt-svenskt lexicon.') Porvoo och Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kindblad, K.E. 1840[–41]: *Ordbok öfver Svenska Språket*. Stockholm: P.A. Nordstedt & Söner.
- Kreander, Salomon/Juhana Canstrén 1917: *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen*. ('Tillägg till Juslenius *Finskt Orda-Boks Försök*.) Julk. A.V. Koskimies. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino Osakeyhtiö.
- Lexicon pentaglotton* 1686.
- Lilius, Aukusti 1850, 1860: *Suomenkielinen Lukemisto, Sanakirja*. ('Finsk läsebok. Ordbok'.) Turussa: I.W. Lilljan kirjapainossa.
- Lindblom, Jacob Axelsson 1790: *Latinska och svenska lexica, utgivna i Sverige och af Svenske Författare. : Förord till Lexicon-svecanum. Latinsk och svensk ord-bok*. [...]. Uppsala: Joh. Edman. (Opagine-rat förord)
- Lönnrot, Elias 1880, 1930, 1958: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja/Finskt-svenskt lexikon*. Del I A–M, Del II N–Ö. Porvoo och Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Muutamia Kanssa-Puheita* [...]. *Några Samtal* [...] 1773. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet hos Johan Arvid Carlbohm.

- Nordlund, C.F. 1887: *Suomalais-ruotsalainen käsisanakirja*. ('Finsk-svensk handordbok'.) Koulupainos. 'Skolupplaga'. Helsingfors: Holms förlag.
- Nykyssuomen sanakirja*. ('Nufinsk ordbok'.) 1–6 (1951–1961). Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Perfonnes, N. 1883: *Kieli-kirja. Svensk och finsk Parlör för Resande i Finland. Opastaja Suomen maassa matkustawille kaikkein tarpeellisimpia Ruotsiksi ja Suomeksi puhelemaan*. Chr. Barck'in kirjapainossa.
- Porthan, Henrik Gabriel (1770) 1968: *Lisäyksiä Suomalaisen Sana-Lugun Coetukseen*. ('Tillägg till Juslenius *Finskt Orda-Boks Försök*'.) Helsinki.
- Renvall, Gustav 1826: *Suomalainen Sana-kirja. Lexicon linguae finnicæ, cum interpretatione duplici copiosiore latina, brevior germanica*. Auctore Gustavo Renvall. Aboæ, Typis Frenckellianis. MDCCCXXVI.
- Sahlstedt, A.M. 1773: *Swensk Ordbok*. Stockholm: C. Stople.
- Sanmark, C.A. 1845, 1852: *Den Lilla Svenska och Finska Tolken. Ruotsalainen ja Suomalainen Kielikirja*. Turussa: J.C. Frenckelin ja pojan kirjapainossa.
- Schroderus, Ericus 1637: *Lexikon latino-scondicum, quo quatuor celebriores totius Europæi linguae atq; Idiomata orbis, scilicet Latinum, Suecicum, Germanicum & Vendicum seu Finnonicum*, [...]. Holmiae Sueonum: Henrik Kayser.
- Sebald, Heyden 1644, 1658[59], 1668: *Formulae puerilium Colloquiorvm*. Stockholmiae Per Ignatium Mevrervm.
- Serenius, J. 1734: *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum*. Hamburg.
- Serenius, J. 1741: *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum*. Stockholm.
- Serenius, J. 1757: *English and Swedish Dictionary* . 2 uppl. Herg och Stenbro.
- Spegel, Haqvin (1712). *Glossarium Sveo Gothicum eller Svensk-Ordabook/* [...]. Lund: Abrah. Habereger.
- Suomen kielen persussanakirja*. ('Finsk basordbok'.) Del I–III 1990–1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Risto Haarala (red.). Helsinki: Valtion painatuskeskus och Kotimaisten kielten painatuskeskus.
- Suuri Suomi-ruotsi-sanakirja. Stora finsk-svenska ordboken*. 1997. Birgitta Romppanen (red.). Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö – WSOY.

- Variarum rerum vocabula latina cum Svetica et Finnonica interpretatione* 1644, 1658, 1668. Editio prioribus auctior et emendatior. Holmiæ: Ignatius Meurer.
- Wirénius, G.W. 1827: *Lyhykäinen Suomen ja Ruotsin kielinen Sana Kirja. Kort Finsk och svensk Ordbok*. Wiborg: (Ingen förläggare angiven).

Övrig litteratur

- Anttila, Aarne (1935) 1985: *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta*. ('Elias Lönnrot. Liv och verksamhet'.) Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 417. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Cannelin, Knut & E.A. Tunkelo & Yrjö Wickmann, 1928: *Kansankielemme uudesta sanakirjasta*. ('Om finska språkets nya ordbok'.) I: *Virittäjä* 1928. Helsinki: Kotikielen Seura, 354–365.
- Hakulinen, Lauri 1930: *Kieli- ja tyyliseikkain huomioinnista kansankielemme sanaston keruussa*. ('Språk- och stilaspekter vid insamlingsarbetet av finskt ordförråd'.) I: *Virittäjä* 1930. Helsinki: Kotikielen Seura, 273–288.
- Haltsonen, Sulo 1959: *Koulupoikien suomea 1600-luvulla*. ('Skolpojkarernas språk under 1600-talet'.) I: *Verba docent: Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 263. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 468–491.
- Hanho, J.T. 1947: *Suomen oppikoululaitoksen historia I*. ('Historia över Finlands läroverk. I'.) Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hannedóttir, Anna Helga 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hormia, Osmo 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. ('Källorna till Gananders ordbok'.) Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 271. Akademisk avhandling. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Johansson, Monica 1997: *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språkbruk vid 1600-talets mitt*. Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Kajanti, Caius 1938: *Unohtunut sanakirja*. Koulumestari Jacob Ahlmanin käsin "painettu" teos. ('En bortglömd ordbok. Skolmästare

- Jacob Ahlsmans för hand "tryckta" verk'.) I: *Helsingin Sanomat*. 1938 nummer 343, s. 4.
- Kajanti, Caius 1939: Jacob Ahlsmanin ruotsalais-suomalaisen sanakirjan käsikirjoitus vv:lta 1826–1835. ('Jacob Ahlsmans svensk-finska ordbokshandskrift från åren 1826–1835'.) I: *Virittäjä* 1939. Helsinki: Kotikielen Seura, 254–259.
- Koskimies A.V. 1917: Förord. I: *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen. Tehneet Salomon Kreander ja Juhana Canstrén* ('Tilllägg till Juslenius Finskt Orda-Boks Försök'.) Julk. A.V. Koskimies. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, III–XVII.
- Nuutinen, Liisa 1997: Saatteeksi. Christfrid Ganander ja hänen elämäntyönsä. ('Inledning. Christfrid Ganander och hans livsverk'.) I: *Christfrid Ganander. Nytt finskt lexicon. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Pipping, Fred. Wilh. 1856–1857: *Luettelo Suomeksi präntätyistä kirjoista, joissa löytyy joku kirjoitus Suomen kielellä, tahi johdatus sitä tuntemaan*. ('En förteckning över böcker tryckta på finska, som innehåller någon skrift på finska eller som ger en introduktion till finska'.) Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 20. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Rogström, Lena 1998: *Jacob Serenius' lexikografiska insats*. Meijerberg's institut för svensk etymologisk forskning. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Setälä, E.N. 1898: Ensimmäinen suomen kielen sanakirja. ('Den första finska ordboken'.) I: *Kirjalija-albumi. 20-vuotisen kustantajatoimen johdosta. Werner Söderström 1878–1898*. Porvoo: WSOY, 309–317.

Lars S. Vikør

Ordbøker over norske bygdemål frå før 1814

Before 1814, Norway was part of the Danish realm, and the written standard language was Danish, while the spoken dialects were Norwegian, derived from Old Norse and very different from Danish, not least in the vocabulary. There were published four Norwegian dialect dictionaries before 1814 (in 1646, 1749, 1780 and 1802), most of them by clergymen who wanted to aid their Danish-speaking colleagues in their understanding of local speech. They are discussed and compared in this article together with two unpublished 18th century manuscripts which in size and quality deserve the name “dictionaries” (they have been published in the 20th century). All these dictionaries are “pre-scientific”, but a development is discernible from a more encyclopedic type to a more purely lexicographic type. This may have to do with a genre differentiation resulting from the development of more specialized works on different aspects of Norwegian nature and society.

Innleiing

Med norsk leksikografi meiner eg leksikografi som behandlar særnorsk (i motsetning til dansk) språkstoff. Etter denne definisjonen måtte norsk leksikografi før 1814 nødvendigvis bety dialektleksikografi, sidan det ikkje fanst noko norsk skriftspråk. Av *ordbøker* over norske bygdemål før 1814 vart det utgitt fire – éi på 1600-talet, to på 1700-talet og éi på 1800-talet. I tillegg vart det laga mange *ordsamlingar* på 1600- og særleg 1700-talet. Det vart gjort av embetsmenn, særleg prestar, delvis på eige initiativ, delvis på grunn av organiserte initiativ frå sentralt hald i København. Eit viktig eksempel på det første er ei anonym ordsamling frå Råbyggjelaget i det noverande Aust-Agder, som Torleiv Hannaas gav ut i 1911. Han tidfesta samlinga til 1670-åra, og identifiserte forfattaren som sorenskrivaren og lagmannen David Gørrissøn Klim (d. 1714).

Det var tre organiserte innsamlingar. I 1698 sende Mathias Moth ut eit brev til bispane i Danmark og Noreg med oppfordring om å samle inn dialektord – fire av dei samlingane dette resulterte i, er utgitt i vårt hundreår: Bork 1956 (kritisk omtala i Bull 1988:60–64), Ramus 1956, Bloch 1956, Rasch 1957. I 1743 planla regjeringa eit stort topografisk-statistisk verk om heile riket, og sende ut eit rundskriv med spørsmål om alle slag opplysningar frå dei ulike prestegjelda, deriblant om spesielle dialektord. Materialet som kom inn, vart arkivert i Det

kongelige Bibliotek i København, der mye av det finst enno (mange av svara på dei spørsmåla som gjeld språk, er trykte i Kolsrud 1915–17, Kolsrud u.å., og Hamre 1961). Ein tredje og siste innsamlingsrunde skjedde i 1810–12 i samband med utarbeidinga av Videnskabernes Selskabs Ordbog i Danmark; den norske "fangsten" er trykt i Kolsrud (1957). Den beste og mest utførlege oversikta over denne leksikografiske aktiviteten finst i Indrebø (1951:342–353).

Den viktigaste grunnen til at norsk leksikografi i denne perioden er så fattig jamført med den danske og svenske, er altså at det ikkje fanst noko norsk skriftspråk og dermed heller ingen norskspråkleg skriftkultur. Ingen kunne ha leksikografi som yrke, berre som ein hobby ved sida av det eigentlege arbeidet sitt. Like viktig var det at det heller ikkje fanst nokon ambisjon om å byggje opp noko slikt. Den ambisjonen oppstod med Ivar Aasens aktivitet på 1840-talet, og det vart han som kom til å grunnleggje ein verkeleg norsk leksikografi med *Ordbog over det norske Folkesprog* i 1850.

Likevel kan vi argumentere for at dei dialektordbøkene eg skal dra fram her, har hatt ei samfunnsmessig og språkleg betydning som kanskje overgår dei langt større ordboksverka i grannelanda, om enn først i ettertid og ikkje i si eiga samtid. Desse ordbøkene var med på å grunnleggje og styrkje ei bevisstheit (hos nokre få, men viktige personar) om at det fanst eit særskilt norsk talespråk, og dei har dermed hatt betydning for det åndsklimaet som låg til grunn for at det norske språkreisingsprosjektet kom i gang på 1800-talet. Det er det perspektivet vi må sjå desse ordbøkene i, når vi peikar på dei leksikografiske svakheitene dei hadde.

Det kom altså fire trykte ordbøker for norsk i unionstida med Danmark. Det er: Christen Jensøns *Den norske Dictionarium eller Glose-bog* frå 1646, Erik Pontoppidans *Glossarium Norvagicum* frå 1749, J. N. Wilses *Norsk Ordbog* frå 1780 og Laurents Hallagers *Norsk Ordsamling* frå 1802. Dei skal vere emne for denne artikkelen, men i tillegg vil eg ta med to store utrykte verk som i kvalitet ligg fullt på nivå med dei andre, og derfor fortener namnet *ordbok*, nemleg Knud Leems *Een liten Glose-bog* frå 1747 og Hans Jacob Willes *Norsk Ordbog* frå ca. 1785 (som ligg føre i tre handskrifter). Alle desse prøver å gi eit meir heildekkjande bilete av norsk ordtilfang ved å trekkje inn materiale frå fleire ulike dialektar, så langt forfattarane makta det. Men eit totalbilete av norsk er det ikkje snakk om å gi for nokon av desse leksikografane; alle ordbøkene er kontrastive i forhold til dansk, og inneheld altså berre ord forfattarane oppfatta som avvikande frå det danske skriftspråket.

Eg skal da behandle desse seks ordbøkene her, først ved å gi ein generell presentasjon av kvar enkelt, og deretter skal eg sjå på den leksikografiske behandlinga dei gir stoffet, ved å konsentrere meg om ein del lemma på bokstaven L. Til slutt skal eg kort vurdere om og korleis ein kan snakke om ei leksikografisk utvikling i denne perioden frå 1646 til 1802.

Dei seks ordbøkene

Den første norske dialektordboka kom altså ut i 1646 med tittelen *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Den var laga av presten *Christen Jensøn* (ca. 1610–53) i Askvoll i Sunnfjord på Nordvestlandet, og vart trykt i København. I hovudsak har Jensøn brukt sunnfjordsmålet som kjelde, kanskje fullt ut. Han var etter alt å dømmе frå Askvoll sjølv og var son av ein tidlegare prest, og ut frå det vesle vi veit om livet hans, så budde han der all si tid bortsett frå nokre skoleår i Bergen og dei åra han studerte teologi i København, som alle prestar måtte. Dermed ser det ut som at han snakka sunnfjordsdialekt flytande og har brukt det til dagleg, ved sida av å ha hatt gode kunnskapar i dansk og latin. Det ser ikkje ut til at han har hatt kjennskap til andre dialektar. Men det ordtilfanget han beskreiv, var såpass stort og representativt at det for største delen bestod av ord som var i bruk over eit mye større område, og Jensøn har vore fullt klar over samanhengen med andre norske dialektar. Det ser vi av tittelen *Den norske Dictionarium eller Glosebog*, og av at han i forordet snakkar om "det gode og gamle Norske Sprog"; han ber om kritikk og forbetringar av folk "som udi det Norske Sprog bedre Forfarenhed kand haffue". Moderne språkhistorikarar har da òg lese ein tidleg norsk målreisingsvilje ut av dette verket, ikkje minst fordi Jensøn klagar over at norsken "med mange Tungemaal oc fremmet Sprog er bemenget oc daglig Dags mere tiltager formedelst den ædle Søefart aff Fremmede det besøger. Oc aff de Norskis Vdvandring udi fremmede steder som sig der effter nedersette i deris Fæderneland." Dette er vanskeleg å tolke, ikkje minst fordi Jensøn var slik ei einsleg svale på dette feltet, og vi veit (nesten) ingenting meir om han enn det som står i denne boka. Han drukna på heimreise frå ei annekstkyrkje i 1653. Ordboka inneheld altså 855 oppslagsord (ifølgje Giil 1970) med forklaringar på dansk, og brukseksempel i form av ordtak, faste uttrykk og små historier. Ho er i moderne tid gitt ut i ei kommentert utgåve ved Torleiv Hannaas (1915), og i ei faksimileutgåve ved Per Thorson (Jensøn 1946). Ordboka er grundig drøfta i Giil 1970; jf òg Bull 1996 og Bjørkum 1997.

Knud Leem (1697–1774) var òg prest, og er mest kjend som kjennar av samisk språk. Han var professor i samisk ved Seminarium

Lapponicum i Trondheim, nærmast ein misjonsskole. Han laga den første store samiske ordboka ved sida av andre arbeid i samisk etnografi og språk. Men han samla òg norske dialektord, delvis slike han kjende frå oppveksten på Sunnmøre, delvis slike han hadde plukka opp i presteteneste i Finnmark, men særleg ord han bevisst samla gjennom mange år som prest i Avaldsnes på Karmøy i Rogaland. Han tok òg med tilfang frå andre stader, bl.a. gjennom kontaktar med prestar han kjende, og ved bruk av det innsamla materialet som låg i København etter 1743-innsamlinga. Ambisjonen hans var å lage ei allmenn-norsk ordbok. Manuset hans omfatta bortimot 4000 ord, og var altså langt meir omfangsrikt enn både Jensøn og Pontoppidan sine – trass i at han forsynte det med tittelen *Een liden Glose-bog*. Han prøvde å få det ut i København under eit opphald i 1747–48, men det mislykkast, og seinare tok arbeidet med samisk alle kreftene hans, så manuskriptet vart liggjande og hamna til slutt i Kongelige Bibliotek i København. I 1923 vart ordboka utgitt med merknader av Torleiv Hannaas (jf òg Bull 1988:64–66). Den er blitt rekna som den fagleg sterkaste og beste av alle dei ordbøkene vi behandlar her, så det er eit stort tap at ho ikkje kom ut og vart kjend i samtida.

Den neste *trykte* norske bygdemålsordboka vart da *Glossarium Norvagicum* av *Erik Pontoppidan* (1698–1764). Pontoppidan var dansk fødd, og levde det meste av livet sitt i Danmark, men han var biskop i Bergen frå 1747 til 1755. Ordboka hans, som vart trykt i 1749, var bygd delvis på tidlegare lokale ordsamlingar, deriblant Jensøns *Dictionary*, og delvis på eiga innsamling av ord i distrikta rundt Bergen. Den var litt mindre enn Jensøn si, og har fått ganske dårleg skussmål av fagfolk i ettertida, i motsetning til Jensøn. Det er mange feil og mye reint slurv i boka, noko som mest av alt kjem av at ho vart produsert med stort hastverk. Håkon Hamre har laga ei kommentert tekstutgåve av ordboka (1972). Han har ei fyldig innleiing, med bl.a. ei beretning om alle intrigane rundt Pontoppidan ved det danske hoffet. Hamre meiner at boka måtte ut fort fordi ho fungerte som vedlegg til ein søknad om ei meir framstående vitskapleg stilling i København. Det var viktig for Pontoppidan å ha gitt ut den første norske dialektordboka som var trykt i Noreg – han visste om arbeidet til Leem, og ønskte å komme han i forkjøpet. Boka har likevel fått betydning rett og slett ved å finnast med eit slikt framstående namn på tittelbladet; ho har klart stimulert interessa for norsk språk.

Jacob Nicolai Wilse (1735–1801) var frå Jylland, men levde sitt vaksne liv som prest i det som no heiter Østfold fylke, først i Spydeberg (1768–86), deretter i Eidsberg resten av livet. Også han dreiv eit aktivt opplysningsarbeid og publiserte fleire vitskaplege verk med emne frå

embetsdistriktet sitt. Viktigast er det store verket *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydebergs Præstegield* frå 1779. Året etter kom ordboka hans, med den fulle tittelen *Norsk Ordbog eller Samling af Norske Ord i sær de som bruges i Egnen af Spydeberg og viidere paa den Østre-Kant af Norge*. Den inneheld 1600 ord. Han hadde da arbeidd tolv år i Spydeberg og sett seg godt inn den lokale dialekten, samtidig som han hadde kjennskap til austnorsk talemål på breiare basis. Wilse er kjend i språkhistoria for å ha skrive – i innleiinga til ordboka – at den "smukkeste Dansk" var det som vart snakka i Christiania. Meininga hans med å gi ut ordboka var dobbel: dels å gjere embetsmenn kjende med spesielle norske ord, eit motiv han delte med dei andre vi omtalar her, delvis å "forbetre" det danske språket ved å arbeide for å få teke opp norske ord. Han var altså ingen talsmann for fornorsking eller målreising, men for ei utvikling av det danske skriftspråket til eit betre fellesspråk for Danmark og Noreg. Ordboka vart nytgitt med kommentarar av Sigurd Kolsrud i 1919, og trykt opp att i ei nytgåve av *Physisk ...* i 1920 og på nytt i Strømshaug (1995:139–167).

Hans Jacob Wille (1756–1808) var presteson frå Seljord i Vest-Telemark, der han òg arbeidde fleire år som kapellan. Seinare var han prest i Romsdal og deretter i Trondheim, der han enda som prost og sekretær i Kongelige norske Videnskabers Selskab. Wille var breitt vitskapleg interessert, men arbeidde etter kvart mest med naturvitskap, særleg botanikk. Han har kjent Wilses verk og følgde tidleg i hans fotspor: I 1786 gav han ut det store verket *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre Tellemarken i Norge*. Ordsamlinga hans var eit biprodukt av dette arbeidet, men ho vart ikkje utgitt. Likevel vart ho kjend, og det finst tre handskrifter av ho, som alle er avskrifter etter ein tapt original. Jan Ragnar Hagland har jamført avskriftene og gitt ut ei diplomatarisk utgåve av heile ordboka i 1975. Ho inneheld ca. 3000 ord, og nærmar seg såleis Leem si i omfang. Ho baserer seg primært på dialekten i Seljord, men siktar som dei andre ordbøkene vidare: Den fulle tittelen på manuskriptet er *Norsk Ordbog som især indeholder en Samling af Norske Ord, som især bruges i Sillejord og flere Stæder i Norge*.

Det mest ambisiøse norske ordboksprosjektet før Aasens var likevel *Laurents Hallagers Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader* frå 1802. Hallager (1777–1825) var bergensar, eigentleg lege i heimbyen, men altså også svært språkinteressert. Målet hans var å lage ei omfattande samling av det spesifikt norske ordtilfanget med tanke på at det kunne takast i bruk i det danske skriftspråket – ein idé han delte med Wilse og andre i samtida. Men det var umogleg for han

både av praktiske grunnar og på grunn av manglande fagleg skoloring å gjennomføre eit så ærgjerrig prosjekt. Grunnstamma av ordtilfanget hos Hallager var frå Vestlandet, der han var best kjend, men han prøvde også å få med mest mogleg frå andre landsdelar, og brukte da eldre ordsamlingar han hadde tilgang til, blant dei fleire av dei eg har nemnt ovanfor. Ordsamlinga hans vart den største trykte så langt – med mellom 6000 og 7000 ord. Hallager fekk mykje å seie for Ivar Aasen, og har kanskje hatt sin største innverknad på den måten. Aasen fekk tak i eit eksemplar av Hallagers samling alt som ganske ung heime i Ørsta rundt 1830, og det ser ut til at Hallager var ein sentral inspirasjon for språkgranskings- og språkbyggingsprosjektet hans (Walton 1996:357–365).

Den leksikografiske behandlinga av stoffet

I rammene på desse sidene har eg sett opp ein del ordartiklar på L. Eg har valt ut dei orda som er behandla i minst tre av dei samlingane som kom før 1800; alle står i tillegg hos Hallager. Det er ikkje så mange; talet på oppslagsord på L er 28 hos Jensøn, 29 hos Pontoppidan, litt over 150 hos Leem, drygt 90 hos Wilse, om lag 200 hos Wille og noko over 300 hos Hallager. Utvalet mitt vart på 22 oppslag; eg har nummerert dei etter den rekkjefølgja dei har hos Hallager, og brukt same rekkjefølgja og tilsvarande nummer i utdraga frå dei fem andre. (Alfabetiseringa er ikkje heilt konsekvent, så den autentiske rekkjefølgja er ikkje lik i dei ulike ordbøkene.) Når det gjeld typografi, så har eg brukt understreking for å markere latinsk skrift; det som ikkje er understreka, står i fraktur i originalen.

Christen Jensøn: *Den norske Dictionarium eller Glose-bog* (1646)

- 5 **Laff** / kaldis de hvide Haar / som voxe paa gamle Bircketræer / skicked som huid Skeg paa en gammel **Boickie**. Gifues til Fields smaller oc Vinterens til **Noens** / oc voxer icke på unge Birck. Eller andre træer / uden på Furretræer.
- 6 **Leit** / i.e. ofuerseet. Item **Let** i.e. farvet / saasom Rou-Leet Klæe / i.e. Røfarffuet Klæde
- 7 **Ley** sive **Straak** / kaldis en Almindelig / frem Reysendis Vey til Vands
- 9 **Lem** kaldis et Lofft i et Huus. Item **Leel** kaldis oc det samme til foer.
- 10 **Lemelder** / kaldis Lemminger / som siges at regne aff Himmelen: Huilcke ere skadelig Creature i Ager oc Eng / ere plettelig / oc dunede som Gieslinger / store som Muldvarper med fire been / oc hafue rumper / somme de Bide fra sig som andre Hunde / naar mand med en Kiep sticker at dem.
- 15 **Lij-Ve** / er at vere stille sive roelig / siges rettelig om den sted / huor Vinden i blest icke tager. Saasom: Her **Live i Backe** / Item naar Seglet paa Baaden mellom Flagene henger stille. Da siges det oc at **Live**.
At Live seg / kaldis at skone sig paa Arbeyde / den som er Lad.
- 17 **Loup** sive Smørlop kaldis det Barck / af Rønnetræ eller Lindetræ / som er rund aff træit tagen / oc med Lindebast sammenbunden / huorudi ladis det Landskyld Smør / oc ydes Aarligen.
- 20 **Lyr** / kaldis en Naturlig sød Fisk / sønderlig naar den er Bocknet sive halfftør.
- 21 **Lyse** / kaldis Tran.

Christen Jensøn var den verkelege pioneren av dei, og han er den som av naturlege grunnar ligg lengst ifrå dei moderne sjangerkrava til ei ordbok, som at det skal vere eit skilje mellom "språket" og "verda", og altså mellom "ordbok" og "encyklopedi". Han levde hundre år før den første franske encyklopedien og Samuel Johnsons ordbok. Dei fleste orda hos han forklarar norske fenomen for ikkje-nordmenn. Den faste måten hans er å skrive *kaldis* ved substantiv, og gjerne *er* eller *i.e.* ved andre ordklasser, og så komme med ein ekvivalent eller oftast ei lengre forklaring. Andre typar opplysningar kjem meir sporadisk, såleis kan han putte inn kollokasjonar som i den følgjande artikkelen:

Ly / kaldis Folck. Saasom: **Mycken** Ly / *i.e.* Mangefolck. Item Vng ly / *i. e.* Vnge Folck oc Børn.

Normeringa hans av oppslagsord er den ein naturleg skulle vente, å gi att ordet etter uttalen med skriftkonvensjonane han var vant til. Han skriv *Laff* for det som heilt sikkert vart uttalt *Lav* alt den gongen, *Loqva* ("i.e. Alligevel") med *q* som det var vanleg å skrive framfor *v* osv. Boka er skjemma av trykkfeil, som rimeleg er, for det er lite truleg at han las korrektur sjølv når han sat i Sunnfjord og trykkinga skjedde i København. Såleis har han følgjande artikkel:

Lyde / er at brende Domt. Saasom Liuset lyger: *i. e.* Det vil icke vel brende.

Som uttrykket viser, skal verbet heite *lyge*. Forma *lyde* har likevel følgt med etterfølgjarane hans, som skreiv av eldre ordbøker like flittig som seinare generasjonar av leksikografar: Både Pontoppidan og Hallager har den forma, og det er heilt klart at dei har teke ordet rett frå Jensøns ordbok.

Knud Leem: Een liden Glose-bog (1747, utgitt 1923)

- 1 **Ei Laat** (Een Laat) = Een Lyd, eller Røst af noget, e: g: *Qva æ dæ for ei Laat E høire.* Hvad er det for een Lyd, eller Røst, jeg hører.
- 3 **Ein Lagna** (Een Lagne) = Een Beskikkelse.
- 4 **Land** = Urin.
- 6 **Ein Leet** (Een Let) = Een Farve.
- 7 **Ei Ley** (Een Ley) = Et Inden-sunds Far-vand, hvor Skibe, og andre Fartøyer haver deres sædvanlige Vey, og passage.
- 8 **Ein Leiv** (Een Leiv) = Et udbagedt Flad-brød.
- 9 **Ein Lem** (Een Lem) = Et Loft
- 10 **Ei Lemænne** (Een Lemænne) = Een Muus, som er guul, med et sort Kryds over Boven, hvilken, som jeg selv haver erfaret, falder ned af Luften, og fordærver Urterne paa Marken; Efter dette slags Muus ere Reve og Rinsdyr meget begiærlige.
- 11 **Ei Lems** (Een Lemse) Saa kaldes i Trundhiems Stift et mygt Flad-brød oversmurt med Smør, og bestrøedt med Gammel-ost, hvilket siden sammenlægges hardt ad, som et Brev, og over alt i Norge bruges udi Bonde-Brylluper. I Bergens Stift, og Augvoldsnæs Egn udføres Ordet: *Ei Lepse* (Een Lepse).

- 12 **Leouge** (Leig) = Geschwind, Myg i sine Lemmer. – *Kring* id: Vid: Lit: K. – *Snuen* id: Vid: S.
- 13 **Ei Li** (Een Li) = Een viid høy Bakke under een Klippe.
- 14 **Aa Like** (At Like) = At Have Behag udi.
- 15 **Aa Live** (At Live) = At Spare, menagere. e: g: *Dend Karen veit aa liva se i Arbeye.* = Dend Karl ved at spare sig i Arbeydet, Hand forcerer sig ikke over sin Kraft.
- 16 **Ein Lou** (Een Lou) = Et Bad. it: Een Saft. e: g: *Myrebær-Lou.* = Saft av Multebær. *Tytebær-Lou.* = Saften af Tyde-bær.
- 17 **Aa Loue** (At Loue) = At Bade.
- 18 **Ein Loup** (Een Loup) Saa kaldes paa een Deel Stæder i Bergens Stift, og udi Augvoldsnæs Egn en stoer Æske af Træe. it: Een Høy Bombe gjort af Bark.
- 19 **Aa Lye** (At Lye) = At Høre efter. e: g: *Qva æ dæ, du stænde, aa lye ette?* = Hvad er det, du staaer, og hører efter?
- Aa Lye Preikaa** (At Lye Prædikken) = At Høre Prædikken. e: g: *Me vil ingienstas fara, før me ha vore i Kyrkiaa [aa lyt Preikaa].* = Vi vil ingenstæds fare, førend vi haver været i Kirken, og hørt Prædikken.
- 21 **[Eit] Lyse.** = Tran.
- 22 **Aa Lyte** (At Lyte) = At Maae. e: g: *Du lyte fare.* = Du maae endelig fare.

Leem har ein sikrere måte å behandle materialet på enn Jensøn og sin samtidige "konkurrent" Pontoppidan. Han bruker likheitsteikn framfor definisjonane (eig. teiknet O:, som eg har erstatta med =), som hos han oftare er kortare ekvivalentar enn hos dei to andre. Leem tek meir enn dei andre opp uttrykk og frasar som oppslagsord. Grammatisk markering får han fram ved å føre opp ubestemt artikkel, som viser genus, og infinitivsmærke framfor verb. Leem normerer òg oppslagsorda, han prøver i alle fall, men som vi ser, bruker han ofte berre dialektforma med dansk artikkel føre. Men på *Lagna* (3) og *Leouge* (12) prøver han å føre opp danske normalformer. Adjektivet *leouge* kjem av norrønt *li>ugr*, og Leem har ikkje skjönt meir av det enn at suffikset *-oug(e)* tilsvarende dansk *-ig* (i moderne norsk bruker vi den dialektbaserte skrivemåten *leug* v.s.a. *ledig* – med ei viss semantisk differensiering).

Utgjevaren Hannaas har "snudd om" på oppslagsformene i forhold til Leem: Leem fører opp den danske eller "danske" normalforma først og dialektforma i parentes etterpå: "Een Lagne (Ein Lagna)" osv. Eg har følgt Hannaas, for å få det mest mogleg parallelt med dei andre ordboksprøvene. Ved ein del ord set Hannaas den ubestemte artikkelen i hakeparentes; det einaste dømet i prøvene mine er "[Eit] Lyse" (21). I slike tilfelle manglar artikkelen hos Leem; Leem skriv om dei at dei "siælden, eller ubeqvemmelig tager bemældte Particul til sig". Det betyr etter alt å dømme at Leem skil mellom teljelege og uteljelege substantiv, så han får med ein ekstra grammatisk finesse. Opplysninga om genus blir da rett nok borte, men Leem føyer til: "Vil mand i det Norske Sprog føye *Een*, eller *Et* til dem, viser Registeret Maaden". Dette registeret vart truleg primært laga for å integrere tilleggsmateriale Leem fann i København og laga ei eiga liste over, med hovudlista hans, men det er ikkje teke med i Hannaas si utgåve.

Også Leems manus inneheld sterke encyklopediske trekk, med gode grunnar ut frå føremålet ordboka skulle tene.

Pontoppidan liknar på Jensøn i den encyklopediske stilen, men har gjerne kortare og meir konsise definisjonar. Som vi ser, har han grammatisk merking av orda. Bøyingsopplysningar gir han derimot like lite som dei andre. Det kan vel ha samanheng med at dette var gjennomført passive ordbøker; det var under ingen omstendigheiter meininga at brukarane – prestar og andre embetsmenn – skulle prøve å snakke dialekt. Sjølv om Pontoppidan har mange feil i ordboka si, og har fått sterkt negativt omdømme av den grunn, så er det ikkje så mange av dei i det utdraget eg har brukt som eksempel her – særleg når vi ser bort frå dei mislykka forsøka på å finne parallellar i latin og gresk. Innleiinga hans viser at han var svært oppteken av greske "røter" for norske ord, og sette dei i samanheng med dei krigerske ekspedisjonane fleire gammalnorske kongar hadde hatt i austerveg. Av andre feil kan vi merke oss at ordet *Lagne* er markert med nøytrum, mens det rette er maskulinum; på normalisert nynorsk heiter det *lagnad*. *Loune* (17) er feil for *Louge* (*lauge* i moderne ortografi). Normaliseringa hans er generelt ganske usikker; han ser meir enn Jensøn og Leem ut til å fordanske formene ved å skrive *Lagne* for *lagna*, *Leev* for *leiv*, *Løb* for *laup*, jamvel *Liuse* (etter datidas ortografi) for *lyse*. Fleire feil kan vel reknast som trykkfeil her òg. På somme område er Pontoppidan betre enn Jensøn og til dels Leem, såleis i beskrivelsen av *lemen*, der Pontoppidan viser at han var vel så god i naturkunnskap. (Leems påstand om at han "selv haver erfaredt" at lemema "falder ned af Luften", kan komme av at lemema i sterk vind kunne blåse langt av stad i store mengder, slik at dei kunne "regne" ned over folk – noko vi ofte finn referert som gammal folketru.) Men generelt gjeld det at Pontoppidans ordbok vanskeleg kan brukast som informasjonskjelde utan at ein kontrollerer med andre kjelder.

Erik Pontoppidan: *Glossarium Norvagicum* (1749)

- 2 **Laft**, *s. m.* det Sted hvor Stokkene eller Huus-Tømmeret sankes og skarres i hinanden e. gr. Hvor mange **Laft** er Huuset høyt. i e. hvor mange Bielker ligger der paa hinanden.
- 3 **Lagne**, *s. n.* den fastsatte Skæbne, som efter Almuens, og tillige mange nyere Philosophorum, Begreb, ikke er at undflye, e.g. Det var hans **Lagne** saa at døe, den Døds Maade kunde han ey undgaae; maaskee af $\lambda\alpha\chi\omicron\sigma$, fors, fortuna, dog rimeligere af at legge og lagt; det var mig forelagt, det var mig saa beskæret. sic fuit in fatis.
- 5 **Laf** *s. m.* de hvide Haar som voxer paa Gamle Bircke-Træer og ligne et Skæg.
- 6 **Leet vel Leit** *s. m.* Farve. vet. Lød unde Rødlødden.
- 8 **Leev** *s. m.* Fladbrød baget gemeenlig av Havre-Meel saa tynd som en Vindves-Rude og gandske rundagtig.
- 10 **Lemener** kaldes og Lomhunde. Nogle smaae Udyr, at ansee som store Muus med korte Haler, paa Skindet Brand-gule med sorte Striber; sendes af og til, som en Lande-Plage i Millioner Tal, da de gjøre stor Skade paa Græs og Træer, men søge snart til Vandet og drukne sig.

- 11 **Lepse** s. m. Samme Fladbrød naar det ældes, slaar sig og bliver blødt. ληψις, acceptio
 14 **Lika**, *verb.* at ynde og elske en Ting, æg likar ham vel.
 17 **Loune**, *verb.* Toe, bade, rens, compos. Løv-Kar bruges endnu paa Dansk. Løverdag har ogsaa uden Tvivl deraf sit Navn at man da badede sig.
 18 **Löb** s. m. Et Ord i den Norske Matricul, efter hvilken det betegner ongefær saa meget, som 2 Tønder Hartkorn, e. gr. han skylder af saa mange Löb.
 20 **Lyr** s. m. en Fisk hvis smag er meget sød.
 21 **Liuse** s. n. Tran som brændes i Lamper at lyse med.

Wilse og Wille er mindre encyklopediske enn dei andre; dei nøyer seg stort sett med å gi opp tydingsekvivalent utan vidare forklaringar. Wille gjer spesielt merksam på at han har utelate ord for dyr og planter, fordi dei blir behandla i *Sillejords Beskrivelse*; der står det såleis eit avsnitt om "Leemanden". Dette kan vere forklaringa på at deira ordbøker er annleis enn dei tidlegare: I og med at begge hadde gitt ut eit utførleg vitskapleg verk om kvar si respektive bygd, var behovet for encyklopediske opplysningar i ordbøkene, som mest kunne reknast som biprodukt, sterkt reduserte. Det moderne skiljet mellom beskriving av verda og beskriving av språket kunne såleis lettare gjennomførast av dei – men da på ein heilt praktisk bakgrunn.

Jacob Nicolai Wilse: *Norsk Ordbog eller Samling af Norske Ord* (1780)

- 1 **Laat**, Lyd.
- 2 **Laft**, Hiørne i Stokkevægge
- 3 * **Lage**, bestemme; it. danne
- 4 **Land**, Urin, sær visse Kreatures
- 5 **Lav**, Moos paa Træer, sær den lange
- 6 * **Ledt**, Farve, i sær Ansigts
- 7 **Lej**, **Atlej**, Anledning, Evne
- 8 **Lev**, et heelt Fladbrød; hinc.: Brødslev, od.
- 9 **Lem**, Vindves-Skudde
- 11 **Levse**, halvstegt Fladbrød
- 12 **Lioug**, **Liu**, smidig i Kroppen, it. ledig
- 13 **Lie**, s. **Leine** (= Afheld i et Bierg)
hinc. **Sollie**, som er beliggende mod Sønden
og **Nordlie** v. **Baglie**, som ligger Norden for.
- 14 * **Like**, Vr. behage
- 15 * **Live**, spare. it. kiøre frem.
- 16 * **Loug**, Bad,
- 17 * hinc.: at **louge** sig, bade sig.
- 19 **Lye**, at høre paa, f. E. **lye** Præk, høre paa Prædiken.
- 22 **Lyte**, være nød til. han **lyter** vel, han faar vel dertil.

Hans Jacob Wille: *Norsk Ordbog* (ca. 1785, utgitt 1975)

- 1 **Laaet**, Lyd. i pl.
- 2 **Laft**, Hjørne i en Bygning
- 3 **Laga**, bestemme og bestemt it: øse Vand paa Rasten i Brygningen.
Lagie, Beskikkelse, Bestemmelse. *Saa I Lagie* : til begge Deelee.
Lagna, beskikket.
Lagt, id:

- 4 **Land**, Kiørenes Urin, *Lande* er verb.
 5 **Lav**, den lange Mose paa Træer.
 6 **Leet**, Coleur.
 7 **Lei**, Tiid, it: lang Stykke Vej.
 8 **Leiv**, Fladbrød.
 9 **Leem**, Vindues Skude.
 11 **Lævse**, et Slags Mygbagt Fladbrød.
 12 **Læg**, bøvelig, smidig
 13 **Li**, Afheld i et Bierg. Heraf: *Soel li*, mod Solen. *Bakli*, mod Norden.
 14 **Likar**, synes vel om.
 15 **Live paa**, spare paa.
 16 **Loug**, et bad.
 17 **Louge sæg**, at bade sig.
 19 **Lye**, at høre efter
 Lye Messe, at anhøre Gudstjenesten.
 22 **Lyte**, er nødt til. i imp: *lout f*: Ex: *du lyte jæra dæ* = du faer gjøre det.

* hos Wilse betyr at orda er "Norske i Almindelighed", mens dei umarkerte orda er meir lokale eller regionale – Wilse vedgår rett nok at dei kan vere meir allmenne enn han trur, men han har ikkje hatt moglegheit til å kontrollere det.

Dei tek heller ikkje særleg omsyn til grammatiske forhold; vi ser at dei manglar grammatiske markeringar på orda, og Wille fører opp oppslagsord i ulike bøyingsformer, jf. at verbet *like* er oppført med presensforma *Likar* (14). Når det gjeld normeringa av oppslagsformene, så er dei ulike: Wilse legg i mange tilfelle skrivemåten opp mot dansk, kanskje motivert av ønsket hans å få desse orda godtekne i skriftspråket. Wille er nøyare med å gi att bygdeuttalen; seljordmålet ligg jo klart lenger unna dansk enn østfolddialekten, så det ville vere vanskelegare for han å normalisere utan at orda vart ugjenkjennelege. Vi har ikkje mange eksempel på denne motsetninga i utdraget mitt, men vi kan peike på *Lev* vs. *Leiv* (8), og av andre eksempel kan vi nemne *Lade* 'ligge og strække sig' og *Lurved* hos Wilse, der Wille har *Late sæg* og *Lurvutte*.

Laurents Hallager: Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader (1802)

- 1 **Laat**, en Lyd; et ynkeligt Skrig.
 2 **Laft**, Hjørne i Stokkevægge; det Sted, hvor Stokkene i en Bygning samles i hinanden.
 3 **Lage**, **Lagna**, den uundgaaelige Skjebne; Skjebnens Beskikkelse.
 Lage, V. bestemme; danne, mage; lave.
 Laget, **Lagna**, beskikket, bestemt ved Skjebnen
 4 **Land**, Urin, Pis (især visse Dyrs). F. Ex. **Katteland**, **Kuland**. – Isl. Hland.
 5 **Lav** eller **Laf**, en lang Mos, som voxer ud paa Træer.
 6 **Ledt**, **Let** eller **Lit**, Farve, Kulør. – Isl. Litr. Sv. Let.
 7 **Lei** (Leed), en kant af Himmelen eller Landet; it. en Vei, et langt Stykke Vei (især til Søs).
 Bergens Lei, kaldes Veien til Søs indenskjærs, søndenfor Bergen, omtrent 18 Mile lang.
 8 **Leiv**, **Lev**, et heelt Fladbrød, en heel Skive.
 9 **Lem**, et Loft; it. en Vindues-Skudde.

- 10 **Lemmus, Lemming, Lemæn**, et Slags skadelige Muus, som efter Almuens Mening falde ned fra Himmelen. Marmota lemmus.
- 11 **Levse, Lepse**, blødbaget Fladbrød. I Trondhj. **Lemse**.
- 12 **Lju, Ljeug**, let, smidig, behændig.
- 13 **Li**, Afheld i et Bjerg. Heraf: **Nordli**, en Helling i Bjerget som vender mod Norden; **Sollie**, som ligger mod Solen.
- 14 **Like**, synes godt om, lide, see gjerne. – Engelsk: like.
- 15 **Live, Live paa**, spare. **Live sæg**, skaane sig selv for Arbeide. – Isl. hlife.
- 16 **Loug, Lou**, et Bad. **Sjøloug**, Søbad. – Isl. Laug.
- 17 **Louge sæg**, bade sig.
- 18 **Loup, Løp**, Løben, Springen; it. et vist Maal, omtrent to Tønder Hartkorn; it. et Slags Trækar, en Osteform. – Isl. Hlaup.
- 19 **Lye**, lytte, høre paa. **Lye Mæsse**, høre paa Prædiken.
- 20 **Lyr**, en Torskeart. Gadus Pollachius.
- 21 **Ljose** eller **Lyse**, Tran, som bruges i Lamperne. Berg.
- 22 **Lyte, Loute**, Imperf **Lout**, være nødsaget til, maae. **Du lyte gjæra dæ**, du maa gjøre det.

Hallager levde så seint at han hadde tilgang til mange av dei ordsamlingane som var laga før; såleis har han brukt alle dei andre vi har behandla her med unntak av Leem. Ser vi på ordartiklane, ser vi at han er langt meir leksikografisk enn dei andre, det vil seie at det encyklopediske kjem meir i bakgrunnen til fordel for korte reint leksikografiske artiklar med ein ekvivalent eller fleire. Fenomen som *lemen* og *laup* måtte også han forklare. Hallager heimfestar orda sine og gir boka dermed eit riksnorsk preg; han seier i forordet at der han ikkje heimfestar, betyr det at ordet er allment i Noreg. Berg. tyder Bergens Stift, som omfatta det meste av Vestlandet. Hallager er òg meir språkkunnig enn forgjengarane sine, i alle fall viser han det her ved å trekkje inn parallellformer frå engelsk, islandsk, svensk og tysk, men ikkje systematisk, og han tek òg inn latinske termar for dyr og planter. På slike måtar peikar han i retning av Aasen, sjølv om spranget frå Hallager til Aasen var klart større enn frå dei tidlegare ordboksforfattarane til Hallager. Han normaliserer ikkje oppslagsformene, men fører gjerne opp fleire former ved sida av kvarandre, delvis ulike dialektformer, delvis òg fordanska former. Han markerer heller ikkje ordklasse eller genus. Dette siste nemner han spesielt i inleiinga at han rett og slett ikkje tør, fordi han er for usikker på kva som er rett. Han skriv at han håpar å kunne føre på genus i eit seinare opplag med hjelp frå kunnigare folk, men noko nytt opplag kom aldri.

Oppsummering

I ei periodisering av norsk leksikografi må dei verka vi har omtala her, reknast for å høre til den "pre-leksikografiske" perioden, i Anna Hannesdóttir/Bo Ralphs terminologi (sjå bidraga deira i dette tids-

skriftet). Som vi alt har vore inn på, kan vi setje grunnleggingsåret til den vitskaplege eller vitskapsbaserte leksikografien i Noreg til 1850, da Aasen kom med *Ordbog over det norske Folkesprog*. Likevel kan vi spore ei utvikling i dei ordbøkene vi har behandla, frå Christen Jensøn i 1646 til Hallager i 1802. Dei eldste ordbøkene var like mye ein måte å presentere og forklare norsk natur, kultur, materielle forhold og mentalitet på, som reine språkdokument. Men den siste ordboksgenerasjonen, frå 1780 og framover, tok eit langt steg over i det reint leksikografiske. Ein kan ikkje la vere å sjå det i samanheng med at Wilse og Wille laga ordbøkene sine som biprodukt til ei omfattande vitskapleg behandling av dei aktuelle bygdene; dei rekna dei topografiske verka som hovudverka sine, og der hadde dei alt det encyklopediske stoffet. Wille publiserte ikkje ein gong ordboka si, men lét ho sirkulere i avskrifter. Dei var berre to av fleire prestar som skreiv slike allmennvitskaplege verk i denne perioden, som vi kallar opplysningstida. Denne livlege opplysningsverksemda, den sterke interessa for vitskap generelt både om natur og folkeliv, og dei stadig betre publikasjonsmoglegheitene som auken i lesekunnskap og kjøpekraft førte til i dei økonomisk framgangsrike 1700-åra – alt dette er faktorar som har gjort det mogleg med ei stadig sterkare sjangerdifferensiering, og i dette nye sjangermangfaldet hadde også "reine" språkordbøker sin plass. Ei vidare differensiering innanfor sjølve ordbokssjangeren hørte derimot framtida til, så langt det gjaldt norsk leksikografi.

Litteratur

- Bjørkum, Andreas 1997: Gloseboki åt Christen Jensøn. I: *Talatrusten* 31, 16–18.
- Bloch, Thomas 1956: *Glossemata Tellemarchica. Fyresdal 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VII. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Bork, Jakob Laugesen 1956: *Ordsamling fraa Bø i Vesteraalen*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VIII. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Bull, Ragnar 1996: *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Askvoll kommune.
- Bull, Tove 1988: Ordsamling i Nord-Noreg gjennom 300 år. I: O. Almenningen og O. Grønvik (red.): *Ord og mål. Festskrift til Magne Rommetveit*, Oslo: Kringkastingsringen, 58–79.

- Giil, Ragnar 1970: *Ein grafonematisk studie i Christen Jenssøns "Den norske Dictionarium eller Glosebog" med ei utgreiing om mannen og verket hans*. Upublisert hovudoppgåve, Universitetet i Bergen.
- Hallager, Laurents 1802: *Norsk Ordsamling eller Prøve af Norske Ord og Talemaader*. København.
- Hamre, Håkon (red.) 1961: *Vestnorske ordsamlingar frå 1700-talet*. Skrifter utgitt av Institutt for nordisk filologi, Universitetet i Bergen IV. Bergen etc.: Universitetsforlaget.
- Hamre, Håkon 1972: *Erik Pontoppidan og hans Glossarium Norvagicum*. Årbok for Universitetet i Bergen – Humanistisk serie 1971:2. Bergen: Universitetsforlaget.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1911: *Ordsamling fraa Robyggjelaget fraa slutten av 1600-talet*. Det Norske Historiske Kildeskriftfonds Skrifter 40: Ældre norske sprogminer II. Kristiania: Grøndahl.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1915: *Christen Jenssøns Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Det Norske Historiske Kildeskriftfonds Skrifter 40: Ældre norske sprogminer III. Kristiania: Grøndahl.
- Hannaas, Torleiv (red.) 1923: *Professor Knud Leems Norske Maalsamlingar fraa 1740-aari*. Skrifter utgjevne for Kjeldeskriftfondet 48. Kristiania: Kjeldeskriftfondet.
- Indrebø, Gustav 1951: *Norsk målsoga*. Utgåve ved Per Hovda og Per Thorson. Bergen: Grieg.
- Jensøn, Christen 1946: *Den Norske Dictionarium eller Glosebog*. Faksimileutgåve ved Per Thorson. Bergen: Eide.
- Kolsrud, Sigurd (red.) 1915–17: *Gamalt austlandsmaal*. Lillehammer.
- Kolsrud, Sigurd (red.) u.å.: *Gamalt austlandsmaal. Upplandsmaal (Kall 210 fol.)* Lillehammer.
- Kolsrud, Sigurd (red.) 1957: *Norske ordsamlingar 1810–1812 til Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog*. Skrifter frå Norsk Målførearkiv X. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Ramus, Jonas 1956: *Ordsamling. Norderhov 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv VI. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Rasch, Jacob 1957: *Norsk ordsamling. Stavanger 1698*. Utgåve ved Sigurd Kolsrud. Skrifter frå Norsk Målførearkiv IX. Oslo: Norsk Målførearkiv.
- Strømshaug, Kristian o. fl. 1995: *Mål i Østfold*. Norske studiar VIII. Oslo: Novus.
- Walton, Stephen 1996: *Ivar Aasens kropp*. Oslo: Samlaget.
- Wille, Hans Jacob 1975: *Norsk Ordbog*. Utgåve med innleiing og merknader ved Jan Ragnar Hagland. Det kongelige norske Videnskabers Selskabs skrifter 3-1975. Trondheim: DKNVS.

Wilse, Jacob Nicolai 1919: *Norsk Ordbog*. Kommentert utgåve ved Sigurd Kolsrud. Kristiania.

Richard Almind/Henning Bergenholtz

Orddeling: Principper og omsætning til leksikografisk praksis

Hyphenation is not often referred to as being part of the most important topics in linguistic research. But in normal everyday life it becomes the focus of our attention especially when using hyphenation programmes in word processors. This interest becomes obvious when reading the complaints of readers about hyphenation errors committed in newspapers. The readers and writers that request information about hyphenation are directed to the rules laid down by “Dansk Sprognævn” in their “Retskrivningsordbogen”. These rules display a lack of clarity which calls for revision.

1. Orddeling som problem for sprogbrugere, lingvister og leksikografer

Orddeling hører ikke til de temaer, som man kan begrunde med henvisning til den vigtige rolle, det har i den lingvistiske eller den metaleksikografiske forskning. Der er blandt metaleksikografer heller ikke enighed om, hvorvidt orddelingsangivelser er en vigtig eller en unødvendig angivelsestype i mono- og bilingvale ordbøger. I de foreliggende brugerundersøgelser (se fx Hartmann 1989 og McCreary/Dolesal 1996) nævnes intet om ordbogsbrugernes ønsker til orddelingsangivelser. Tilsvarende er praktiske leksikografer uenige om denne angivelsestypes vigtighed. Dette kan man indirekte se i det store flertal af alle typer ordbøger, hvor orddelingsangivelser ikke forekommer og heller ikke nævnes i omteksterne. På den anden side findes andre, men meget færre ordbøger, som klart fremhæver denne types vigtighed, fx for lørnere:

Da die Silbentrennung der Wörter oft Probleme bereitet, wird jedes Stichwort mit den möglichen Trennungen angegeben (LGWDAF 1993, XI)

Hvis man går ud over denne brugergruppe og tager et bredt udsnit af modersmålstalere, ved vi som sagt intet om disses brug af orddelingsangivelserne i diverse ordbøger. Men man kan let påvise en ret stor almen interesse for dette problem. Man kan bl.a. se det i læserbreve om avisers mislykkede og læseforstyrrende orddelinger. Man kan se det i

avisers temadel om computerprogrammer, hvor orddeling ofte nævnes som en væsentlig del af et tekstbehandlingsprogram, her diskuteres også forskelle i de konkrete resultater med de automatiske orddelinger. Endelig kan man se det i den offentlige diskussion om orddeling i Sverige og i de tysktalende lande efter gennemførelse af væsentlige ændringer af de officielle hhv. officciøse orddelingsregler. Helt anderledes har det været i Danmark, men vi vil i det følgende kort se på udviklingen i to af Danmarks nabolande.

2. Regler og angivelser i SAOL

SAOL, ordlisten fra Det Svenske Akademi, har en status, som svarer til den, der i de tysktalende lande kan tilskrives retskrivningsordbogen fra forlaget Duden. Den har ikke som RTO i Danmark en officiel status begrundet i lovgivningen, men en officiøs status, idet SAOL er den rådgivende ordbog par excellence, når det drejer sig om oplysninger om svensk ortografi og fleksion. I den nyeste udgave, som har fået en ret ublid modtagelse i den svenske offentlighed, er der sket en væsentlig ændring i orddelingsprincipperne, som nu helt klart er blevet rent morfologiske og i tvivlstilfælde inddrager etymologiske argumenter som supplerende del af morfologien. De nye regler begrundes på følgende måde:

Orden har dessutom försetts med makeringar av var gränserna går mellan de ordled som bygger upp dem. Dette bidrar ofte til forståelsen av orden och ger också möjlighet till konsekvent avstavning mellan ordleden. (SAOL 1998, V)

Heraf må man kunne udlede, at orddeling i denne ordbog har et hovedformål: Orddeling hhv. orddelingsangivelser giver hjælp til en bedre forståelse af en tekst (hvis der konsekvent kun og altid deles mellem morfemgrænser).

Lidt forsigtigt må man også kunne udlede, at denne primære funktion for orddannelsesangivelser kan forbindes med en sekundær funktion: Orddeling og orddelingsregler giver hjælp ved sprogindlæring og til fortsat sikring af forståelse for ordstrukturer. Den ovenfor citerede nyskabelse i SAOL er ikke kun blevet kritiseret af lærere og journalister, også lingvister har været yderst kritiske, fx Reuter (1999), hvis kritik inddrages i følgende korte fremstilling. Man kan som sagt genkende ordenes mindste betydningsbærende udtryk, hvis der udelukkende orddeles mellem morfemer. Dette argument er på forhånd noget svagt,

da der jo kun er ganske få ord i en tekst, som deles, dvs. kun, hvis de står i slutningen af en linie, og kun, hvis ordets længde ikke helt passer til linielængden. Begrundelsen for dette princip er dog endnu svagere: Det er valgt, fordi mange sprogbrugere opfatter dele af ord som betydningsbærende (SAOL 1998, XXV). Vi vil gætte på, at denne antagelse ikke bygger på informantundersøgelser (se hertil Bergenholtz/Jensen 2000). Vi ville fx dele følgende svenske ord på følgende måde og tror også, at mange normale sprogbrugere ville gøre det:

si-li-kat
si-mul-tan
sin-ga-le-sis-ka

Og dette ville de gøre uden at kunne eller ville angive betydningen af de enkelte elementer, fx *si*, *li* og *kat*. Og vi betvivler stærkt, at mange sprogbrugere vil kende betydningen af de i SAOL isolerede orddele, i SAOL kaldet ordled:

silik-at
simult-an
singal-es-iska

Denne tvivl er mindre stærk i andre tilfælde, hvor mange sprogbrugere har en – ganske vist noget uklar – forestilling om betydningen af orddelene, sml. følgende orddele i SAOL:

automat-isk
parker-ing
halv-era
sol-ar
vishet-en
vanlig-ast

Men selve orddele er ikke indlysende, idet dens virkelige hovedformål ved denne ringe grad af delingsmulighed går tabt, nemlig at kunne dele et ord i slutningen af en linie, så linien bliver fyldt bedre ud. Ved det i SAOL valgte orddeleprincip får man alt for mange bogstaver i de enkelte orddele. Dertil kommer, at resultatet i mange tilfælde efter vores mening er direkte forstyrrende for tekstforståelsen og i øvrigt næsten umuligt at udtale, sml.

indoktr-inera

katedr-al
lagr-ing
räkn-are
sponsr-ing.

I øvrigt vil det blive temmelig svært at forklare både børn og voksne logikken i følgende orddelinger, som er følgen af det morfologiske princip: Hvornår skal man fx dele *-ning* eller *-ing*, og hvornår *-ig* eller *-lig*? Sml. hertil følgende orddelinger i SAOL:

räkn-ing, teckn-ing, ctr. läs-ning, skriv-ning,
ängstl-ig, äckl-ig ctr. lyck-lig
avväpn-ing ctr. avhämt-ning.

Det er, siger Reuter (1999), logisk nok, når man tager højde for grundordet, men fuldstændig usystematisk alligevel. Resultaterne bliver endnu mere overraskende ved fremmedord, hvis man da ikke lige tilfældigvis har den nødvendige etymologiske viden, sml. *kon-takt, koncept* ctr. *kont-roll*, hvorimod *kondor* ikke kan orddeles. Man kan dele *kan-el*, men ikke *kamel*. Man kan ligeledes heller ikke dele *akademi, cardigan, kameleont* eller *skopolamin*, derimod *silik-at* og *sign-al*.

Alt i alt betyder de nye regler, at ordbøger virkelig bliver vigtige, ja bydende nødvendige. Man kan ikke vide, hvordan et ord deles, hvis man ikke er lingvist. Her er de nye tyske orddelingsregler, som er indført sammen med den nye tyske retskrivningsreform, trods megen velbegrundet kritik mere fordelagtige. Denne reform går i en helt anden retning end ændringerne i Sverige.

3. Den tyske retskrivningsreforms orddelingsregler og de leksikografiske konsekvenser heraf

De nye tyske orddelingsprincipper er i virkeligheden ikke så nye, rigtig ny er først og fremmest tilladelsen til at dele mellem *s* og *t*. Man kan snarere sige, at de er kendetegnet ved en række mindre justeringer, som i højere grad tager hensyn til udtalen og i lidt mindre grad til de morfologiske og etymologiske sammenhæng, som de nye svenske principper har sat i højsædet. Den tyske hovedregel anføres som den første af i alt seks orddelingsregler i retskrivningsreformens § 107–112 (citeret efter Bünting/Eichler 1996, 151–153):

Geschriebene Wörter trennt man am Zeilenende so, wie sie sich bei langsamem Sprechen in Silben zerlegen lassen. (§ 107)

Denne grundregel er på sin vis ganske enkel, hvis man blot ikke vil bruge den helt præcist og altid uden brug af en ordbog. Reglen forudsætter nemlig en let anvendelig definition af **stavelse**, en definition, som den lingvistiske litteratur ikke byder på (det kommer vi tilbage til). Trods alt er reglen lettere at forstå end det svenske morfologisk-etymologiske regelsæt. Når så de nye tyske regler alligevel er blevet stærkt kritiseret (se fx bidragene i Eroms/Haider 1997 og Wermke 2000), hænger det sammen med to faktorer:

1. I praksis deles også, hvor man ved langsom tale ikke laver nogen pause, fx er delingen *la-chen* og *He-xe* i modstrid med udtalen, hvor ingen udtaleordbog angiver nogen pause, og hvor man under hensyntagen til langsom tale snarere måtte dele *lach-en* og *Hex-e*. Deling af *Hexe* i *He-xe* er dog den fordelagtige løsning, idet en deling med overførsel af kun et bogstav ikke giver nogen reel pladsbesparelse, når et tegn udskiftes med et andet, dvs. *e* udskiftes med en delestreg.

2. Rækkefølgen af reglerne er et problem, idet den ikke er fastlagt, og de enkelte regler står ligeberettigede overfor hinanden. Dette fører enten til forskellige delinger eller til flere mulige. Den sidste løsning er sandsynligvis den intenderede, da den svarer til tendensen i retskrivningsreformen § 110 og § 112, som giver frit valg mellem en etymologisk hhv. sproghistorisk korrekt orddeling og en udtalerelateret stavelsesdeling, sml.

Si-gnal eller *Sig-nal*
He-li-kop-ter eller *He-li-ko-pter*
Päd-ago-gik eller *Pä-da-go-gik* eller *Päd-a-go-gik*

Den væsentligste indvending mod de nye regler er, at de giver mulighed for så mange varianter, at den der slår op i en ordbog slet ikke får svar på, hvor han skal dele et bestemt ord. Alt lader til at være tilladt, hvorfor man enten uafbrudt må slå op i ordbogen eller helt vælge at undlade det. Når ordbogsbrugeren selv skal vælge mellem flere varianter, giver ordbogen jo slet ikke svar, men overlader valget til ordbogsbrugeren (Wermke 2000:218). Udviklingen i Tyskland med den såkaldte liberalisering af orddelingsmulighederne går i den retning, som vi noget længere har kendt i Skandinavien, i hvert fald i Danmark og i

Norge. Et udvalg, en prospektiv fremgangsmåde (Bergenholtz 1998), som fx kun giver mulighederne

Sig-nal
He-li-kop-ter
Pä-da-go-gik

eller som DUDEN-1 kun angiver én mulighed og antyder de andre ved hjælp af en henvisning til retskrivningsreglerne (her "R130" og "R132"), giver et klart svar og også den mest fordelagtige deling i næsten lige lange orddele hhv. stavelser. Heroverfor står den praksis, som kan betegnes som "die wundersame Lemmavermehrung", den kunstige opsvulmen af antallet af lemmata, hos fx WAHRIG (gengivelse her som andre steder uden hensyntagen til den konkrete brug af markører og fremhævnningen med rød skrift af nye delingsmuligheder, en problemstilling, som kræver en egen fremstilling):

Si-gnal, Sig-nal
He-li-ko-pter, He-li-kop-ter
Päd-ago-gik, Päd-a-go-gik, Pä-da-go-gik

Analog hertil er en anden fremstilling i BÜNTING, der angiver alle mulighederne med en lemmaintern orddelingsangivelse, som man kommer til efter at være sendt fra et henvisningslemma med en anden orddelingsangivelse. Alt, eller næsten alt, synes at være tilladt, idet ændringen altid består i yderligere delingsmuligheder. Brugeren lades i stikken:

Si-gnal -> Si-g-nal
He-li-ko-pter -> He-li-ko-p-ter
Päd-ago-gik -> Pä-d-a-go-gik

Det nye tyske regelsæt begynder med at sige, at ord med mere end én stavelse kan deles, hvis ordet står i slutningen af en linie. Der siges ikke eksplicit, hvorfor denne deling forudses. Der forudsættes sandsynligvis den traditionelle begrundelse for orddeling, nemlig den grafiske begrundelse, at man på den måde vil kunne få mere tekst på en linie og ved en trykt tekst et mere ensartet skriftbillede med næsten lige lange linier eller ved en lige højre rand en ikke for stor afstand mellem de enkelte ord.

4. Regler og angivelser i RTO og i andre danske ordbøger

I modsætning til de tysktalende lande og til Sverige har der ud over sure bemærkninger i læserbreve og henvendelser til radioens sprogkasse ikke været offentlig interesse for orddeling i Danmark. I modsætning til de nævnte lande har der indtil for et år siden ikke foreligget nogen stor dansk ordbog med orddelingsangivelser, den største var indtil DANSKORDBOGEN orddelingsordbogen af NISSEN med ca. 35.000 lemmata. Heller ikke den lingvistiske diskussion har (ligesom i de fleste andre lande) været optaget af dette problem. En af undtagelserne er Hansen (1999), som svarende til dansk tradition ser orddeling som et grafisk problem, sml. hertil også RTO §15 og Galberg Jacobsen/Stray Jørgensen (1997:334): "Formålet med orddeling er at få linjelængden så ens som muligt." Hansen (1999:85) ser et alvorligt problem i mange sprogbruges opfattelse af orddelingsprincipperne:

Der er vistnok mange der tror at det nu er blevet tilladt at dele ord som det passer én, at der altså ingen regler er mere.

Herfor anfører Erik Hansen to grunde. For det første blev den klare formulerede, den bedst kendte og også den mest meningsløse orddelingsregel afskaffet i 1955: "sp st sk du aldrig skille må". Så må dog alt være tilladt, må folk have tænkt, siger han. To af fem danske ordbøger, som har orddelingsangivelser, har – måske for at holde lovløsheden i tømme – slet ikke gjort brug af denne mulighed, men holder fast ved den hævdvundne skoleregulering. Til sammenligning har den meget senere tyske ophævelse af den samme regel, som i øvrigt i en række tilfælde slet ikke er så dum endda, allerede samme år ført til en konsekvent deling mellem *s* og *t* i alle nye ordbøger og revisioner af foreliggende, selv om ændringen ikke er obligatorisk. En yderligere grund til opfattelsen af orddelings regelløshed er praksis i den daglige avis. Erik Hansen mener, at der foreligger en fejlprocent på 20% af alle orddelinger i aviser. Hansen er her for pessimistisk, vore tællinger viser, at mere end 90% af alle avisers orddelinger er korrekte, i hvert fald når man tæller på baggrund af de mange tilladte delingsmuligheder. I modsætning til Hansen (1999), RTO §15 og Galberg Jacobsen/Stray Jørgensen (1997:334) mener vi, at det store antal muligheder netop bidrager til den opfattelse, at alt er tilladt, fx *må-l-in-g-er-ne*. Dertil kommer, at orddelingsreglerne på mange måder er yderst uklare og til dels modsiger hinanden. Det gælder fx ved deling af fremmedord, hvor man har frit valg mellem at tage hensyn til udgangssproget eller at undlade det. Også formanden for Dansk Sprogråd, som udgiver RTO,

kritiserer Sprogrådets egne afgørelser. "Det er ikke klart, hvad Retskrivningsordbogens stilling til dette problem er. Genkender man orddelene, skiller man på en måde, genkender man dem ikke, gør man det på en anden." (Hansen 1999:86).

RTO's regler er delt i "de almindelige retningslinjer" (§15), "orddeling ved betydningsbærende orddele" (§16) og "orddeling uafhængigt af betydningen" (§17). I lemmalisten findes der ingen orddelingsangivelser, brugeren må klare sig med de angivne regler. Selve forklaringerne i de tre paragraffer er på sin vis også så lette at forstå, at dette kunne virke overflødigt. Det er dog sådan, at de enkelte afsnit ikke uden videre lader sig omsætte til en entydig praksis pga brugen af pseudotermini som *usædvanlig*, *normal*, *de fleste* og *almindelig*: "en konsonantforbindelse som er usædvanlig", "i de fleste ord", "så mange som almindeligt kan stå først i et ord". RTO forklarer ikke disse udtryk, som vi opfatter som forståelseshæmmende pseudotermini, men henviser til en anden mulighed:

Undertiden kan det være enklere at forklare hvordan et ord ikke må deles, end hvordan det må deles (RTO, §15(1), 573).

I det hele taget tages der mange forbehold i orddelingsreglerne; så mange, at nogle lingvister hellere beskriver orddelingen af et ord som en proces end som et regelsæt. Det er muligvis hensigtsmæssigt i en undervisningssammenhæng, men ret tidskrævende i tankerne at følge den beskrevne proces fra de grundlæggende tre regler og frem til det sidste af de syv efterfølgende trin for at finde frem til en forsvarlig deling af ordet, således Galberg Jacobsen/Stray Jørgensen (1997:335):

luft-fugtighedsmålingerne
 luftfug-tighedsmålingerne
 luftfugt-ighedsmålingerne
 luftfugtig-hedsmålingerne
 luftfugtigheds-målingerne
 luftfugtighedsmå-lingerne
 luftfugtighedsmål-ingerne
 luftfugtighedsmålin-gerne
 luftfugtighedsmåling-erne
 luftfugtighedsmålinger-ne

Skal læseren vælge én af dem, vil han nu skulle tage stilling til, hvilken af disse ti muligheder, der bedst passer ind i den tekst, vedkommende er ved at forfatte. Dette vel at mærke ikke vha. et opslag i en ordbog, men ved at gennemse de syv trin, som håndbogen beskriver.

Et alternativ dertil ville være at "forære" brugeren en orddeling vha. en ordbog. Forsøger man imidlertid at finde ordbøger, der indeholder

orddelingsangivelser finder man kun fem sådanne opslagsværker. Der anvendes groft sagt to principper: a) en maksimerende brug af Retskrivningsordbogens regler, dvs. med angivelse af flest mulige delinger, b) en minimerende brug, dvs. med angivelse af en bestemt orddeling og udeladelse af tilladte muligheder. Af dem vælger NISSEN den konsekvent maksimerende mulighed, fx med 12 muligheder for at dele *industrialisme*:

industrialisme in-du-stri-a-lis-me *eller* in-dus-tri-a-lis-me *eller* in-dust-ri-a-lis-me *eller* in-du-stri-al-is-me *eller* in-dus-tri-al-is-me *eller* in-dust-ri-al-is-me *eller* in-du-stri-a-li-sme *eller* in-dus-tri-a-li-sme *eller* in-dust-ri-a-li-sme *eller* in-du-stri-al-i-sme *eller* in-dus-tri-al-i-sme *eller* in-dust-ri-al-i-sme

Hermed har NISSEN valgt at følge RTO's regler til punkt og prikke og giver således valget videre til ordbogsbrugerne. RETSKRIVNING OG BETYDNING er lidt mere entydig, men efterlader dog noget af tvivlen hos ordbogsbrugerne: Skal han nu helst dele *industri-* eller til (det læseforstyrrende) *industria-*?

industrialisere DELES: in-du-stri-a-li-se-re

DANSKORDBOGEN vælger at tage stilling til orddelingsreglerne ved altid kun at anbefale én mulighed og aldrig at lade kun et bogstav alene være en del af et ord, som kan udgøre det, vi her kalder en grafisk orddele:

[der angives] altid kun én orddelingsmulighed, der både tager hensyn til læsbarheden og til en reel pladsbesparelse i et æstetisk antageligt layout.
(DANSKORDBOGEN 1999, 37)

Princippet om at angive et entydigt forslag til orddeling fører til følgende deling:

industrialisere in-dus-tri-ali-se-re ...

Der gives seks stavelser, der alle er mellem to og tre bogstaver lange, hvilket er rigeligt til at kunne ombryde på en æstetisk forsvarlig måde.

5. Orddeling i morfemer, stavelser eller orddele

Orddelingsprincipperne og deres begrundelse kan for sprogene svensk, dansk og tysk sammenfattes på følgende måde (i parentes angives en fakultativ, en ikke obligatorisk regelart):

	begrundelse for regelvalg	regelart	opdeling i
svensk	pædagogisk strukturlingvistisk	morfologisk etymologisk	morfemer
tysk	grafisk (?)	fonologisk grafematisk morfologisk (etymologisk)	stavelser
dansk	grafisk	fonologisk grafematisk morfologisk (etymologisk)	stavelser

Den svenske strukturlingvistiske hhv. psykolingvistiske begrundelse forudsætter, at sprogbrugere intuitivt skal kunne segmentere ord ud fra synkrone og i tvivlstilfælde diakrone kriterier. Der forudsættes derudover i virkeligheden også valg af en bestemt model til beskrivelse af ordstrukturer, idet en sådan indtil en vis grad er arbitrær (Bergenholtz/Mugdan 1985). En fordel ved beskrivelsen i SAOL's indledning er brugen af termen **ordled**, hvorved den problematiske brug af termen **stavelse** undgås.

Det er nemlig kendetegnende for både argumentationen i de fleste ordbøgers omtækster og i de officielle og officløse regelbeskrivelser, at termer som **stavelse** og **orddeling** forudsættes entydige og problemløse, at der er almen praktisk og videnskabelig enighed om deres definition. Dette er dog ikke tilfældet. Man kan se det ved et hurtigt gennemsyn af lingvistiske og leksikografiske ordbøger. Mange af dem medtager slet ikke disse termer, fx den hidtil eneste danske lingvistiske ordbog VARME TERMER. Heller ikke NLO medtager termerne i lemmabestanden, men anser dem for at være genuine lingvistiske termer uden særlig brug eller relevans for leksikografien. Termerne bruges dog i nogle af NLO's leksikografiske definitioner og forklaringer, fx definitionen til termen **syllabisering**, som ikke ses som synonym til **orddeling**, men som en mere generel term for både talt og skrevet sprog:

syllabisering inndeling af et ord i stavelser

– Syllabisering og markering af stavelsesskiller eller morfemgrænser forekommer i ordbøger som hjælpemiddel for orddeling og udtale

Der siges i denne ordbogsartikel først entydigt, at **syllabisering** er en inddeling af ord i stavelser, men det er enten en modsigelse eller en uklarhed, når resultatet enten er angivelse af stavelsesadskillelser eller morfemgrænser, sml. fx for de to grundtermer en morfologisk segmentering med en opdeling i stavelser:

stav-else-r	sta-vel-ser
morfem-grænse-r	mor-fem-græn-ser

Uklarheden kan også ses i interpretationen af "og" i "syllabisering og markering ...", hvor læseren ikke sikkert kan vide, om det drejer sig om to termer, der relaterer sig til orddelingsprocessen og angivelsen af resultatet af processen, eller om to forskellige og af hinanden uafhængige termer.

Det er desuden uklart, om **orddel** og **stavelse** er synonyme, eller om stavelse er en særlig orddelestype, sml. hertil følgende artikler fra NLO, hvor der i den første tales om orddele, i den anden om stavelser:

orddelingsordbok ordbok der formålet er å vise grenser mellom orddele
 — Inndelingen i orddele kan baseres enten på morfologiske eller på mer mekaniske (fonetiske eller ortografiske) prinsipper.

orddelingspunkt orddelingsangivelse i form av et punkt mellom de stavelene i et lemma som kan skilles med en bindestrek

Lidt mere informativ er her den ellers gennemgående unøjagtige leksikografiske ordbog af HARTMANN/JAMES:

syllabification The division of words into phonic syllables and their written representation in (or by) graphic syllables, for the purposes of memorisation or hyphenation

Med andre ord bliver fonetiske og/eller fonologiske argumenter afgørende for en orddeling. Heraf må derfor kunne sluttes, at en stavelse må forstås som et element i fonologien:

syllable A unit of phonology consisting of one vowel sound or a combination of a vowel with one or more consonants.

Hvordan relationen mellem stavelser og orddeling så skal forstås, er ikke helt klart, når orddeling i HARTMANN/JAMES udelukkende ses som et problem i skrevne tekster:

hyphenation The indication in a dictionary of the conventional points at which words may be divided when they occur at the ends of lines. Many languages have strict conventions governing hyphenation, based on syllable structure or morphology, but for English there is no universal agreement, and the major publishing houses and the quality press have evolved their own standards (e.g. examination versus ex-amina-tion).

Det er her interessant at lægge mærke til, at der antages to grundsynspunkter for orddeling: 1. stavelsesstruktur eller 2. morfologi. Der bliver ikke sagt, om det er to helt forskellige metoder eller teorier, eller om det er supplerende teoretiske udgangspunkter, som kan bruges i flæng eller i en bestemt rækkefølge. Der bliver ikke sagt her, at orddeling deler ord i stavelser, men det kan man vel slutte, når man sammenligner med artiklen **syllabification**.

Denne forsigtige kritik af to leksikografiske ordbøger skal ikke misforstås. I virkeligheden synes leksikografiske ordbøger i denne sammenhæng trods alt at være lidt mere præcise end lingvistiske ordbøger, sml. den tilsvarende artikel fra CRYSTAL:

syllable (syllab-ic, -(if)ication, -ify) A Unit of pronunciation typically larger than a single sound and smaller than a word

Rent sprogligt er det relevant at vide, om "typically" relaterer sig til både "larger" og "smaller". Hvis det sidste skulle være tilfældet, kræver det i hvert fald nogen fantasi at forestille sig stavelser, som går ud over ordgrænsen. Påfaldende er stadig, at stavelse her er et tema for talt sprog og kun talt sprog, hvilket CRYSTAL alligevel ikke mener i en anden sammenhæng:

syllabic division occur in writing, thus providing information about how a word may be hyphenated.

Rigtig overbevisende er efter vores mening først og fremmest den leksikografiske ordbog af BURKHANOV, som helt klart skelner mellem talt og skrevet sprog og også relaterer den leksikografiske definition til leksikografisk praksis:

syllabication/syllabification Syllabication is a lexicographic technique of representing the division of lexemes into

constituent syllables. Of particular importance for lexicographic representation is orthographic syllabication, i.e. the indication of syllables (2) in writing.

syllable

1. The term "syllable" usually denotes the basic phonetic and/or phonological unit of the phonological word, or of the flow of speech, that is intuitively identifiable, but still is a matter of controversy in theoretical linguistics. (...)
2. This term is also used in reference to a set of graphemes, i.e. graphic characters in phonological and syllabic writing systems, representing a syllable (1).

Hvis man vil fastholde, at orddeling skal være en opdeling i morfemer, burde man kalde det morfemopdeling, ligesom GLÜCK for en orddeling i stavelser foreslår termen stavelsesopdeling, idet **Worttrennung** i denne ordbog kun optræder som henvisningslemma til **Silbentrennung**.

Under hensyntagen til den uklarhed, som hersker mht. termen **stavelse**, vil vi i stedet foreslå en definition, som undgår denne term, der som BURKHANOV siger er kontroversiel i teoretisk lingvistik. En sådan definition bør være en metodisk-funktionel definition, som tager udgangspunkt i orddelingens formål:

- Der orddeles, hvor det i en skriftlig tekst af æstetiske hensyn vil være hensigtsmæssigt at justere linielængden.

Vi vil kalde resultatet af en sådan orddeling en **grafematisk orddel**. Delingen skal derfor placeres i ordet på en sådan måde, at recipienten med mindst muligt brud på den løbende tekstforståelse kan fortsætte sin læsning på næste linie. Med udgangspunkt i denne opfattelse bliver det åbenlyst, at det intet formål har allerede at dele efter det første bogstav i et ord. Ét bogstav er ét tegn, som erstattes med en delingsstreg og derfor ikke bare ikke sparer plads, men heller ikke giver gode muligheder for sikre gisninger om ordets fortsættelse på næste linie. Den første orddelingsregel må derfor være:

- Et ord må ikke deles, så der er færre end to bogstaver i hver grafematisk enhed.

Det betyder ikke, at man hverken kan eller skal dele efter hvert andet bogstav. Tværtimod er det sådan, at en grafisk orddel har den ideelle længde, hvis den er på tre eller fire bogstaver. Denne størrelse er i de fleste tilfælde tilstrækkelig stor som hjælp ved reception og også til-

strækkelig lille til opnåelse af en ret ensartet linielængde. Den foregående bestemmelse må derfor udvides på følgende måde:

- Til en grafisk orddel, der består af to vokal- hhv. konsonantgrafemer, skal tilføjes så mange grafemer, at ord delen derudover indeholder mindst et konsonant- hhv. et vokalgrafem.

En ordbog kunne nøjes med at anføre undtagelser fra disse to hovedregler, bl.a. i forbindelse med visse vokal- og konsonantgrafemkombinationer, som i nogle tilfælde ikke må deles, fx *eau, ea, ai, ei, ee, io, oa, ya* og *ch, ck, dh, gh, sc, sch, sh, sj*. Vi anser det dog for hensigtsmæssigt både at udarbejde et regelsæt og også at anføre resultaterne af brugen af dette regelsæt i en ordbog, hvis den som genuint formål bl.a. har hjælp til produktion af skriftlige tekster. Brugeren af en ordbog vil forvente at få angivet præcis de orddelinger, han med fordel kan bruge. Derimod er det for ham forbundet med tidskrævende overvejelser selv at foretage det valg, han forventede at få svar på. Der foreslås derfor en minimerende brug af orddeling hhv. de tilsvarende angivelser, der i hidtidige ordbøger oftest er anført ved hjælp af grafiske markører. Denne fremgangsmåde gør det svært for brugeren at skelne mellem accent- og orddannelsesangivelser. Vi vil derfor foreslå, at orddelingsangivelser fremstår uafhængigt af lemmaangivelsen. Man kan overveje, om orddelingsangivelsen bør komme direkte efter lemmaet (sådan i DANSKORDBOGEN) eller fx efter den grammatiske angivelse:

- (1) **abekattestreger** abe-kat-te-stre-ger *subst* <plur ubest, -ne>
- (2) **abekattestreger** *subst* <plur ubest, -ne> abe-kat-te-stre-ger

Til en leksikografisk ordbog vil vi foreslå at anføre et lemma **stavelse**, men ikke at relatere denne term direkte til **orddeling** og/eller angivelse af oplysninger om en særlig leksikografisk brug:

stavelse en i lingvistikken ikke entydigt defineret term. Til orddelingssammenhæng foreslås brug af termen grafematisk orddel
-> grafematisk orddel, orddeling

grafematisk orddel en del af et ord, som indeholder et vokalgrafem og mindst et foregående eller efterfølgende konsonantgrafem
-> orddeling, orddelingsangivelse

For **orddeling** vil vi under brug og ændring af artiklen **stavelse** i NUDANSK ORDBOG foreslå følgende beskrivelse i en leksikografisk ordbog:

orddeling deling af et ord mellem to grafematiske orddele, således at en del af ordet kommer med på næste linie
-> grafematisk orddele, orddeleangsangivelse

Litteratur

- Bergenholtz, Henning: Deskriptiv, proskriptiv og præskriptiv leksikografi. I: *Normer og regler. Festskrift til Dag Gundersen 15. januar 1998*, red. av Ruth Vatvedt Fjeld og Boye Wangenstein. Oslo: Nordisk forening for leksikografi 1998, 233–246.
- Bergenholtz, Henning/Joachim Mugdan (1985): Wortstrukturen. I: *Nach-Chomskysche Linguistik*, hrsg. von Thomas Ballmer u. Roland Posner. Berlin: de Gruyter, 266–274.
- Bergenholtz, Henning/Sanne Jensen (2000): Inddragelse af informanter ved ordbogsarbejde. I: *LexicoNordica 7* (i dette tidsskrift)
- BURKHANOV = Igor Burkhanov: *Lexicography. A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej szkoły Pedagogicznej 1998.
- BÜNTING = Karl-Dieter Bünting: *Deutsches Wörterbuch*. Hrsg. von Karl-Dieter Bünting/Ramona Karatas unter Mitarbeit von Ute Gleba et al. Chur/Schweiz: Isis 1996.
- Bünting, Karl-Dieter/Wolfgang Eichler (1996): *Ratgeber zur neuen Rechtschreibung. Mit den amtlichen Regeln, Erläuterungen, Übungen und Wortlisten*. Bergisch Gladbach: Honos.
- CRYSTAL = David Crystal: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Third Edition. Oxford: Blackwell 1991.
- DANSKORDBOGEN = Henning Bergenholtz/Jette Pedersen/Vibeke Vrang/Richard Almind: *DanskOrdbogen*. Århus: Systime 1999.
- DUDEN-1 = *DUDEN Rechtschreibung der deutschen Sprache*. 21., völlig neu bearb. u. erw. Aufl. Hrsg. von der Dudenredaktion. Auf der Grundlage der neuen amtlichen Rechtschreiberegeln. DUDEN BAND 1. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich: Dudenverlag 1996.
- Eroms, Hans-Werner/Horst Haider Munske (Hrsg.) (1997): *Die Rechtschreibereform. Pro und Kontra*. Berlin: Erich Schmidt.
- Galberg Jacobsen, Henrik/Peter Stray Jørgensen (1997): *Politikens Håndbog i Nudansk*. København: Politiken.
- GLÜCK = *Metzler Lexikon Sprache*. Hrsg. von Helmut Glück. Stuttgart/Weimar: Metzler 1993.

- Hansen, Erik (1999): *Skrift, stavning og retstavning*. 3. udg., 1. opl. København: Hans Reitzel.
- Hartmann, Reinhard Rudolph Karl (1989): *Sociology of the Dictionary User: Hypotheses and Empirical Studies*. In: Franz Josef Hausmann/Oskar Reichmann/Herbert Ernst Wiegand/ Ladislav Zgusta: *Wörterbücher, Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. First Volume*. Berlin/New York: de Gruyter, 102–110.
- HARTMANN/JAMES = R.R.K.Hartmann/Gregory James: *Dictionary of Lexicography*. London/New York: Routledge 1998.
- LGWDAF = *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Das neue einsprachige Wörterbuch für Deutschlernende*. Hrsg. Dieter Götz/Günther Haensch/Hans Wellmann. In Zusammenarbeit mit Vincent J. Dochertz/Günther Jehle. Berlin u.a.: Langenscheidt 1993.
- LILLE DANSKE = Jarvad, Pia: *Politikens Lille Danske Ordbog*. København: Politiken 1991.
- McCreary, Don R./Frederic T. Dolesal (1996): *Language Learners and Dictionary Users: Commentary and an Annotated Bibliography*. In: *Lexicographica* 12, 125–165.
- NISSEN = Gunnar Nissen: *Hvordan kan ordet deles?* København: Branner og Korch 1988.
- NLO = Henning Bergenholtz/Ilse Cantell/Ruth V. Fjeld/Dag Gundersen/Jón Hilmar Jónsson/Bo Svensén: *Nordisk leksikografisk ordbog*. Oslo: Universitetsforlaget 1997.
- NUDANSK ORDBOG = *Politikens Nudansk Ordbog*, 17. udgave, 1. oplag. København: Politiken 1999.
- Reuter, Mikael (1999): SAOL12. I: *LexicoNordica* 6, 211–226
- RETSKRIVNING OG BETYDNING = *Politikens Retskrivnings- og Betydningsordbog*. 3. udg., 1. opl. København: Politikens Forlag 1999.
- RTO = Dansk Sprognævn: *Retskrivningsordbogen*. 2. udgave. København: Aschehoug 1996.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 12 uppl. Stockholm 1998.
- VARME TERMER = Jens Cramer/Lars Anton Henriksen/Mette Kunø/ErikVive Larsen/Ole Togeby/Peter Widell: *699 varme termer. Leksikon til sprogkundskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996.
- WAHRIG = Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch. Neu hrsg. von Dr. Renate Wahrig-Burfeind. Mit einem "Lexikon der deutschen Sprachlehre"*. Gütersloh: Bertelsmann 1997.

Wermke, Matthias (2000): Rechtschreibreform und Rechtschreibwörterbuch. I: Undine Kramer (Hrsg.): *Lexikologisch-lexikographische Aspekte der deutschen Gegenwartssprache. Symposiumvorträge Berlin 1997*. Tübingen: Niemeyer, 203–223.

Henning Bergenholtz/Sanne Jensen

Inddragelse af informanter ved ordbogsarbejde

In the introduction to many dictionaries very often a number of informants are gratefully mentioned. Normally, you are not informed about the number of informants or about the kind of questions which were given. In very few dictionaries, you will find information about those answers in the dictionary entries as well. In this paper, we will try to show how such informants could be included more systematically, especially by the description of grammatically and orthographically doubtful words.

1. Tvivlstilfælde i dansk

I den leksikografiske litteratur optræder der en person, der nogle gange er medicinstuderende, andre gange er han gymnasieelev, de fleste gange er han fra Tyskland (fx Wiegand 1994), enkelte gange fra Danmark (fx Bergenholtz 2000). Når man ikke blot påberåber sig unavngivne brugere, men opfinder en person, som ligesom vejrudsigtens høj- og lavtryk får et navn, så hedder brugeren dog altid Oskar. Han er denne gang dansker og studerer spansk. Oskar taler og skriver ganske vist ca. så fejlfrit hhv. med så mange fejl, som de fleste danskere, der netop har fået studentereksamen (sml. Togeby 1996), også gør. Han skal oversætte en tekst til dansk og kender i en række tilfælde ganske vist det rigtige danske ord, men han er ikke sikker på, hvordan det skal staves eller bøjes. Hvordan skriver man nu procenttegnet? Skal der være et mellemrum mellem % og tallet, eller skal der ikke? Skal jeg skrive *fileten* eller *filet'en*, altså med eller uden apostrof? Skrives forkortelsen for elektronisk databehandling med store eller med små bogstaver, altså *edb* eller *EDB*? Hedder det *flextid* eller *flekstid*? Hedder *nyse* i datid *nyste* eller *nøs*? Man siger vel *taknemlig*, men skriver man ikke *taknemmelig*? Og hvordan er det nu med *smile*: Bøjes det *smilede*, *smilet* eller måske *smilte*, *smilt*? For at finde svaret på disse spørgsmål, kunne Oskar måske bruge sin spansk-danske ordbog, men heri bliver mange af ordene ikke bøjet. Og han er heller ikke sikker på, at ordbogen er helt korrekt, fx findes *EDB* som dansk ækvivalent kun med store bogstaver. Og her mener Oskar nu, at det vist nok ikke altid er korrekt. I stedet for slår Oskar op i en dansk monolingval ordbog, en enkelt gang slår han i stedet op i en håndbog i dansk og endelig spørger han i to tilfælde sin mor, som om sig selv mener, at hun har sprogtøre. Han er en

ikke helt typisk sprogbruger, for han har under sit studium lært at bruge en af Internettets søgemaskiner til at søge på spanske ord og vendinger for at se, hvordan de bruges. Så det prøver han også i nogle tilfælde.

Oskar er med andre ord en næsten ideal bruger af de hjælpemidler, der foreligger. Det er sikkert også en af grundene til hans popularitet blandt leksikografer.

I det følgende vil vi forestille os, at Oskar har en lang række med-studerende, som alle er lige ideelle sprog- og ordbogsbrugere. Artiklen giver i kapitel 3 en oversigt over de svar, som Oskar og hans medstuderende har samlet sammen. Disse svar er identiske med resultaterne af nogle undersøgelser, som 15 studerende på Handelshøjskolen i Århus har gennemført hver for sig¹.

2. Dobbeltformer

Et lingvistisk bidrag til denne problematik er udarbejdet af Galberg Jacobsen (1999). I en artikel i tidsskriftet "Mål og Mæle" opfordrede han læserne til i 20 konkrete tilfælde at vælge mellem dobbeltformer. Læserne blev bedt om at vælge en og kun én af to eller tre former, fx mellem *mørkelægge/mørklægge* eller mellem *fnisede/fniste/fnes*. Alt i alt var der 116 læsere af tidsskriftet, som reagerede på denne opfordring. Blandt informanterne var der en vis overvægt af kvinder, 75% af informanterne var ældre end 40 år. Resultaterne gengives i en tabel udregnet i procenter. Af de 20 problemtilfælde citeres her de fem:

mørkelægge	18%	mørklægge	82%		
insulinen	62%	insulinet	36%		
kranie	24%	kranium	78%		
depositumet	30%	depositummet	68%		
fnisede	51%	Fniste	41%	fnes	5%

Nu kan man diskutere, om læserne af et sprogtidsskrift er typiske sprogbrugere. De er i alle tilfælde sprogbrugere, som adskiller sig fra flertallet af sprogbrugere ved at have en så stor interesse for dansk, at de læser et tidsskrift, der udelukkende indeholder bidrag om dansk

¹ Vi takker følgende deltagere i projektet "tvivlstilfælde i dansk" for deres medvirken og for, at de har stillet deres resultater til rådighed for denne artikel: Helle Grønborg, Birgit Helene Hansen, Michael Hansen, Lise Heiselberg, Nicholas Hjortshøj, Anna Lise Jakobsen, Kristian Jakobsen, Michael Jepsen, Ibn Ann Jensen, Lone Jørner, Henny Schøler Larsen, Sandra Westy Nielsen, Ann-Liza Preller, Connie Juul Rossen.

sprogbrug hidtil har været? Eller har de måske svaret sådan, som de tror, at man burde skrive? For at kunne svare på det, vil en undersøgelse af informanternes egen sprogbrug være nødvendig og i øvrigt også interessant. Ved undersøgelsen af Günther (1985) viste en sammenligning mellem informantsvar og sprogbrugen i et stort tekstkorpus, at kvinder mellem 50 og 60 kom nærmest ved sprogbrugen i foreliggende tekster. I denne undersøgelse er der mænd i samme alder, som snarest svarer som sprogbrugen på Internettets tekster.

Trods de forskellige former for usikker interpretation af svarene, kan man se en vis grad af stabilitet i resultaterne i den gennemførte multispektion (brug af informanter, dvs. inddragelse af en større gruppes introspektion). Resultaterne siger noget om sprogbrugernes sprogholdning. Det mest interessante spørgsmål er, om sådanne undersøgelser kan eller burde indgå i visse dele af det leksikografiske arbejde (se hertil kap. 4).

Galberg Jacobsen inddrager ud over informanterne en undersøgelse af ordbøgers svar på de angivne tvivlstilfælde og af det tekstkorpus på 40 mio. tekstord, som danner udgangsmateriale for Den Danske Ordbog. Noget lignende vil vi gøre. Vi bruger dog ikke det nævnte tekstkorpus, men de danske tekster, som er tilgængelige for Internettets søgerobotter. Det giver et noget større korpus, som har en skønsmæssig størrelse på ca. 80 mio. tekstord. Dette skøn bygger på følgende overvejelse: Hvis man tager den absolutte frekvens af meget hyppige ord i en dansk frekvensordbog og søger i tekster med slutadressen "dk", vil man omtrent kunne regne ud, hvor stort materiale der søges i ved brug af søgemaskinerne. Dette tekstmateriale er kendetegnet ved at indeholde mange uredigerede tekster med ufærdige sætninger og gentagelser, som man kender det i talt sprog. Mange tekster gentages også på flere hjemmesider, nogle på mange. En fordel ved dette materiale er, at det dagligt opdateres, og at de fleste tekster er fra de sidste 3–4 år.

3. Dobbeltformer og andre tvivlstilfælde

Vi vil i det følgende diskutere en del konkrete tvivlstilfælde og her henvise til fremstilling i de kendte ordbøger hhv. håndbøger, sprogbrugen i Internettets tekster og endelig den bedømmelse, som de adspurgte informanter er kommet frem til. Hertil vil vi fremlægge skitser til ordbogsartikler, som kunne bygge på de fundne data. Disse skitser skal ikke have status af prøveartikler. Der vil heller ikke blive diskuteret forskellige former for deskriptiv nøjagtighed eller mulighed

for præskriptive angivelser. Der skal her henvises til praksis i DANSKORDBOGEN og til de mere konkrete forslag i Bergenholtz (2000), hvorfra følgende artikler anføres (den første med omskrivende frekvenshenvisninger, den anden med nøjagtige frekvensangivelser, begge ud fra undersøgelser af et korpus på 6 mio. tekstord og en hypotetisk multispektion, den tredje og den fjerde som forskellige former for prospektive (selektivt deskriptive) ordbogsartikler):

fnise verb *-r, -de* (hyppig) eller *fniste* (sjældnere) eller *fnes* (sjældnen), *-t* (hyppig) eller *fnist* (meget sjældnen), men ikke *fneset*. De fleste informanter vælger kun de regelmæssige former *fnisede*, *fniset* som eneste mulighed for præt. og part.perf., en del informanter vælger også præt. *fniste*, men sjældent præt. *fnes* eller part.perf. *fnist* og *fneset*.

fnise verb *-r, -de* (92) eller *fniste* (34) eller *fnes* (21), *-t* (10) eller *fnist* (5). 80% af informanterne vælger kun de regelmæssige former *fnisede*, *fniset* som eneste mulighed for præt. og part.perf., en del informanter vælger også præt. *fniste* (20%), men sjældent præt. *fnes* (6%) eller part.perf. *fnist* (20%) og *fneset* (1%).

fnise <*-r, -de, -t*> ANM Dansk Sprognævn godtager også *fniste/fnes, fnist*

fnise *-r, fnes, fneset*

fileten eller *filet'en*

Såvel RTO som HÅNDBOG I NUDANSK angiver, at man kan bruge apostrof foran en dansk endelse til et fremmedord, hvis stamme ender på en stum konsonant. RTO er efter lov af 4.9.1997 den officielle retskrivning. Man kan heraf aflede, at det officielt er tilladt at stave bestemt form singularis af substantivet *filet* både uden og med apostrof, altså *fileten* og *filet'en*. RTO anfører dog kun formen *fileten* i selve lemmalisten. Man kan derfor sige, at angivelse uden brug af apostrof har en fremstillingsmæssig præference, idet brugeren i første omgang kun finder denne form. NUDANSK ORDBOG angiver kun formen *fileten*, mens DANSKORDBOGEN anbefaler *fileten*, men angiver, at også formen *filet'en* godtages af Dansk Sprognævn. Resultaterne af multispektionen viser, at 65% af informanterne anvender *fileten*, mens 29% anvender formen *filet'en*. Ydermere er der på Internettet 60 forekomster med formen *fileten* og 7 med formen *filet'en*. En ordbogsartikel, som bygger på disse data, kan have følgende angivelser:

filet subst *en, -en*, [...], sjældnere *filet'en* [...]. ANM Informanterne foretrækker skrivemåde uden apostrof (65%:29%)

edb eller *EDB*

Et andet typisk tvivlstilfælde består i, hvorvidt forkortelser skrives med store eller med små bogstaver. I det konkrete tilfælde drejer det sig om forkortelsen af *elektronisk databehandling*. RTO skriver i sin omtekst i overensstemmelse med en fælles nordisk beslutning, at de fleste initialforkortelser, der er appellativer, skrives med store bogstaver, men at almindeligere forkortelser af denne type skrives med små. Denne paragraf giver således ikke et entydigt svar, men slår man efter i RTOs lemmaliste, finder man kun forkortelsen med små bogstaver: *edb*. Hertil svarer angivelsen i HÅNDBOG I NUDANSK, at de fleste initialforkortelser skrives med store bogstaver, men at enkelte særlig almindelige initialforkortelser dog skrives med små bogstaver, fx. *edb*, *lp-plade*, *tv*. Også NUDANSK ORDBOG og DANSKORDBOGEN angiver denne forkortelse udelukkende med små bogstaver. Ser man på sprogbrugen og på svar fra informanter, giver det imidlertid et noget andet billede, for her viser der sig en præference for forkortelsen *EDB*. Således svarer 53% af de adspurgte, at de anvender forkortelsen *EDB*, mens 31% anvender *edb*. Samtidig er der på Internettet kun et lille flertal af forekomster med forkortelsen *edb* (79.894) mod *EDB* (51.804). Der er således nogen diskrepans mellem de data, der er fundet ved multispektion og på Internettet, og de angivelser, der kan findes i forskellig opslagsværker. En opfordring til at følge sprogbrugen ville altså betyde, at vi opfordrede til civil ulydighed, idet RTO kun tillader forkortelsen *edb*, hvilket er i overensstemmelse med den nordiske norm. Informanterne følger i deres svar ikke helt denne norm, da 31% af informanterne svarer, at de ville vælge formen *edb*. Man kunne opfordre ordbogsbrugerne til at følge loven og normalt kun bruge formen *edb* på følgende måde:

EDB -> *edb*

edb fork elektronisk databehandling. [...] ANM Kun denne form godtages af Dansk Sprognævn, skrivemåde med store bogstaver er derfor ikke korrekt, men bruges stadig mere end den med små bogstaver og vælges også af et flertal af informanterne (31%:53%)

taknemmelig eller *taknemlig*

I talt sprog vælger man oftest den kortere form *taknemlig*. Men hvordan bør man helst skrive? Det gælder her ikke bare de to nævnte ord, men også derivationer og komposita, hvori disse indgår: *utaknem(me)lig*, *taknem(me)lighed*, *utaknem(me)lighed* og *taknem(me)lighedsgæld*. RTO angiver i de første tre tilfælde begge ortografiske varianter og overlader således valget til sprogbrugeren, det sidste tvivlstilfælde er ikke medtaget som lemma. Både NUDANSK ORDBOG og DANSKORDBOGEN angiver *taknemmelig*, *taknemmelighed* og *taknemmelighedsgæld* som første valg hhv. anbefaler disse former og anfører derefter de andre varianter som ligeledes mulige. NUDANSK ORDBOG angiver ikke nogen former med præfikset *u-*. For en sprogbruger, der søger oplysning om dette tvivlstilfælde, ville det dog være naturligt at drage en analog slutning, hvilket ville resultere i, at formerne *utaknemmelig* og *utaknemmelighed* må være at foretrække. DANSKORDBOGEN anbefaler imidlertid formerne *utaknemlig* og *utaknemlighed* og her ikke *utaknemmelig* og *utaknemmelighed*. Multispektionen påviser præference for formerne med *-me-*. Denne præference blandt informanterne kan støttes af søgningen på Internettet, der giver en mere entydig præference for formerne med *-me-*. I forbindelse med formerne uden præfikset *u-* er der således en entydig præference for formerne med *-me-*. I forbindelse med formerne med præfikset *u-* er præference imidlertid ikke helt så entydig. Nogle af de herudfra byggede ordbogsartikler kunne have følgende angivelser:

taknemlig -> taknemmelig

taknemmelig adj [...] ANM Skrivemåde med *-me-* er hyppigere end uden, også et flertal af informanterne vælger denne form (57%:38%)

flexe eller *flekse*

Ortografiske varianter stavet med henholdsvis *-ks-* eller *-x-* er et andet tvivlsområde, som kan volde problemer, sml. også *flexjob* eller *fleksjob*, *flexning* eller *fleksning*, *flextid* eller *flekstid*, *flextidsordning* eller *flekstidsordning*. RTO har kun *flekse* og *flekstid* som lemmata, men den har også substantivet *flekstidsordning* som orddannelsesangivelse under lemmaet *flekstid*. Alle former er stavet med *ks*. NUDANSK ORDBOG har kun *flekstid* som lemma – også her stavet med *ks*. DANSKORDBOGEN angiver ved verbet *flekse* kun *ks*-stavemåde, hvorimod substantiverne angives med begge stavemåder, alle med en anbefaling af *ks*-stavemåden. Sprogbrugen er imidlertid knap så entydig, idet der ved

dobbeltformerne *flekse* eller *flexe* og *fleksjob* eller *flexjob* findes præference for formerne med *-x-*, mens der i forbindelse med *flekstid* og *flekstidsordning* eller *flexetid* eller *flexetidsordning* er præference for formerne med *-ks-*. Substantiverne *fleksning* hhv. *flexning* forekommer ikke i Internettets tekster. Multispektionen viser ved *flekse* eller *flexe* og *fleksning* eller *flexning* et flertal af varianter skrevet med *-ks-*, men i forbindelse med de tre andre dobbeltformer findes præference for formerne med *-x-*. Som det fremgår af ovenstående, giver sprogbrug og multispektion ikke noget entydigt billede. Dette svarer ikke til Dansk Sprognævns afgørelse, som kun tillader *ks-*stavemåden. Denne modsætning kan muligvis forklares med brugen af *-x-* i reklamesprog og ved produktbetegnelser, herunder også det varemærkebeskyttede bankprodukt, som kun kan skrives med *-x-*: *flexlån*. Sprogbrugen viser således ikke nogen klar tendens, og det kan således både være den ene og den anden form, der er på vej til at blive stærkere i det danske sprog. Imidlertid viser multispektionen ikke tegn på, at det hovedsageligt er unge mennesker, der har taget denne *x-*stavemåde til sig, så der er heller ikke tale om et ungdomspræget modefænomen. En ordbog må dog tage højde for det faktum, at Dansk Sprognævn udelukkende godtager *ks-*stavemåden, så den lovlidige sprogbruger kan rette sig efter den officielle sprognorm. Spørgsmålet er, om ordbøger bør være så lovlidige, at de under hensyntagen hertil undlader at fortælle om den gængse sprogbrug.

flexetidsordning -> flekstidsordning

flekstidsordning subst en, -en, -er, -erne -> flekstid

flexetid -> flekstid

flekstid subst <en, -en, -er, -erne> ANM Dansk Sprognævn godtager ikke skrivemåden *flexetid*. I sprogbrug er de to former lige hyppige, lidt flere informanter vælger *flexetid* (49%) end *flekstid* (35%).

faderen eller *faren* og *moderen* eller *moren*

I avisernes og også i radioens sproghjørne stilles der gang på gang det spørgsmål, hvad avisens hhv. radioens sprogekspert mener om de "uskønne forkortelser" *faren* og *moren* af *faderen* og *moderen*, hvor *faren* desuden kan føre til en forveksling mellem en 'fader' og en 'fare', og *moren* mellem en 'moder' og en 'neger'. I denne forbindelse giver de undersøgte ordbøger ikke nogen støtte for denne sprogekritik, idet de alle har begge dobbeltformer *far/fader* og *mor/moder* som lemmata til dels med gensidig synonymiangivelse. Ingen af ordbøgerne angiver imidlertid, om der skulle være præference for den ene eller den anden

variant, når det drejer sig om bestemt form singularis. En ordbogsbruger må mene, at *faren* eller *faderen* hhv. *moren* eller *moderen* må kunne bruges i flæng, da der fx i RTO under lemmaet **fader** er angivet et slags dobbeltlemma: med (eller **far**) i parentes og ligeledes under lemmaet **far** findes (eller **fader**) i parentes, i begge tilfælde med fælles fleksionsangivelse: -en, fædre, fædrene. Ser man på informanternes bedømmelse, er der imidlertid stor forskel. Ved *faderen* ctr. *faren* svarer 73% af informanterne, at de vil vælge formen *faderen*, mens 15% vil anvende *faren*. Tilsvarende viser søgningen på Internettet præference for formen *faderen*, idet der er 4297 forekomster med denne form, og 748 forekomster med formen *faren*. Tilsvarende er der også præference for formen *moderen* i sprogbrugen, idet 76% af de adspurgte informanter vælger denne form, mens 15% vælger formen *moren*. Tallene fra søgningen på Internettet underbygger dette med 4140 forekomster af formen *moderen* og 594 forekomster af formen *moren*. (Her er der ikke undersøgt, hvor ofte eller om den ret sjældne brug af *mor* i betydningen 'neger' forekommer.) Sprogbrugen viser således en klar præference for formerne *faderen* og *moderen*, hvorfor disse bør anbefales sprogbrugeren som de primære former. Da der er nogen forskel i brugen af de to leksemer, kan de i modsætning til fx *taknemlig* og *taknemmelig* ikke anses for grafematiske varianter, derfor kan *far* ikke som *taknemlig* anføres som et rent henvisningslemma:

far subst <en, -en, fædre, fædrene> ANM I talt sprog er sing.best. almindelig, men ikke i skrevet sprog. 73% af informanterne foretrækker *faderen* mod 15% for *faren*

fader subst <en, -en, fædre, fædrene> ANM I skrevet sprog er sing.best. *faderen* mere almindelig end *faren*. 73% af informanterne foretrækker *faderen* mod 15% for *faren*.

nøs eller *nyste*

I norsk bokmål har ca. halvdelen af alle leksemer grammatiske varianter (Johnsen/Nordgård 1996:73). Hvis man som de to nævnte forfattere ser skriftlig norsk som en helhed med seks varianter (riksmål, moderat bokmål, radikalt bokmål, samnorsk, moderat nynorsk og konservativt nynorsk), vil der ikke være mange leksemer uden grammatiske dobbeltformer. Så mange dobbeltformer findes (heldigvis) ikke på dansk. Men de, der findes, kan dog føre til nogen usikkerhed under sprogproduktion. Hvis Oskar ganske vist godt ved, at verbet *nyse* i præteritum kan hedde enten *nøs* eller *nyste*, men gerne vil vide, hvilken

han bør vælge, giver RTO og NUDANSK ORDBOG ikke noget råd, da begge angiver begge fleksionsmuligheder. Evt. ligger der dog en prioritering for *nyste* som hovedform og *nøs* som sideform i NUDANSK ORDBOG ved brug af parentes: "*nyste* (el. *nøs*)". DANSKORDBOGEN anbefaler formen *nøs*, men gør dog opmærksom på, at formen *nyste* også godtages af Dansk Sprognævn. Søgningen på Internettet viser en præference for *nøs* med 41 belæg, mens *nyste* forekommer 17 gange. Også informanterne foretrækker varianten *nøs*, idet 55% af informanter vælger denne form, mens 33% vælger formen *nyste*. Ud fra disse data kan følgende angivelser indgå i en ord-bogsartikel **nyse**:

nyse verb <-r, *nøs*, *nyst*> ANM Dansk Sprognævn godtager også præt. *nyste*, som i sprogbrugen er mindre hyppig end *nøs*. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *nøs* (55%) mod *nyste* (33%).

nævnte eller *nævnedede*

På lignende vis fremstilles de fleste dobbeltformer i RTO og NUDANSK ORDBOG, mens DANSKORDBOGEN normalt anbefaler en af varianterne. Ved præteritum for *nævne* anbefales *nævnte*. Dette valg svarer til informanternes bedømmelse, idet 83% vælger *nævnte*, mens 11% vælger *nævnedede*. Anvendelsen af varianterne på Internettet underbygger ligeledes præferencen for formen *nævnte*, da den forekommer 452 gange mod 163 forekomster med *nævnedede*.

nævne verb <-r, *nævnte*> ANM Dansk Sprognævn godtager også præt. *nævnedede*, som i sprogbrugen er mindre hyppig end *nævnte*. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *nævnte* (83%) mod *nævnedede* (11%).

slængte eller *slængede*

Helt parallelt fremstilles problemet med denne grammatiske dobbeltform, DANSKORDBOGEN anbefaler *slængte*, og informanterne støtter denne anbefaling. Multispektionen viser en præference for *slængte* med 57% mod 34% for *slængede*, og på Internettet forekommer varianten *slængte* 43 gange, mens *slængede* forekommer 6 gange. På denne baggrund kunne en ordbogsartikel have følgende angivelser:

slænge verb <-r, *slængte*> ANM Dansk Sprognævn godtager også præt. *slængede*, som i sprogbrugen er mindre hyppig end

slængte. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *slængte* (57%) mod *slængede* (34%).

smilte eller *smilede*

Det er påfaldende, at den konkrete sprogbrug ved de præteritale dobbeltformer *slængede/slængte* har en klarere præference end informanternes valg. Noget lignende gør sig gælden ved præter. af *smile*, hvortil RTO og NUDANSK ORDBOG angiver begge varianter uden en klar vægtning, mens DANSKORDBOGEN anbefaler *smilede* forbundet med en anmærkning om, at Dansk Sprognævn også godtager *smilte*. Sprogbrugen viser præference for formen *smilede* med 1019 forekomster og 254 belæg med *smilte*. Tilsvarende, men ikke så klart fordelt, vælger 51% af informanterne *smilede*, mens 35% vælger *smilte*. En ordbogsartikel *smile* vil mht. præteritumvarianterne helt svare til artiklen med *slænge*, informanternes svar giver næsten identiske procentfordelinger, dog omvendt med præference for fleksionen med *-ede*:

smile verb <-r, -de> ANM Dansk Sprognævn godtager også præter. *smilte*, som i sprogbrugen er mindre hyppig end *smilede*. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *smilede* (57%) mod *smilte* (34%).

slænget eller *slængt*

Mange af verberne med to eller flere præterialvarianter har også participiale dobbeltformer. RTO og NUDANSK ORDBOG anfører varianter, som ordbogsbrugeren selv kan vælge imellem. DANSKORDBOGEN anbefaler formen *slængt* og tilføjer, at Dansk Sprognævn også godtager *slænget*. Denne anbefaling støttes af informanterne, hvoraf 60% vælger *slængt*, mens 26% foretrækker *slænget*. Samtidig forekommer *slængt* 23 gange på Internettet, mens *slænget* som fleksionsform af verbet *slænge* (ikke som fleksionsform af substantivet *slæng*) forekommer 1 gang. Den empiriske basis viser således en klar præference for formen *slængt*, hvilket kan udvide ovenstående ordbogsforslag på følgende måde:

slænge verb <-r, slængte, slængt> ANM Dansk Sprognævn godtager også *slængede, slænget*, som i sprogbrugen er mindre hyppig end *slængte, slængt*. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *slængte, slængt* (57%, 60%) mod *slængede, slænget* (34%, 26%).

smilet eller *smilt*

RTO og NUDANSK ORDBOG anfører også her to varianter uden klart valg af en hoved- og sideform, DANSKORDBOGEN anbefaler brugeren at vælge formen *smilet*. Hertil svarer informanternes præference for smilet (59%) mod 26% for formen *smilt*. Internetsøgningen viste ligeledes flere belæg for formen *smilet* med 38 forekomster (med fratræk af fleksionsformer af substantivet *smil*) og 11 belæg med *smilt*. Der er således en klar præference for *smilet*, sml. hertil følgende ordbogsforslag:

smile verb <-r, -de, -et> ANM Dansk Sprognævn godtager også *smilte, smilt* som i sprogbrugen er mindre hyppig end *smilede, smilet*. Et flertal af informanterne vælger ligeledes *smilede, smilet* (57%, 59%) mod *smilte, smilt* (34%, 26%).

12% eller *12 %*

I sidste tilfælde kommer Oskar i tvivl, om der skal være et mellemrum mellem et tal og et procenttegn. Hverken RTO eller HÅNDBOG I NUDANSK angiver en eksplicit regel, men ud fra eksemplerne i disse to opslagsværker kan man slutte, at man skal have et mellemrum mellem tal og procenttegn. Imidlertid viser resultaterne af multispektionen et andet billede, idet 78% af de adspurgte vælger ikke at have mellemrum mellem tal og procenttegn, mens 18% vælger at have det med. På Internettet kan man ikke søge på tegnet %, men en søgning i et korpus på 6 mio. tekstord (korpus brugt ved udarbejdelse af DANSKORDBOGEN) viser, at alle 59 belæg er uden mellemrum mellem tal og procenttegn. Hvis man ville følge Dansk Sprognævn, skriver man således tegnet % på samme måde som ordet *procent*, dvs. med mellemrum. Man vil dog så kunne risikere, at tallet kan stå i slutningen af en linie og procenttegnet først i begyndelsen af næste linie. Denne mulighed kunne også føre til misforståelser, da læseren vil være vant til tal og procenttegn uden mellemrum og vil kunne tro, at der mangler et tal. På den anden side vil en ordbogsanbefaling til at følge sprogbrugen være en opfordring til civil ulydighed. Der er imidlertid meget, der taler for, at en sprogbruger bør følge sprogbrugen, og det kan jo så samtidig ses som en opfordring til Dansk Sprognævn om at se på den faktiske

sprogbrug og derefter ændre holdning til brugen af mellemrum mellem tal og procenttegn. Også ordbogsforfatteren skal vælge, om der skal gives mellemrum mellem tal og % i givne eksempler, evt. kan der tilføjes en særlig angivelse ved lemmaet **procent**, fx på følgende måde

procent subst en, -en, -er, -erne [...] ANM Dansk Sprognævn forlanger et mellemrum mellem et tal og et procenttegn, fx 12 %. Sprogbrugerne følger ikke dette påbud, men skriver næsten altid uden mellemrum, fx 12%. Hertil svarer, at 78% af informanterne ligeledes vælger at lade tal og procenttegn følge hinanden uden mellemrum.

Tal fra internetsøgning

fileten	60	90%	flextid	154	46%
filet'en	7	10%	flekstidsordning	83	64%
EDB	51.804	39%	flexstidsordning	47	36%
edb	79.894	61%	faderen	4297	85%
taknemmelig	1458	80%	fare	748	15%
taknemlig	362	20%	moderen	4140	88%
utaknemmelig	260	83%	moren	590	12%
utaknemlig	53	17%	nøs	41	71%
taknemmelighed	585	78%	nyste	17	29%
taknemlighed	164	22%	nævnte	452	74%
utaknemmelighed	21	68%	nævnde	162	26%
utaknemlighed	10	32%	slængte	43	88%
taknemmelighedsgæld	20	71%	slængede	6	12%
taknemlighedsgæld	8	29%	smilede	1019	80%
flekse	15	31%	smilte	254	20%
flexe	33	69%	slængt	23	96%
flexjob	340	49%	slænget	1	4%
flexjob	356	51%	smilet	38	78%
flexsning	0	0%	smilt	11	22%
flexning	0	0%	12%	(59)	(100%)
flekstid	180	54%	12 %	(0)	(0%)

Samlet resultat af multispektion

Alt i alt blev der inddraget 337 informanter. Ikke alle informanter har svaret på alle spørgsmål, mængden af informanter svinger derfor lidt.

informanter	302		fileten	96	65%
-------------	-----	--	---------	----	-----

filet'en	88	29%
begge	7	2%
ved ikke	11	4%
informanter	295	
EDB	157	53%
edb	91	31%
begge	43	15%
ved ikke	4	1%
informanter	290	
taknemmelig	166	57%
taknemlig	109	38%
begge	15	5%
informanter	265	
utaknemmelig	146	55%
utaknemlig	102	39%
begge	17	6%
informanter	275	
taknemmelighed	143	52%
taknemlighed	113	41%
begge	18	7%
ved ikke	1	0%
informanter	265	
utaknemmelighed	137	52%
utaknemlighed	112	42%
begge	15	6%
ved ikke	1	0%
informanter	265	
taknemmelighedsgæld	134	51%
taknemlighedsgæld	115	43%
begge	14	5%
ved ikke	2	1%
informanter	322	
flekse	179	56%
flexe	106	33%
begge	28	9%
ved ikke	9	2%
informanter	307	
fleksjob	112	37%
flexjob	160	52%
begge	32	10%
ved ikke	3	1%
informanter	322	
fleksning	163	51%
flexning	108	34%

begge	33	10%
ved ikke	18	5%
informanter	332	
flekstid	116	35%
flextid	164	49%
begge	38	12%
ved ikke	14	4%
informanter	297	
flekstidsordning	114	38%
flexstidsordning	147	50%
begge	33	11%
ved ikke	3	1%
informanter	282	
faderen	207	73%
faren	41	15%
begge	33	12%
ved ikke	1	0%
informanter	294	
moderen	223	76%
moren	44	15%
begge	26	9%
ved ikke	1	0%
informanter	322	
nøs	177	55%
nyste	105	33%
begge	39	12%
ved ikke	1	0%
informanter	322	
nævnte	266	83%
nævnde	34	11%
begge	21	6%
ved ikke	1	0%
informanter	267	
slængte	151	57%
slængede	92	34%
begge	15	6%
ved ikke	9	3%
informanter	297	
smilede	150	51%
smilte	103	35%
begge	40	13%
ved ikke	4	1%
informanter	267	
slængt	160	60%
slænget	69	26%
begge	9	3%

ved ikke	29	11%
informanter	297	
smilet	175	59%
smilt	76	26%
begge	10	3%
ved ikke	36	12%

informanter	322	
12%	250	78%
12 %	59	18%
begge	8	3%
ved ikke	5	2%

4. Inddragelse af informantundersøgelser i fremtidige ord-bøger og håndbøger

Temaet i dette bidrag er tvivlstilfælde og en mulig inddragelse af multipektion. Vi kan se, at disse svar ofte, men ikke altid stemmer overens med de tendenser, som kan findes i sprogbrugen på Internettets tilgængelige tekster. Sml. fx *utaknemmelig* ctr. *utaknemlig* med 260:53 belæg, hvorimod informantfordelingen med 55:39 har betydelig mindre entydig præference for *utaknemmelig*. Svarene fortæller muligvis heller ikke, hvad de adspurgte selv har gjort eller selv ville gøre, hvis de skulle vælge en af flere muligheder. Men de siger noget om, hvad informanterne forventer, at man burde gøre. I stedet for at spørge et repræsentativt udsnit af befolkningen – hvilket ikke kan siges at være sket i den her forelagte undersøgelse – kunne man vælge at tage udgangspunkt i den brug, som ordbogsbrugere kan og normalt også vil gøre af sådanne tal: De vil normalt følge tendensen for flertallet af svar, for på denne måde ikke at virke sprogligt påfaldende. Det vil fx være fordelagtigt at ramme en ikkeirriterende sprogbrug, hvis man skriver en jobansøgning. Noget lignende gælder for en lang række skriftlige kommunikationssituationer. Hvis man fortsætter denne tankegang, kunne man tage skridtet fuldt ud og sige: Så spørger vi beslutningstagerne selv.

Noget sådant er faktisk sket under udarbejdelse af AHD, hvor leksikograferne har spurgt en brugerkommission (Usage Panel) af 100 prominente US-amerikanere om deres holdning til en række sproglige tvivlstilfælde. Man kan fx slå op under *either* og søge information om problemet personkongruens mellem subjekt og finit verbum:

Either takes a singular verb: *Either plant grows in the shade.* Sometimes it is used informally with a plural verb, especially when followed by of and a plural: *I doubt whether either of them are available.* But such use is unacceptable in formal writing to a majority of the Usage Panel.

Det gøres i denne udgave rent fortællende, mere præcis var man i den første udgave af ordbogen fra 1969, hvor man fortalte, at 92% af Usage Panel afviste pluralformen i sætningen med *either*. Også selv om den afviste form i den sproglige praksis måtte være omtrent så hyppig som den foretrukne singularform, ville man fx i en ansøgning undgå at bruge den form, der vækker anstød i Usage Panel og dermed også blandt typiske beslutningstagere. Det fortælles, at denne del af det leksikografiske arbejde har været ikke bare tidskrævende, men også yderst kostbar. Behovet for at spørge beslutningstagere foreligger kun, hvis man kan forvente eller endnu bedre vide, om og at beslutningstagere har andre svar på spørgsmål om tvivlsspørgsmål end et repræsentativt udsnit af befolkningen. Vore foreløbige data taler ikke for, at en sådan forskel eksisterer. En af deltagerne i projektet, Helle Grønberg, har for sine 40 informanter undersøgt, om der er forskel på akademikers svar og ikkeakademikers. Hun har tre kategorier: 1. den ene form, 2. den anden form, 3. begge former er lige gode. Vi har i følgende tabel kun talt de to første svar med, derfor er summen ikke 100%, de manglende procenter kan tilordnes kategorien "begge former lige gode":

	akademikere	ikkeakademikere
fileten	11%	11%
filet'en	84%	86%
taknemmelig	70%	77%
taknemlig	15%	11%
12%	7%	12%
12 %	93%	88%
edb	13%	21%
EDB	31%	36%
flexjob	42%	38%
fleksjob	23%	21%

Der er betydelig større forskel mellem svarene på kvinder og mænd eller på de forskellige aldersgrupper. Nu er det selvfølgelig ikke sådan, at alle akademikere tilhører gruppen af beslutningstagere, men mange gør. Den her påviste tendens på en ringe forskel mellem akademikere og ikkeakademikere gælder sandsynligvis også for relationen mellem beslutningstagere og andre sprogbrugere.

Det virkelig interessante er: Bør man i nogle af fremtidens ordbøger gå i AHD's fodspor og anføre multispektive oplysninger om informanternes reaktioner ved bedømmelse af sproglige tvivlstilfælde? Vi vil her tillade os at svare uklart. Hvis en gruppe leksikografer har tid og kræfter til sådanne undersøgelser, vil det være en yderst interessant tilføjelse til de traditionelle introspektive hhv. belæg- eller korpusrelate-

rede angivelser. Men det er måske ikke at forvente, at kommercielle forlag, i hvert fald ikke i mindre sprogsamfund som de skandinaviske, vil kunne afse penge til at betale for det meget arbejdsintensive og derfor omkostningstunge arbejde. Os bekendt findes der ikke andre eksempler end AHD på omfattende inddragelse af informanter.

For Oskar ville sådanne angivelser være yderst informative. Muligvis vælger han ordbogens anbefaling, hvis en sådan gives. Han ville muligvis vælge at stole på sin mors sprogråd, men ville i alle tilfælde kunne se, om hendes introspektion svarer til den bedømmelse, som et stort antal informanter fremkommer med.

Litteratur

AHD = *The American Heritage Dictionary*. 2. udg (rev. udg. af *The American Heritage Dictionary of the English Language*). Boston: Houghton Mifflin Company 1976.

Augst, Gerhard 1975: *Lexikon zur Wortbildung und Morpheminventar*. Bd.1: A–G, Bd.2: H–R, Bd.3: S–Z. Tübingen.

Bergenholtz, Henning 2000 (i trykken): Proskription, oder: So kann man dem Wörterbuchbenutzer bei Textproduktionschwierigkeiten am ehesten helfen: I: *Sprache im Alltag. Beiträge zu neuen Perspektiven in der Linguistik. Herbert Ernst Wiegand zum 65. Geburtstag gewidmet*. Hrsg. von Angelika Storrer et al. Berlin: de Gruyter.

DANSKORDBOGEN = Henning Bergenholtz/Jette Pedersen/Vibeke Vrang/Richard Almind: *DanskOrdbogen*. Århus: Systime 1999.

Galberg Jacobsen, Henrik 1999: Fra dobbelt til enkelt? Kommentar til en læserafstemning. I: *Mål og Måle* 22.3, 16–29.

Günther, Björn S. 1985: *Empirische Methoden in der Sprachwissenschaft. Am Beispiel einer Untersuchung zum Gebrauch starker Verbformen im Deutschen*. Köln.

HÅNDBOG I NUDANSK = Jacobsen, Galberg Henrik/Jørgensen, Petyer Stray: *Politikens Håndbog i Nudansk. Opslagsbog i praktisk sprogbrug*. 3. udg. København: Politikens 1999.

Johnsen, Lars G./Torbjørn Nordgård 1996: Korpusbasert leksikonbygning. I: *LexicoNordica* 3, 69–78.

NUDANSK ORDBOG = *Politikens Nudansk Ordbog*, 17. udgave, 1. oplag. København: Politiken 1999.

RTO = Dansk Sprognævn: *Retskrivningsordbogen*. 2. udgave. København: Aschehoug 1996.

- Togeby, Ole 1996: *Stiltræk*. Århus: Århus Universitet. (= *språu. Sprogvidenskabelige Arbejdsrapporter fra Aarhus Universitet 3*).
- Wiegand, Herbert Ernst 1994: Zur Unterscheidung von semantischen und enzyklopädischen Daten in Fachwörterbüchern. I: Burkhard Schaefer/Henning Bergenholtz (Hrsg.): *Das Fachwörterbuch. Fachwissen und seine Repräsentation in Wörterbüchern*. Tübingen. S. 103–132.

Bo Svensén

Markering och ordboksstruktur

This contribution deals with some structural aspects of diasystematic marking in dictionaries. The functions and structural properties of the markers themselves are discussed as well as their relationship to other textual elements and to each other, applying a slightly extended version of the conceptual and terminological framework used in *Nordisk leksikografisk ordbok* [Nordic Dictionary of Lexicography]. Some problems pertaining to the user aspect are also touched upon.

1. Inledning

Markering, eller rättare sagt **diasystematisk markering**, innebär i regel att det i en ordbok anges att en viss lexikalisk enhet i något avseende avviker från huvudmassan av de enheter som förekommer i ordboken och att dess användning är underkastad restriktioner av något slag.

Markeringssystemet i en ordbok består av ett antal delsystem, som vart och ett tar sikte på en viss typ av egenskaper hos de lexikaliska enheterna, t.ex. **diakronisk markering** (som gäller den tidsmässiga aspekten), **diatopisk markering** (som gäller den rumsliga aspekten), **diastratisk markering** (som gäller den stilmässiga aspekten) och **diateknisk markering** (som gäller tillhörighet till ett visst fackområde). Genom att välja ett visst slags **markeringsangivelse** specificerar ordboken närmare vari avvikelserna eller restriktionerna består:

Markeringstyp	Dimension	Exempel på markeringsangivelse
diakronisk	tid	åld., hist.
diatopisk	plats	dial., amer.
diastratisk	stilskikt	litt., vard., sl., vulg.
diateknisk	fackområde	biol., jur., filos., med.

Markering är ett intressant område från strukturell synpunkt, och syftet med den här artikeln är att försöka beskriva såväl markeringsangivelsernas egen struktur som deras roll i ordboksstrukturen i stort med hjälp av den begreppsapparat och den terminologi som före-

kommer i *Nordisk leksikografisk ordbok* (NLO 1997). Men eftersom NLO inte är fullt tillräcklig för det här ändamålet, skall jag komplettera med ytterligare några begrepp och termer – de flesta hämtade från det stora samlingsverket *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* (1989–91) men även några ur egen fatabur. Jag skall också ta upp några problem som har att göra med användaraspekten.

2. Angivelsestruktur

Markeringsangivelsernas inre struktur kan vara utformad på flera olika sätt. En viktig skiljelinje går mellan sådana angivelser som har undergått någon form av **kondensering** eller **textförtätning** (jfr Wolski 1989) och sådana som inte har gjort det. Kondensering innebär att ett textelement förkortas med hjälp av ett visst förfarande. Det ursprungliga textelementet kallas i NLO **fulltext**, och resultatet av textförtätningen benämns **kondensat**.

Det är få ordböcker som genomgående har icke-kondenserade markeringsangivelser, helt naturligt eftersom detta är mycket utrymmeskrävande. En av dem som har gått in för fulltextangivelser är COBUILD:

calorie [...] **2** the amount of heat needed to raise the temperature of one gram of water by 1C; a technical term in physics.

(COBUILD 1987)

bullshit [...] a very rude or swear word. **1** If you say ‘**bullshit!**’, you are telling someone that you think what they have just said is complete nonsense or absolutely untrue. [...]

(COBUILD 1987)

Det normala är i stället att alla eller nästan alla typer av markeringsangivelser i en ordbok är kondenserade på något sätt. Kondensering kan ta sig olika former, och när det gäller markeringsangivelser förekommer åtminstone fem olika typer. I två av fallen utgörs angivelsen av en s.k. **markör**. Det vanligaste är att markören består av en standardiserad förkortning:

radical, -aux [...] **1.** *a.* Alg: Bot: Ch: Pol: Radical. Mth: Signe radical, root-sign. **2.** *s.* Pol: Radical. **3.** *s.m.* (a) Gram: Ling: Root, radical (of a word). (b) Mth: Root-sign, radical. (c) Ch: Radicle, radical.

(Harrap fra-eng 1956)

Markören kan också bestå av en **angivelsesymbol**, dvs. en symbol som själv utgör en angivelse. Vi vet ju exempelvis hur ämnesområden ofta brukade anges i äldre ordböcker: ankaren för sjöväsen, kugghjul för teknik, korslagda värjor för militärväsen osv. De hade den fördelen att de i de flesta fall var självförklarande:

Bild

(Sachs-Villatte 1911)

Angivelsesymboler för ämnesområden förekommer fortfarande fast i mindre utsträckning än tidigare. Men det finns andra typer också, som i många fall knappast kan kallas självförklarande. I följande exempel står plustecknet för bokmål, fyrkanten för nynorsk och gradtecknet för talspråk:

±u`**t/kaster** -en, Pl. -e(r) (= Σ-**ar**) (1) Hinauswerfer – *m*

(in e-m Restaurant), °Rausschmeißer – *m* [...]

(Hustad 1979)

Bruket av standardiserade förkortningar kombineras i regel med en tredje typ av kondensering, nämligen utelämning av textelement. Förkortningen "fam." i följande exempel betyder inte bara 'familjär' utan skall uttydas 'uttryckssättet tillhör familjärt språk':

trang II -*t*, adj. [...] **3** (fam.) dum; tung i begripelsen [...]

(Aschehoug og Gyldendal 1992)

3. Åtkomststruktur

Den fjärde typen av kondensering har inte med angivelsens egen struktur att göra utan gäller **åtkomststrukturen**. Det handlar alltså om de strukturella egenskaper hos ordbokstexten som leder användaren till sökt information, dvs. i vårt fall visar att ett visst textelement är en markeringsangivelse.

Åtkomststrukturen åskådliggörs genom **strukturindikatorer**. Man skiljer mellan **typografiska strukturindikatorer** och **icke-typografiska strukturindikatorer**.

De typografiska strukturindikatorerna består i att vissa teckensnitt (t.ex. Times, Helvetica), vissa snittvarianter (t.ex. kursivstil, fetstil, kapitåler), vissa teckengrader etc. används för att ange olika funktioner hos textelement. De två kanske vanligaste typografiska strukturindikatorerna i samband med markeringsangivelser är mindre teckengrad och kursiv snittvariant, den senare särskilt populär i anglosaxisk lexikografi:

1 stick [...] **I** *s* [...] **4** mus. a) taktpinne b) trumpinne **5** flyg. vard. [styr]spak
6 vard. döddansare [...] **7** mil. a) bombsalva [...] b) fallskärmsgrupp [...] **8**
sl. marijuanacigarett **9** sjö. skämts. stång mast

(Norstedts eng-sv 1993)

bugger¹ [...] *n sl. esp. BrE* **1** taboo an offensive or disagreeable person **2** taboo a SODOMITE [...]

(LDOCE 1987)

De icke-typografiska strukturindikatorerna består av tecken, i regel skiljetecken, parentestecken och symboler. De vanligaste typerna som förekommer i samband med markeringsangivelser är parenteser av olika slag:

trang II -*t*, adj. [...] **3** (fam.) dum; tung i begripelsen [...]

(Aschehoug og Gyldendal 1992)

Glas¹ [...] er hat ein bißchen zu tief **ins** ~ geguckt
< umg. > er ist leicht beschwipst [...]

(Wahrig 1980)

Men det handlar inte bara om att identifiera vissa textelement som markeringsangivelser. Angivelserna som sådana spelar också en viktig roll inom ordbokens åtkomststruktur i stort (se vidare avsnitt 8).

4. Räckvidd

En annan viktig faktor när det gäller markeringsangivelser är deras **räckvidd**. Med en angivelses räckvidd menas här summan av de textelement i ordboksartikeln utöver lemmat som den på rent strukturella grunder kan tänkas avse.

I en markeringsangivelses "närområde" finns det vissa faktorer som begränsar räckvidden, i huvudsak icke-typografiska strukturindikatorer såsom parenteser, lodstreck, skiljetecken och momentsymboler. I de följande exemplen har hakparenteser insatts för att visa vilka delar av resp. artikel som till följd av strukturindikatorernas placering har kommit att ligga utanför markeringsangivelsens räckvidd:

fotogenlampa *s* paraffin] (amer. kerosene) [lamp
(Norstedts sv-eng 1993)

panel² *v* -ll- BrE] || [-l- AmE [...]
(LDOCE 1987)

tensile /'tensəl] ; US 'tensl/ *adj* [...]
(OALDCE 1989)

pojke *s* [petit] garçon *m*] , vard. gosse *m* [...]
(Norstedts sv-fra 1998)

came² [...] *nf* [...] snow (arg), [junk (arg), [[...]
(Robert-Collins 1978)

kat [...]] 5 sjö. katt, piska; *den nihalede* ~ den
niosvansade katten
(Molde da-sv 1980)

Frågan är nu hur stor en markeringsangivelses räckvidd maximalt kan bli. Vi kan exempelvis tänka oss att man i arbetet på en engelsk-svensk ordbok har ställts inför ett antal likstavad lexikaliska enheter som är markerade på samma sätt. På ett visst stadium i redigeringsprocessen kan det ha sett ut som i följande exempel. Varje markeringsangivelse har en räckvidd som sträcker sig till slutet av resp. textstycke:

spat [...] *s* amer. [små]gräl, gruff
spat [...] *s* amer. dask, smäll
spat [...] *s* amer. stänk
spat [...] *vb itr* amer. smågräla, gruffa
spat [...] *vb itr* amer. stänka
spat [...] *vb tr* amer. daska till, smälla till

På ett något senare stadium kan de sex enheterna ha sammanförts i grupper efter ordklassstillhörighet (*s*, *vb itr*, *vb tr*), och samtidigt kan lexikografen också ha bestämt sig för att de tre grupperna skall presenteras i en och samma artikel. Resultatet blir följande:

spat
I *s* **1** amer. [små]gräl, gruff **2** amer. dask, smäll **3** amer. stänk
II *vb itr* **1** amer. smågräla, gruffa **2** amer. stänka
III *vb tr* amer. daska till, smälla till

Men eftersom alla delbetydelser inom vart och ett av ordklassmomenten visar sig ha samma markeringsangivelse, flyttar lexikografen ut angivelsen till närmast högre nivå, dvs. till ordklassnivån, och kan därigenom stryka alla markeringar på delbetydelsenivå. Varje markeringsangivelse har nu inom sin räckvidd samtliga betydelsemoment inom resp. ordklassmoment:

spat [...]
I *s* amer. **1** [små]gräl, gruff **2** dask, smäll **3** stänk
II *vb itr* amer. **1** smågräla, gruffa **2** stänka
III *vb tr* amer. daska till, smälla till

Men eftersom nu alla ordklassmomenten också visar sig ha samma markeringsangivelse, flyttar lexikografen ut markeringen ytterligare en gång till närmast högre nivå, dvs. till lemmanivån, och kan därigenom stryka alla markeringar på ordklassnivå. Den enda kvarstående markeringsangivelsen har nu inom sin räckvidd samtliga ordklassmoment, dvs. hela artikeln:

spat [...] amer. **I** *s* **1** [små]gräl, gruff **2** dask, smäll **3** stänk **II** *vb itr* **1** smågräla, gruffa **2** stänka **III** *vb tr* daska till, smälla till

(Norstedts eng-sv 1993)

Det som här har beskrivits är i själva verket en femte typ av kondensering, som på tyska kallas Auslagerung (Wiegand 1989:447ff), på svenska förslagsvis **utflyttning**. Utflyttning är en kondenseringsform som är mycket typisk för markeringsangivelser.

Det just visade exemplet representerar den vanligaste typen av utflyttning, s.k. **vänsterutflyttning**, där markeringsangivelsen flyttas till momentets eller artikelns början, varigenom dess räckvidd kommer att innefatta alla lexikaliska enheter som följer därefter, ända fram till momentets eller artikelns slut.

Men det räcker inte med detta. I ordböcker med **nischalfabetisk** eller **nästalfabetisk makrostruktur** kan det förekomma att endast det lemma som inleder nischen resp. nästet (**ingångslemmat**) är försett med markeringsangivelse, detta trots att även de övriga lemmena (**sublemmana**) uppenbarligen kräver samma typ av markering. Därigenom kommer räckvidden hos ingångslemmats markeringsangivelse att uppfattas såsom innefattande hela nischen resp. nästet. En sådan tolkning ligger kanske särskilt nära till hands vid s.k. "run-on entries" (Svensén 1998:153), som ofta är så klart underordnade ingångslemmat att uppslagsformerna är satta med mindre grad (och ibland också har undergått kondensering) och att betydelseangivelser inte anses nödvändiga:

in•vi•gi•late [...] *BrE* [...] — *v* [I;T] to watch over (an examination or the people taking it) in order to prevent dishonesty — **-lation** [...] *n* [U] — **-lator** [...] *n*

(LDOCE 1987)

Men även om sublemmana har en mer självständig karaktär – t.ex. om de är satta med samma grad som ingångslemmat, presenteras som fulltext eller är försedda med betydelseangivelser – förekommer det ibland att en markeringsangivelse utsatt enbart vid ingångslemmat måste tolkas såsom gällande hela nischen resp. nästet:

sudor, [...] (*med.*) *n.* sweat.—*adjs.* **sudorif´erous**, provoking or secreting sweat; **sudorif´ic**, causing sweat.—*n.* a diaphoretic.—*adjs.* **sudori´parous**, secreting sweat; **su´dorous**, sweaty. [...]

(Chambers 1978)

diopt||er [...] *fys.* diopter, alidad **-er|linjal** alidad-rule **-ri** [...] dioptric **-rik** dioptrics, anaclastics **-risk** *a* dioptric[al] **-riskt** *adv* dioptrically

(Harlock sv-eng 1936)

Vid sidan av vänsterutflyttning förekommer också **högerutflyttning**, som är en typisk egenskap hos etymologiangivelser. De flesta ordböcker som ger etymologier placerar ju dessa sist i artiklarna, och när detta sker i en artikel med ett polysemt lemma blir det alltså fråga om högerutflyttning (Svensén 1998:152 f).

Även när det gäller markeringsangivelser förekommer kondensering genom högerutflyttning, men bara i mycket begränsad skala. Följande exempel skulle möjligen kunna anses vara ett fall av högerutflyttning, där den diatekniska angivelse "äv. data." som man måste förutsätta även vid "flowchart" har flyttats ut till den senare av de två ekvivalenterna och genom tillägget av ordet "båda" får såväl "flowchart" som "flowsheet" inom sin räckvidd:

flödesschema s flowchart, flowsheet båda äv. data.

(Norstedts sv-eng 1993)

Det just visade exemplet aktualiserar ytterligare en typ av kondensering där markeringsangivelser förekommer som ett typiskt inslag, nämligen den som sker med hjälp av ordet "även" (och dess motsvarigheter: *also*, *auch*, *aussi* osv.). Två huvudtyper kan urskiljas. I det ena fallet föregår "även" markeringsangivelsen, och båda följer efter det textelement som angivelsen avser:

knee [...] I s knä äv. tekn. el. byggn. [...]

(Norstedts eng-sv 1993)

Innebörden är att 'knä' kan fungera dels i omarkerade sammanhang, dels i allmäntekniska eller byggnadstekniska sammanhang. Här kan man om man vill införa ett begrepp **nollmarkering** för att åskådliggöra markeringsstrukturen:

knee Ø knä

knee tekn. knä

knee byggn. knä

Det andra fallet utgör raka motsatsen: "även" följer efter markeringsangivelsen, och båda föregår det textelement som angivelsen avser:

Figur *-en f* figur [...]; kortsp. äv. målare; dans. äv. tur; [...]

(Esselte ty-sv 1980)

Innebörden är att 'figur' kan användas i omarkerade sammanhang; i kortspel kan (utöver 'figur') även 'målare' användas och inom danskonsten (utöver 'figur') även 'tur'. Markeringsstrukturen blir därmed denna:

Figur Ø figur

Figur kortsp. figur

Figur kortsp. målare

Figur dans. figur

Figur dans. tur

Kombinationer av de två fallen kan också förekomma:

mobility [...] rörlighet äv. sociol.; mil. äv. mobilitet [...] (Norstedts eng-sv 1993)

Markeringsstrukturen blir:

mobility Ø rörlighet
mobility sociol. rörlighet
mobility mil. rörlighet
mobility mil. mobilitet

Det är inte särskilt vanligt att ordböckers användarhandledningar säger något om markeringsangivelsers placering eller räckvidd: det verkar som om lexikograferna förutsätter att användarna utan vidare skall inse hur systemet är konstruerat. I vissa ordböcker förekommer det dock:

6 Restrictive Labels and Phrases

6.1 Placement

6.1.1 If a particular sense requires a label indicating restriction of use as to appropriateness, connotation, subject field, etc., an italicized label is placed immediately before the account of the relevant meaning. [...]

[exempel]

6.1.2 If a label applies to all senses of one part of speech, it is placed after the part-of-speech label.

[exempel]

6.1.3 If a label applies to all senses of a headword, it is placed immediately after the pronunciation (or inflections).

[exempel]

(Collins 1979, s. xiv)

5. Adresseringsstruktur

Som i de flesta fall när det gäller ordboksstruktur kan det vara fruktbart att betrakta markeringsangivelserna som komponenter i s.k. **bearbetningsenheter**. En bearbetningsenhet består i regel av två komponenter, varav den ena utgör en utsaga om den andra. Deras inbördes relation kan betraktas som en relation mellan ett **tema** och ett **rema**, där utsagan är rema och det som utsagan gäller är tema. Vi kan betrakta följande enkla exempel ur en tänkt engelsk-svensk ordbok:

car bil

I exemplet är "**car**" tema och "bil" rema. Det som i en sådan relation utgör rema kallas i ordboken **angivelse**, i detta fall alltså betydelseangivelsen "bil", och det som utgör tema kallas angivelsens **adress**. Man säger att det föreligger en **adressering** från "bil" till "**car**":

car	□	bil
TEMA	□	REMA
ADRESS	□	ANGIVELSE

Ordningföljden och relationerna mellan adresser och angivelser utgör ordbokens **adresseringsstruktur**.

Den vanligaste adressen för en angivelse är lemmat, och man talar då om **lemmatisk adressering**:

firre *s* vard. fish

(Norstedts sv-eng 1993)

Här kan var och en av de tre angivelserna betraktas som adresserad till lemmat, och exemplet innehåller alltså följande tre bearbetningsenheter:

firre	□	<i>s</i>
firre	□	vard.
firre	□	fish

Men det är också mycket vanligt med adressering inom mikrostrukturens ram, s.k. **infralemmatisk adressering**, där angivelsen är adresserad till ett annat textelement än lemmat. I själva verket är markeringsangivelserna ett ganska typiskt exempel på en informationstyp som ofta är infralemmatiskt adresserad. En markeringsangivelse kan exempelvis avse en enstaka uttalsvariant eller böjningsvariant, en målspråklig ekvivalent, ett språkprov osv.:

tensile /'tensail; US 'tensl/ *adj* [...]

(OALDCE 1989)

beget [...] (imperf.: *begot*, åld. el. bibl. *begat* ; [...])

(Norstedts eng-sv 1993)

fängelse *s* prison, gaol; isht amer. jail [...]

(Norstedts sv-eng 1993)

Glas¹ [...] er hat ein bißchen zu tief **ins** ~ geguckt <umg.>
er ist leicht beschwipst [...]

(Wahrig 1980)

Angivelsen kan i ordbokstexten stå före eller efter adressen. Står angivelsen efter adressen sägs den vara **vänsteradresserad**. Detta är naturligtvis det normala när adressen är lemmat, men andra fall förekommer också. Ett typiskt sådant fall är när adressen är ett språkprov:

fièvre [...]; ~ *de cheval* vard. hög feber [...]

(Norstedts fra-sv 1998)

Men även det motsatta fallet är vanligt. En artikelintern angivelse som är placerad före lemmat är naturligtvis alltid **högeradresserad**. Här betyder angivelsesymbolen att ordet tillhör amerikansk engelska:

*pard², *par¹**dner**, *ns.* (sl.) partner, comrade [...]

(COD 1982)

Vi har nyss sett åtskilliga fall också av infralemmatisk högeradressering vid uttals-, böjnings- och ekvivalentangivelser (exemplen *tensile*, *beget* och *fängelse* ovan), men högeradressering kan också förekomma vid exempelvis språkprov, i synnerhet när både språkprovet och en dithörande betydelseangivelse skall föras med markeringsangivelse:

rappeler [...]; (*frm*) *rappelez-moi à son bon souvenir*

kindly remember me to him (*frm*). [...]

(Robert-Collins 1978)

Man kan också skilja mellan **enspråkiga bearbetningsenheter** och **tvåspråkiga bearbetningsenheter**.

I enspråkiga ordböcker, där det ju bara finns ett objektspråk och detta är identiskt med beskrivningsspråket, finns förstås bara enspråkiga bearbetningsenheter.

I de tvåspråkiga ordböckerna finns två objektspråk, varav det ena också fungerar som beskrivningsspråk. Därför finns det i sådana ordböcker både enspråkiga och tvåspråkiga bearbetningsenheter. Markeringsangivelserna, i den mån de uttrycks i ord, hör till ordbokens beskrivningsspråk, och detta är i regel identiskt med de tilltänkta användarnas modersmål.

De tvåspråkiga bearbetningsenheter där markeringsangivelser ingår blir därför en typisk företeelse i passiva ordböcker, eftersom det i regel är det främmande språket som användaren behöver upplysningar om:

fièvre [...]; ~ *de cheval* vard. hög feber [...]

(Norstedts fra-sv 1998)

Bland de enspråkiga bearbetningsenheterna i tvåspråkiga ordböcker förekommer både **källspråkliga bearbetningsenheter** och **mål-språkliga bearbetningsenheter**. I det första av följande två exempel ingår markeringsangivelsen i en källspråklig bearbetningsenhet, i det andra i en målspråklig:

firre s vard. fish

(Norstedts sv-eng 1993)

pancreatic [...] *adj.*, ~ *juice* bukspott; med. pankreassaft

(Norstedts eng-sv 1993)

De här två exemplen är typiska när det gäller just markeringsangivelser. Enspråkiga bearbetningsenheter på källspråket förekommer i aktiva ordböcker, där källspråk och beskrivningsspråk är identiska, och enspråkiga bearbetningsenheter på målspråket uppträder i passiva ordböcker, där målspråk och beskrivningsspråk sammanfaller.

6. Markeringsangivelsers inbördes relationer

Om två markeringsangivelser har gemensam adress, kan det också vara av intresse att studera deras inbördes relationer. Frågan är inte helt oviktig från användarsynpunkt, eftersom ordböckerna långt ifrån alltid uttrycker sig helt glasklart på den här punkten. Det finns inte mycket skrivet om detta i den metalexikografiska litteraturen; ämnet berörs helt flyktigt av Boulanger (1998:182) och av Reuter (1999:219) och något utförligare av Thiboutot (1998:281 ff).

Anta exempelvis att den ena av två angivelser med gemensam adress innebär att brukligheten är begränsad till (fackområdet, stilsiktet etc.) A och den andra att brukligheten är begränsad till (fackområdet, stilsiktet etc.) B. Antingen är det då så att de två markeringsangivelserna är oberoende av varandra ("brukligheten är begränsad till A" resp.

"brukligheten är begränsad till B"), eller också råder det en kumulativ relation mellan dem ("brukligheten är begränsad till A och inom A dessutom begränsad till B"). Frågan är nu vad det är för faktorer som avgör vilken typ av relation det handlar om.

Till att börja med kan man konstatera att förekomsten av strukturindikatorer i form av momentsymboler ofta är klargörande (jfr ovan avsnitt 4), och den användare som har lärt sig det viktigaste om ordbokens struktur borde i regel inte behöva råka ut för några missförstånd. I det enklaste fallet står de två markeringsangivelserna under varsin momentsymbol, och de två momentsymbolerna befinner sig på samma nivå i hierarkin:

rabattage [...] *m* **1** jakt. drev **2** vard. värvning av kunder
(Norstedts fra-sv 1998)

Därigenom befinner sig de två angivelserna utanför varandras räckvidd, varför de måste betraktas som helt fristående från varandra. Markeringsstrukturen kan därmed beskrivas så här:

rabattage 1 jakt. drev
rabattage 2 vard. värvning av kunder

I följande exempel befinner sig däremot den ena markeringsangivelsen ("sl.") på en högre nivå i hierarkin än den andra och har därigenom en räckvidd som bl.a. innefattar moment **2**:

goon [...] *s* sl. **1** idiot; tråkmåns; våp **2** amer. torped, hejduk [...]
(Norstedts eng-sv 1993)

Som synes föreligger här ett fall av kondensering genom vänsterutflyttning. När det gäller moment **2** kan man därför säga att angivelsen "amer." adderas till angivelsen "sl.", dvs. de två angivelsernas relation kan betraktas som kumulativ ("brukligheten är begränsad till slang och inom denna dessutom begränsad till amerikansk engelska"). Markeringsstrukturen kan därigenom beskrivas på följande sätt:

goon 1 sl. idiot; tråkmåns; våp
goon 2 sl. + amer. torped, hejduk

Strukturindikatorer i form av momentsymboler ger alltså klart besked på rent strukturella grunder. Om markeringsangivelserna däremot åtskiljs av "svagare" strukturindikatorer i form av vanliga skiljetecken,

kan deras inbördes relation inte på samma sätt undersökas med utgångspunkt från ordboksstrukturen. De faktorer som då blir betydelsefulla är i stället (a) om angivelserna tillhör samma dimension (diateknisk, diatopisk osv.) eller olika dimensioner och, om de tillhör samma dimension, (b) om de begreppsmässigt ligger på samma nivå eller på olika nivåer.

Om angivelserna tillhör samma dimension och befinner sig på samma begreppsnivå (dvs. de skulle kunna betraktas som kohyponymer), utesluter de varandra och blir därigenom självständiga gentemot varandra. Det gäller exempelvis i följande fall, där de strukturindikatorer som åtskiljer markeringsangivelserna utgörs av semikolon:

scoop [...] **I s 1** skopa; [...]; sjö. öskar; med. slev; tekn. hålmejsel; [...]
(Norstedts eng-sv 1993)

Markeringsstrukturen skulle därmed kunna beskrivas på följande sätt:

scoop I 1	sjö.	öskar
scoop I 1	med.	slev
scoop I 1	tekn.	hålmjsel

På liknande sätt förhåller det sig om markeringsangivelserna följer direkt efter varandra, utan några åtskiljande strukturindikatorer:

capsule [...] s.f. **1.** Anat. Bot. Pharm. Capsule [...]
(Harrap fra-eng 1956)

Också här bör angivelserna tolkas som alternativ till varandra, men eftersom de följer direkt efter varandra kommer markeringsstrukturen att se något annorlunda ut:

capsule 1	<u>Anat.</u>	Capsule
capsule 1	<u>Bot.</u>	Capsule
capsule 1	<u>Pharm.</u>	Capsule

När angivelserna följer direkt efter varandra kan det ibland vara svårt för användaren att se om de utgör alternativ till varandra eller inte. Vissa ordböcker är på den här punkten användarvänligare än andra:

trespasser [...] **3** bibl. el. äld. syndare
(Norstedts eng-sv 1993)

I stället för "eller" tycks även "och" kunna användas för att ange alternativ, ett skrivsätt som inte är helt entydigt:

2 meet [...] **2** äld. o. bibl. lämplig, passande, tillbörlig
(Norstedts eng-sv 1993)

Ännu mindre tydligt blir det om man nöjer sig med enbart ett skiljetecken, men det kan anses tillräckligt i ett fall som detta, där angivelsernas innebörd ('förklassiskt latin' resp. 'efterklassiskt latin') så tydligt visar att de är kohyponymer och alltså utgör alternativ till varandra:

inaurjis -is f. fklass., ekläss. (*auris*) örhänge [...] (Ahlberg m.fl. lat-sv 1945)

Om markeringsangivelserna tillhör samma dimension men däremot befinner sig på olika begreppsnivå (dvs. den ena är hyperonym till den andra), har den angivelse som ligger på den lägre nivån (hyponymen) i regel till uppgift att inskränka den bruklighet som anges av den angivelse som ligger på den högre nivån (hyperonymen). I följande exempel inskränks ytterligare den bruklighet som anges av den första diatopiska markeringsangivelsen ("Br" = 'brasiliansk portugisiska') av en annan diatopisk angivelse på lägre nivå ("S. Paulo" = 'den variant av brasiliansk portugisiska som talas i delstaten São Paulo'):

mochar *tr* [...] Br dupera; (S. Paulo) dölja
(Fernandes port-sv 1991)

Det föreligger alltså en kumulativ relation mellan angivelserna när det gäller den senare av de två ekvivalenterna. Här har också skett en kondensering genom vänsterutflyttning av hyperonymen "Br", och markeringsstrukturen blir:

mochar	Br	dupera
mochar	Br + (S. Paulo)	dölja

På samma sätt förhåller det sig om markeringsangivelserna följer direkt efter varandra. Här inskränks ytterligare den bruklighet som anges av den första diatekniska markeringsangivelsen av en annan diateknisk angivelse på lägre nivå:

canon¹ **1.** Mil. Navy: (*a*) Gun, cannon [...] (Harrap fra-eng 1956)

Men eftersom markeringsangivelserna här följer direkt efter varandra, blir det inte fråga om någon vänsterutflyttning av hyperonymen, och markeringsstrukturen kommer därför att se något annorlunda ut:

canon¹ *Mil:* + *Navy:* (a) Gun, cannon [...]

Det förekommer också kombinationer av de tidigare nämnda fallen. I följande exempel inskränks ytterligare den begränsade bruklighet som anges av den diatopiska markeringsangivelsen "Br" av tre diatopiska angivelser på lägre nivå, vilka samtidigt utgör alternativ till varandra:

mel *m* honung [...] **-ado** *a* honungssöt; förtorkad, fadd { om frukt }; **Br** (Nordeste) gulaktig { om häst }; (Sul) albin- { om häst o. man }; (Mato Grosso) blond { om man } [...]

(Fernandes port-sv 1991)

Också här har vi ett typiskt exempel på kondensering genom vänsterutflyttning, och markeringsstrukturen ser ut på följande sätt:

melado Br + (Nordeste) gulaktig
melado Br + (Sul) albin-
melado Br + (Mato Grosso) blond

Men de inbördes relationerna mellan markeringsangivelser kan också överskrida dimensionsgränserna (varvid frågan om begreppsnivå blir irrelevant). I följande exempel inskränks bruket först diastratiskt och därefter diatopiskt:

karl *s* allm. man (pl. men); vard. fellow, chap; isht amer. guy; [...]
 (Norstedts sv-eng 1993)

I detta exempel – som väl att märka är hämtat från en aktiv ordbok, där målspråket är mindre känt för användaren – kan det finnas en risk att ekvivalenten "guy" uppfattas som det gängse ordet i all amerikansk engelska oavsett stilnivå. Med andra ord, de två markeringsangivelserna kan felaktigt uppfattas som alternativ till varandra:

karl vard. fellow, chap
karl amer. guy

Det normala i sådana här fall är i stället att relationen mellan markeringsangivelserna skall uppfattas som kumulativ (med kondensering genom vänsterutflyttning av den första angivelsen):

karl vard. fellow, chap
karl vard. + amer. guy

Samma sak gäller när markeringsangivelser tillhörande olika dimensioner följer direkt efter varandra. I följande exempel inskränks bruket först diatopiskt, därefter diatekniskt och slutligen diastratiskt:

pigboat [...] s amer. mil. sl. ubåt

(Norstedts eng-sv 1993)

Den normala tolkningen är "brukligheten är begränsad till amerikansk engelska och inom denna dessutom begränsad till den militära terminologin och inom den amerikanska engelskans militära terminologi dessutom begränsad till slang", med följande markeringsstruktur:

pigboat amer. + mil. + sl. ubåt

Om markeringsangivelserna följer direkt efter varandra och tillhör olika dimensioner, måste ordboken uttrycka sig mycket tydligt om den vill visa att relationen mellan dem inte är kumulativ utan att de skall uppfattas som alternativ till varandra:

1 kratte [...] lantbr. el. dial. kratta [...]

(Molde da-sv 1980)

Men långt ifrån alla ordböcker är lika explicita på den här punkten. Jämför följande två exempel ur en och samma ordbok, där enbart förekomsten resp. frånvaron av ett kommatecken anses räcka till för att användaren skall förstå att det i det förra fallet är fråga om alternativ, i det senare om kumulering:

siège¹ [...] *nm* [...] **(b)** (*frm, Méd: postérieur*) seat [...]

colle [...] *nf* [...] **(c)** (*arg Scol*) [...] mock oral exam [...]

(Robert-Collins 1978)

Det är också svårt att uttrycka sig kort och samtidigt klart när alternativ och kumulering förekommer samtidigt:

2 re [...] *prep* jur. el. hand. vard. rörande, beträffande, avseende
(Norstedts eng-sv 1993)

Det rimligaste måste här vara att uppfatta den diastratiska angivelsen "vard." såsom hörande till både "jur." och "hand." och inte bara till "hand.". I så fall skulle det innebära att det här har skett kondensering genom högerutflyttning, med följande markeringsstruktur:

re jur. + vard. rörande [...]
re hand. + vard. rörande [...]

I följande exempel är det däremot osäkert om det verkligen är fråga om både kumulering och alternativ:

sieur [...] *m* åld., skämts. el. jur. herr[e]
(Norstedts fra-sv 1998)

Här kan man tänka sig två olika markeringsstrukturer. Antingen tolkas placeringen av "åld." som resultatet av en kondensering genom vänsterutflyttning och "skämts." och "jur." som alternativ till varandra:

sieur åld. + skämts. herr[e]
sieur åld. + jur. herr[e]

eller också tolkas alla tre angivelserna som alternativ till varandra:

sieur åld. herr[e]
sieur skämts. herr[e]
sieur jur. herr[e]

Det finns med andra ord anledning för ordboksutgivarna att tänka efter hur markeringsförhållandena bäst skall presenteras om man vill uttrycka sig utrymmesekonomiskt utan att samtidigt ge avkall på tydligheten. Det förekommer att man gör vissa försök att reda ut begreppen i ordbokens bruksanvisning, men ofta inskränker sig detta till aspekten räckvidd (jfr avsnitt 4). Klargöranden av följande mer komplicerade slag, som tar sikte på just kombinationer av markeringsangivelser, måste däremot betraktas som ovanliga:

All labels can occur in combination. Usage labels always take precedence over regional labels. For example,

pushover n. **1** sure thing, *Colloq* piece of cake, child's play, snap, picnic, walk-over, *US* breeze, *Slang* cinch, *Brit* doddle, *US* lead-pipe cinch.

Here, 'sure thing' is standard universal English. All words and phrases following *Colloq* up to the *Slang* label are colloquial; 'piece of cake, ... walk-over' are universal colloquial English, 'breeze' is US colloquial. All synonyms following the *Slang* label are slang; 'cinch' is universal English slang, 'doddle' is confined to British slang, and 'lead-pipe cinch' is confined to American slang.

(Oxford Thesaurus 1991, s. ix)

7. Uttryckssidan eller innehållssidan?

Av de flesta exempel som givits i det föregående har framgått att markeringsangivelser kan avse restriktioner på uttryckssidan eller på innehållssidan. Vid fulltextangivelser framgår det ofta explicit vad som avses:

calorie [...] **2** the amount of heat needed to raise the temperature of one gram of water by 1C; a technical term in physics.

(COBUILD 1987)

bullshit [...] a very rude or swear word. **1** If you say 'bullshit!', you are telling someone that you think what they have just said is complete nonsense or absolutely untrue. [...]

(COBUILD 1987)

Angivelser inom de diatopiska, diakroniska och diastratiska delsystemen avser ofta uttryckssidan, eftersom ordböcker brukar redovisa varianter inom dessa dimensioner när det gäller stavning, uttal, böjning, idiomatik etc. (jfr avsnitt 5).

När betydelseangivelser är inblandade, kan det däremot ibland vara möjligt att beskriva en markeringsangivelse såsom avseende antingen uttryckssidan eller innehållssidan:

marker|a -ade [...] **5.** finl.: räcka upp handen [...]

(ISO 1955)

Angivelsen "finl." kan här tolkas antingen (a) "'räcka upp handen' är en finlandssvensk betydelse hos ordet *markera*" (= utsaga om inne-

hållssidan) eller (b) "när ordet *markera* betyder 'räcka upp handen', tillhör det finlandssvenskt språkbruk" (= utsaga om uttryckssidan).

Inom det diakroniska delsystemet måste man vidare skilja mellan "hist." och "åld." (och deras motsvarigheter: *formerly* och *archaic*, *ehemals* och *veraltet*, *anciennement* och *vieilli* osv.). Den förra angivelsen gäller innehållssidan och betyder 'detta uttryck betecknar en företeelse som inte längre förekommer i sinnevärlden', medan den senare tar sikte på uttryckssidan och betyder 'detta uttryck tillhör ålderdomligt språk':

varlet [...] s **1** hist. page, väpnare **2** åld. el. skämts.
lymmel, skurk

(Norstedts eng-sv 1993)

Även inom det diatekniska delsystemet kan en markeringsangivelse avse båda sidorna (Svensén 1987:174ff). En angivelse som "med." kan avse innehållssidan och betyda 'detta uttryck avser en företeelse som hör hemma inom medicinen' (som i det första exemplet nedan), men den kan också avse uttryckssidan och betyda 'detta uttryck tillhör medicinskt fackspråk' (som i det andra exemplet):

cataplasma [...] s med. grötomslag

(Norstedts eng-sv 1993)

pancreatic [...] *adj.*, ~ **juice** bukspott; med. pankreassaft

(Norstedts eng-sv 1993)

Rent teoretiskt borde man också kunna hävda, att en diateknisk angivelse som avser uttryckssidan (och alltså talar om att vi har att göra med en teknisk term) automatiskt också gäller innehållssidan: i och med att man använder exempelvis en medicinsk fackterm aktualiserar man också en företeelse som hör hemma inom medicinen. Det omvända gäller däremot inte: man kan mycket väl aktualisera en företeelse som hör hemma inom medicinen utan att för den skull använda en medicinsk fackterm.

8. Information eller differentiering?

En markeringsangivelse kan ha två olika uppgifter. Antingen skall den bara ge information om en viss lexikalisk enhet, eller också är dess uppgift att genom att ge denna information differentiera mellan flera

enheter av samma slag (Werner 1991:2796ff). Differentieringen syftar huvudsakligen till att leda användaren till sökt information, och i detta sammanhang spelar alltså markeringsangivelserna en viktig roll inom ordbokens åtkomststruktur.

Differentiering mellan lexikaliska enheter med hjälp av markeringsangivelser gäller i första hand betydelseangivelser och är vanligast i tvåspråkiga ordböcker, där det följaktligen mest handlar om **ekvivalentdifferentiering**:

membran *s* anat. el. biol. membrane; tele. el. radio o.d.
el. i pump diaphragm

(Norstedts sv-eng 1993)

Det är också vanligt att markeringsangivelser används vid differentiering mellan homografer:

1 basilic [...] *m* bot. el. kok. basilika
2 basilic [...] *m* mytol. basilisk

(Norstedts fra-sv 1998)

I sådana sammanhang används markeringsangivelserna ofta tillsammans med andra typer av **betydelsedifferentiatorer**, t.ex. synonymer till lemmat:

plugg *s* **1** tapp tampon *m*, bouchon *m*; skruv~ cheville *f* **2** vard., examens~
bachotage *m* **3** vard., skola bahut *m*, boîte *f* **4** vard., potatis patate *f*

(Norstedts sv-fra 1998)

Skälet till att differentiering är mindre vanlig i enspråkiga ordböcker är helt enkelt att behovet där inte är så stort. Betydelseangivelserna i en enspråkig ordbok består ju i regel av definitioner. Dessa utgör verbala beskrivningar av innehållssidan, i regel på användarens modersmål, och ger därför i normala fall tillräcklig semantisk information för att man skall kunna välja rätt betydelse. I tvåspråkiga ordböcker däremot består betydelseangivelserna av ekvivalenter på målspråkets uttryckssida, och den exakta betydelsen hos dessa är ofta – framför allt i aktiva ordböcker – okänd för användaren. Detta betyder i sin tur, att det mestadels är sådana markeringsangivelser som tar sikte på innehållssidan som används i differentierande syfte, och vanligast bland dem är de diatekniska (i betydelsen 'detta uttryck avser en företeelse som hör hemma inom fackområdet X'). Jämför följande exempel, där den enspråkiga ordboken klarar sig utan markeringsangivelser, medan dessa är tämligen oundgängliga i den aktiva tvåspråkiga ordboken:

kontingent [...]

1 truppavdelning [...]

2 fastställd del av ekonomiskt bidrag [...]

3 (största) kvantitet (av viss vara) som får importeras eller exporteras [...]

(NEO 1995–96)

kontingent *s* **1** mil. contingent; friare äv. group **2** ekon. kvot quota, allocation

(Norstedts sv-eng 1993)

Behöver det då föreligga minst två markeringsangivelser för att det skall vara fråga om differentiering? I följande exempel förekommer visserligen bara en markeringsangivelse, men också den kan sägas ha till uppgift att differentiera, nämligen mellan den markerade ekvivalenten och den omarkerade:

procedur *procédé m; jur. procédure f*

(Norstedts sv-fra 1998)

Man skulle därför återigen kunna använda begreppet nollmarkering och beskriva markeringsstrukturen så här:

procedur \emptyset *procédé m*

procedur *jur. procédure f*

Det är i vissa fall också fullt möjligt att beskriva funktionen hos en ensamstående markeringsangivelse, gällande hela artikeln, som differentierande:

hyacint $\{ \text{bot.} \}$ Hyazinthe *-n f*

ess $\{ \text{kortsp.} \}$ As *-se n*

(Esselte sv-ty standardlexikon 1980)

Markeringsangivelsen differentierar här mellan den givna ekvivalenten inom ett visst fackområde och eventuella andra, här ej medtagna ekvivalenter inom andra fackområden. Om man ser efter i den större ordbok av vilken den just citerade ordboken utgör en förkortad utgåva, finner man nämligen detta:

hyacint **1** bot. Hyazinthe *-n f* **2** miner. Hyazinth *-e m*

1 **ess** kortsp. As *-se n*

2 *ess* mus. es – – *n*

(Esselte sv-ty 1980)

Om den som konsulterar den kortfattade ordboken skall översätta *hyacint* i en mineralogisk kontext eller *ess* i en musikalisk kontext, informeras han genom den utsatta markeringsangivelsen om att det finns en risk för att den givna ekvivalenten inte går att använda.

Frågan om en viss markeringsangivelse enbart skall ge information om en lexikalisk enhet eller om den också har en differentierande funktion har en viss betydelse för beskrivningen av adresseringsförhållandena. När det enbart handlar om att ge information är situationen i regel tämligen okomplicerad:

firre [...] vard. fish

(Norstedts sv-eng 1993)

kosing [...] vard. fric *m* [...]

(Norstedts sv-fra 1998)

I exemplet "**firre**" förekommer två angivelser, som var och en är adresserad direkt till lemmat. I exemplet "**kosing**" skulle man möjligen kunna tänka sig att markeringsangivelsen är adresserad även till ekvivalenten.

I följande exempel har markeringsangivelsen däremot en differentierande funktion:

kongruens [...] matem. congruence; språkv. concord

(Norstedts sv-eng 1993)

I sådana fall måste adresseringen beskrivas på annat sätt. Här har flera olika tolkningar föreslagits (Hausmann & Werner 1991:2732 ff), bland annat följande:

a) Det är fråga om två angivelser, "congruence" och "concord", vilka är adresserade till varsin tvåledad adress: "congruence" till "**kongruens** matem." och "concord" till "**kongruens** språkv.". Var och en av adresserna utgör dessutom själv en bearbetningsenhet, där markeringsangivelsen är adresserad till lemmat. Det innebär att den matematiska termen "**kongruens**" har ekvivalenten "congruence", och den språkvetenskapliga termen "**kongruens**" har ekvivalenten "concord".

kongruens matem. congruence

kongruens språkv. concord

b) Det är fråga om två angivelser, "congruence" och "concord", vilka båda är adresserade till lemmat "**kongruens**". Textelementen "matem." och "språkv.", som står mellan adress och angivelse, är själva varken adresser eller angivelser utan kan betraktas som ett slags "angivelse-modifikatorer". Innebörden är att termen "**kongruens**", när den används i matematiska sammanhang, skall översättas med "congruence", och att den när den används i språkvetenskapliga sammanhang skall översättas med "concord".

kongruens matem. congruence

kongruens språkv. concord

Med tanke på vad som tidigare sagts (exemplet "**kontingent**" ovan) förefaller det som om tolkningen (b) har mera som talar för sig än tolkningen (a). Men frågan är huvudsakligen av teoretiskt intresse, eftersom resultatet i praktiken blir detsamma för användaren vilken tolkning man än väljer. Det finns andra aspekter av markeringsystemet som är betydligt mer bekymmersamma för användaren än denna.

9. Markeringsystemet och användaren

Det har tidigare vid ett par tillfällen framgått att markeringsangivelser kan vara problematiska från användarsynpunkt. Dessa problem är av olika slag och av olika svårighetsgrad beroende dels på ordbokstypen, dels på typen av markering.

I enspråkiga ordböcker är läget förhållandevis enkelt. Där finns bara ett objektspråk, och man kan därför räkna med att markeringsangivelserna i enspråkiga ordböcker enbart avser ingångsspråkliga enheter, dvs. i stort sett bara lemmat och språkprov av olika slag. Det betyder att det knappast behöver råda några tvivel om en markeringsangivelses adressering, även om den är placerad på det här sättet, långt ifrån det som i första hand måste betraktas som dess adress, nämligen lemmat:

mju'kis subst. ~en ~ar

ORDLED: *mjuk-is-en*

- (ofta i sms.) person som är mjuk dvs. (alltför) vänlig, snäll, förstående, mänsklig etc.; särsk. om man {MOTS. **hårding**, **tuffing**} vard.:
mjukispappa [...]

(NEO 1995–96)

I tvåspråkiga ordböcker är läget ett annat. Där finns två objektspråk, och användaren kan därför ha svårt att avgöra om en markeringsangivelse gäller enbart källspråkssidan, enbart målspråkssidan eller kanske både källspråkssidan och målspråkssidan.

De tolkningssvårigheter som uppstår i tvåspråkiga ordböcker gäller dock inte i lika hög grad för alla typer av markeringsangivelser. Rent allmänt borde man exempelvis kunna utgå från att diakroniska angivelser (t.ex. "åld.") och diatopiska angivelser (t.ex. "dial.", "prov.") som regel avser källspråkliga enheter och framför allt förekommer i passiva ordböcker: man brukar ju inte ange ålderdomliga eller dialektala ekvivalenter till omarkerade källspråkliga uttryck, inte heller brukar ålderdomliga eller dialektala uttryck förekomma på källspråkssidan i aktiva ordböcker.

Men det finns en typ av markeringsangivelser som inte erbjuder sådana generella hållpunkter, och det är de diastratiska (jfr Werner 1980). Det är nämligen ganska vanligt att ordböckerna även anger vardagliga ekvivalenter till omarkerade källspråkliga enheter (som i det första av de följande exemplen) och att vardagliga uttryck förekommer på källspråkssidan även i aktiva ordböcker (som i de tre andra exemplen):

bil *s* *voiture f*, *auto f*, *automobile f*; vard. *bagnole f* [...]

(Norstedts sv-fra 1998)

kosing *s* vard. *fric m* [...]

(Norstedts sv-fra 1998)

firre *s* vard. *fish*

(Norstedts sv-eng 1993)

gängla [...] **III** *vb rfl*, ~ *sig* vard., *gifta sig se mettre la corde au cou*, *se marier*

(Norstedts sv-fra 1998)

I det första exemplet vet den svenske användaren redan från början att det källspråkliga uttrycket är omarkerat och kan sedan på strukturella grunder dra slutsatsen att angivelsen "vard." är adresserad enbart till den målspråkliga enheten "bagnole". I de tre andra exemplen vet den svenske användaren redan att det källspråkliga uttrycket är vardagligt,

men hur skall han rent principiellt kunna avgöra om angivelsen är adresserad enbart dit eller om den också avser ekvivalenterna?

Normalt förväntas väl användaren anta att stilnivån hos den målspråkliga ekvivalenten skall vara densamma som hos det källspråkliga uttrycket om inget annat anges, i varje fall i en aktiv ordbok (jfr Werner 1981:72, 74). Det antagandet verkar ju vara riktigt när det gäller exemplet "**kosing**", men i de två sista exemplen riskerar användaren att bli vilseförd: i det tredje tillhör ekvivalenten inte samma stilnivå som lemmat, och i det fjärde tillhör visserligen den första ekvivalenten samma stilnivå som det källspråkliga uttrycket men inte den andra.

Ett sätt att förebygga osäkerhet på den här punkten är förstås att förse både det källspråkliga uttrycket och de målspråkliga ekvivalenterna med markeringsangivelser. Detta sker normalt inte, men det finns en typ av ordböcker där det i regel blir nödvändigt att göra det. Vad som avses är de **bidirektionella ordböckerna**, dvs. tvåspråkiga ordböcker avsedda för både användare som har källspråket som modersmål och användare som har målspråket som modersmål. En sådan ordbok är Robert-Collins' fransk-engelska och engelsk-franska ordbok (Robert-Collins 1978):

came² [...] *nf* (arg *Drogue*) snow (arg), junk (arg), stuff (arg) [...] (Robert-Collins 1978)

rappeler [...]; (frm) *rappelez-moi à son bon souvenir*
kindly remember me to him (frm). [...]

(Robert-Collins 1978)

Att ha markeringsangivelser på både källspråkssidan och målspråkssidan är utrymmeskrävande, och detta är sannolikt förklaringen till att man i Robert-Collins har valt att använda angivelsesymboler för de vanligaste stilskikten (en asterisk för tämligen ledigt vardagsspråk, två för ännu ledigare språk osv.). Angivelsesymboler av detta slag har också den fördelen att de rent typografiskt kan placeras dikt an mot adressen så att man inte behöver tveka om adresseringen:

glamour [...] 2 *cpd*: **glamour boy*** beau gars*,
beau mec**; **glamour girl*** pin-up** *f inv*, beauté *f*.

(Robert-Collins 1978)

De två objektspråken i Robert-Collins liknar varandra ganska mycket när det gäller de termer som brukar användas i markeringsangivelser, i synnerhet de diatekniska. I ordbokens markeringsangivelser, i den mån de består av standardiserade förkortningar, har man också företagit en ytterligare sammanjämkning av de två språken, och resultatet har blivit

att markeringsystemet i Robert-Collins kan sägas vara mer eller mindre enspråkigt. (Man kan exempelvis lägga märke till hur ordboken i exemplet "**rappeler**" ovan använder förkortningen "*frm*", som står för både fra. *formel* och eng. *formal*.)

Om objektspråken skiljer sig mer från varandra måste man ta till andra medel. Ett sådant är att använda sig av ett tvåspråkigt markeringsystem. En bidirektionell ordbok som har infört ett sådant system är Tom Hustads *Stor norsk-tysk ordbok*:

skjel'm² -en (1) (veralt.) Betrüger – *m*, Schlingel – *m*,
(foreld.) Schelm *m* [...]

(Hustad 1979)

De tyskspråkiga markeringsangivelserna skall ge de tyska användarna information om källspråkliga enheter och är vänsteradresserade. De norskspråkiga markeringsangivelserna skall ge de norska användarna information om de målspråkliga enheterna och är högeradresserade. Till yttermera visso särskiljs de två typerna av markeringsangivelser med hjälp av typografiska strukturindikatorer: de tyskspråkiga kännetecknas av rak snittvariant och de norskspråkiga av kursiv.

Det är en vanlig uppfattning att det för ett givet språkpar behövs åtminstone fyra olika ordböcker, en aktiv och en passiv för var och en av användargrupperna. Mot detta har ibland hävdats (jfr t.ex. Berkov 1996), att det är orealistiskt att tänka sig fyra ordböcker mellan ett förhållandevis stort och ett förhållandevis litet språk, exempelvis ryska och norska: i stället bör man göra två bidirektionella ordböcker, en rysk-norsk (att användas aktivt av ryssar och passivt av norrmän) och en norsk-rysk (att användas aktivt av norrmän och passivt av ryssar). Jag kan instämma i det resonemanget, men bara på förlagsekonomiska grunder. Den bidirektionella tvåspråkiga ordbokens struktur, inte minst när det gäller markeringsystemet, representerar nämligen en tendens klart motsatt den som nu är förhärskande inom praktisk lexikografi och som strävar efter allt större användarvänlighet.

10. Slutord

Allt som här har sagts avser givetvis enbart pappersordböcker. I takt med att formerna för digital lagring och distribution av lexikalisk information utvecklas och den elektroniska ordboken i allt större utsträckning blir var mans egendom, kommer flera av de problem jag har

berört sannolikt att förlora allt mer i aktualitet och slutligen övergå till att enbart utgöra en del av lexikografins historia.

Litteratur

Ordböcker

- Ahlberg m.fl. lat-sv 1945 = *Latinsk-svensk ordbok*. Av A. W. Ahlberg, N. Lundqvist och G. Sörbom. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Aschehoug og Gyldendal 1992 = *Aschehoug og Gyldendals Store norske ordbok*. Red. T. Guttu. 3. opplag. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Chambers 1978 = *Chambers Twentieth Century Dictionary*. Ed. A. M. Macdonald. Edinburgh: W & R Chambers.
- COBUILD 1987 = *Collins COBUILD English Language Dictionary*. Ed. in chief J. Sinclair. London/Glasgow: Collins.
- COD 1982 = *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. 7th ed. Ed. J. B. Sykes. Oxford: Clarendon Press.
- Collins 1979 = *Collins Dictionary of the English Language*. Ed. P. Hanks. London/Glasgow: Collins.
- Esselte sv-ty 1980 = *Svensk-tysk ordbok*. Tredje upplagan. Stockholm: Esselte Studium.
- Esselte sv-ty standardlexikon 1980 = *Svensk-tyskt standardlexikon*. Stockholm: Esselte Studium.
- Esselte ty-sv 1980 = *Tysk-svensk ordbok*. Andra upplagan. Stockholm: Esselte Studium.
- Fernandes port-sv 1991 = A. Fernandes, *Portugisisk-svensk ordbok*. Bonn: Logica Verlag.
- Harlock sv-eng 1936 = *Svensk-engelsk ordbok*. Av W.E. Harlock. Del 1: A–K. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Harrap fra-eng 1956 = *Harrap's Standard French and English Dictionary*. Ed. J.E. Mansion. Part one: French-English. London/Toronto/Wellington/Sydney: George G. Harrap & Co.
- Hustad 1979 = T. Hustad: *Stor norsk-tysk ordbok*. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- ISO 1955 = *Illustrerad svensk ordbok*. Red. B. Molde. Stockholm: Natur och Kultur.
- LDOCE 1987 = *Longman Dictionary of Contemporary English*. New Edition. Harlow, Essex: Longman.
- Molde da-sv 1980 = *Dansk-svensk ordbok*. Utarbetad [...] av B. Molde. 3:e upplagan. Stockholm: Esselte Studium.

- NEO 1995–96 = *Nationalencyklopedins ordbok 1–3*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- NLO 1997 = H. Bergenholtz/I. Cantell/R. V. Fjeld/D. Gundersen/J. H. Jónsson/B. Svensén: *Nordisk leksikografisk ordbok*. Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 4. Oslo: Universitetsforlaget.
- Norstedts eng-sv 1993 = *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok*. 2:a upplagan. Stockholm: Norstedts.
- Norstedts fra-sv 1998 = *Norstedts stora fransk-svenska ordbok*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Norstedts sv-eng 1993 = *Norstedts stora svensk-engelska ordbok*. 2:a upplagan. Stockholm: Norstedts.
- Norstedts sv-fra 1998 = *Norstedts stora svensk-franska ordbok*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- OALDCE 1989 = *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Fourth Edition. Chief Editor: A.P. Cowie. Oxford: Oxford University Press.
- Oxford Thesaurus 1991 = *The Oxford Thesaurus. An A–Z Dictionary of Synonyms*. By L. Urdang. Oxford: Clarendon Press.
- Robert-Collins 1978 = *Robert-Collins French-English English-French Dictionary*. Glasgow: Collins.
- Sachs-Villatte 1911 = *Sachs-Villatte enzyklopädisches französisch-deutsches und deutsch-französisches Wörterbuch. Hand- und Schulausgabe. Erster Teil: französisch-deutsch*. Revidierte Ausgabe. Berlin-Schöneberg: Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung.
- Wahrig 1980 = G. Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*. Völlig überarbeitete Neuausgabe. Mosaik Verlag.

Övrig litteratur

- Berkov, V. 1996: Passive vs. Active dictionary. A revision. I: *Euralex '96 Proceedings I–II*. Ed. M. Gellerstam & al. Göteborg University, Department of Swedish, 547–550.
- Boulanger, C. 1998: Le pacte normatif du français québécois: Réflexions sur les marques lexicographiques diatopiques. I: *Les marques lexicographiques en contexte québécois*. Ed. L. Mercier & C. Verreault. Québec: Office de la langue française, 171–187.

- Hausmann, F.J. & Werner, R.O. 1991: Spezifische Bauteile und Strukturen zweisprachiger Wörterbücher: eine Übersicht. I: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* 1989–91, 2729–2769.
- Reuter, M. 1999: [recension av] SAOL 12. I: *LexicoNordica* 6, 211–226.
- Svensén, B. 1987: *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Stockholm: Esselte Studium och Tekniska nomenklaturcentralen.
- Svensén, B. 1998: Ordboksstruktur och etymologisk information. I: *LexicoNordica* 5, 149–168.
- Thiboutot, S. 1998: Inventaire des pratiques lexicographiques françaises et québécoises en matière de marques d'usage. I: *Les marques lexicographiques en contexte québécois*. Ed. L. Mercier & C. Verreault. Québec: Office de la langue française, 253–294.
- Werner, R. 1980: Ein technisches Detail der Stilebenenkennzeichnung im zweisprachigen Wörterbuch. I: *Lebende Sprachen* 25, 151–158.
- Werner, R. 1981: Umgangssprache im zweisprachigen Wörterbuch: lexikographische Probleme, aufgezeigt an zwei spanisch-deutschen Wörterbüchern. I: *Zielsprache Spanisch* 1981:1/2, 69–75.
- Werner, R. 1991: Die Markierungen im zweisprachigen Wörterbuch. I: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* 1989–91, 2796–2803.
- Wiegand, H.E. 1989: Der Begriff der Mikrostruktur: Geschichte, Probleme, Perspektiven. I: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* 1989–91, 409–462.
- Wolski, W. 1989: Formen der Textverdichtung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. I: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* 1989–91, 956–967.
- Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires* 1989–91. Ed. F.J. Hausmann/O. Reichmann/H.E. Wiegand/L. Zgusta. Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Henning Bergenholtz/Irma Hyvärinen/Jarmo Korhonen

Leksikografikonference i Helsinki

I tiden 30.3–1.4.2000 blev der afholdt et internationalt leksikografisk symposium i Helsinki. Der deltog i alt 75 leksikografer fra Finland, Danmark, Tyskland og Ungarn. Konferencen var arrangeret af Jarmo Korhonen og Irma Hyvärinen fra Institut for Germanistik på Universitetet i Helsinki og af den finske DAAD-forening. Konferencen, der varede tre dage, havde et omfangsrigt program med i alt 21 foredrag.

Konferencen kan ses som en fortsættelse af to lignende konferencer i Jyväskylä i begyndelsen af 90erne og samtidig i relation til to løbende leksikografiske projekter. Det drejer sig dels om en tysk-finsk idiomordbog, som indgår i et tysk-finsk fraseologisk samarbejde, dels om en stor tysk-finsk ordbog, som har været under udarbejdelse i godt to år under ledelse af H. Bergenholtz, I. Hyvärinen og J. Korhonen. Metaleksikografiske undersøgelser i relation til disse projekter støttes af Det Finske Akademi og af DAAD (de tyske kooperationspartnere er Irmhild Barz, Hans Wellmann og Barbara Wotjak). Det samlede mål for projekterne er således på samme tid metaleksikografisk med tyngdepunkt i bilingvale problemstillinger og i praktisk bilingvalt ordbogsarbejde.

Konferencen havde et lidt bredere indhold, da foredragene ikke blot behandlede bilingvale, men også mono- og polylingvale problemstillinger. Man begyndte med mere generelle metaleksikografiske temaer, herefter fulgte bidrag til monolingval tysk og til monolingval leksikografi i almindelighed. Til slut samledes bidrag om tysk-nordisk og her særligt tysk-finsk leksikografi. Det noget tætte program blev blødt lidt op af receptioner i Goetheinstituttet og som afslutning på konferencen hos forlaget Werner Söderström, hvor medarbejderne berettede om forlagets ordbogsarbejde og gav rundvisning til de enkelte ordbogsværksteder.

De enkelte foredrag

Herbert E. Wiegand (Heidelberg) indledte rækken af foredrag med temaet "Augmentation i tyske printordbøger". Wiegands handout begyndte med et citat af Friedrich Dürrenmatt med eksempler på augmentative orddannelser: "Sie ist nicht nur *saulebenslustig* gewesen, *saureich* und *saukatholisch*, sondern auch *sauscho*n". Hvis det skal

oversættes til dansk, kommer det vel til at være under brug af *super-* eller *kanon-*. Sådanne augmentationsmorfemer kan man finde i monolingvale ordbøger som selvstændige lemmata, men også som dele af lemmatiserede orddannelser. Således findes *sau-* og *Sau-* i seks ordbøger, *Sauarbeit* i fire og *saudumm* i fem ud af otte ordbøger. Den leksikografiske fremstilling i de enkelte ordbøger er ifølge Wiegand ikke helt optimal. Han blev dog ikke stående ved denne kritik, men afsluttede foredraget med konkrete forslag til en bedre praksis, bl.a. følgende:

Bomben- /Erstglied in subst. Zss., bewirkt die Betonung des Zweitgliedes, z.B. Bombenerfolg/ umg. *drückt die Einschätzung aus, daß das im Zweitglied Genannte ganz besonders eindrucksvoll od. umfangreich ist*: Bombenaussicht, Bombenfigur, Bombengehalt, Bombenkondition. **6 sinnv.:** Klasse-, Mords-, Riesen-, Top-

Bombenerfolg, der (vgl. Bomben-) umg. *als besonders groß eingeschätzter Erfolg*. Sy: Mordserfolg, Riesenerfolg. Gleich sein erster Film wurde ein B. || Auf ihrer Europatournee feierte sie Bombenerfolge.

Csaba Földes (Veszprém) gik i sit foredrag på et strejftog i gråzonen mellem værkstedssprog, reklamesprog og direkte løgne: "Hvad kan vi kalde en stor ordbog? Om angivelser om en ordbogs størrelse". Som Földes ikke helt overraskende kunne påvise, foreligger der ingen klare relationer mellem navnene på ordbøger og disse ordbøgers omfang. En ungarsk ordbog har 10.000 lemmata, en anden 200.000, begge har navnet storordbog (Großwörterbuch). Sådan er det selvfølgelig ikke kun i Ungarn. Udtryk som storordbog, globalordbog, universalordbog, miniordbog eller maxiordbog siger intet eller næsten intet om ordbogens virkelige størrelse. Sådanne udtryk må forstås som navne, som i bedste fald bliver klarere gennem nøjagtige og også korrekte indholdsangivelser på ordbogens bagside, gennem en rigtig varedeklaration.

Mens man indtil for 20 år siden kunne føre heftige diskussioner om værdien af belægsamlinger ctr. tekstkorpora, hersker der i dag almindelig enighed om, at belægsamlinger kun kan have anden prioritet. Werner Scholze-Stubenrecht (Mannheim) viste i sit bidrag, hvordan man i dag arbejder med korpora i et stort forlag: "Internettet og den korpusbaserede leksikografi". Scholze-Stubenrecht gjorde overbevisende opmærksom på, at man i det daglige arbejde er nødt til at finde en balance mellem kvalitetssikring og den tidsmæssige faktor. Det

betyder, at et søgeprogram, som maksimalt behøver 2 minutter, vil blive valgt, selv om der findes et andet, som giver bedre resultater – men først efter en ventetid på op til 30 minutter.

Barbara Seelig (Potsdam) fremlagde i det næste foredrag konceptet til den nyeste tyske lærerordbog: "Nye leksikografiske veje i den nye de Gruyter ordbog Deutsch als Fremdsprache". Seelig gav et overblik over de enkelte leksikografiske problemfelter med argumenter for de afgørelser, som var blevet truffet af ordbogens forfattere. Ordbogen omfatter ca. 20.000 lemmata og lægger særlig vægt på den sprogsystemviden, som er nødvendig for at kunne producere tekster under brug af grundordforrådet. Hertil hører også udførlige angivelse om forhold, idet sådanne oplysninger anses for at være særligt relevante for en ordbog for udlændinge. Som noget nyt gives også en henvisning til ordfeltoversigter i ordbogens bagtekst.

Om mulighederne for at fremstille orddannelsessammenhæng i en ordbog talte Irmhild Barz (Leipzig): "Orddannelsesreder og ordfamilier i synkrone ensprogede ordbøger". Specielt i en lærerordbog vil, mente Barz, sådanne oplysninger være særligt nyttige, hvis lærerordbogen også skal være en lærordbog, dvs. en ordbog, som skal hjælpe ved sprogindlæring. Ved eksemplet *Gabel* (da. *gaffel*) blev der vist, hvordan orddannelser bliver inddraget i foreliggende ordbøger. Det sker dels ved hjælp af henvisninger hhv. dobbeltlemmata, dels gennem betydningsangivelser. Barz bragte interessante og også realistiske forslag, som byggede på de fremskridt, der er gjort i nyere ordbøger, herunder Augst's Wortfamilienwörterbuch og de to nye tyske lærerordbøger.

Eija Jokinen (Tampere) bidrog med diskussion om et orddannelsesproblem, som med udgangspunkt i det finske sprogs mulighed for verbaldannelser er et indlysende problem i tysk-finske ordbøger: "Om verbale sammensætninger med *hin* og *her* i ensprogede ordbøger under særlig hensyntagen til dannelser med *hinauf-/herauf-/hinunter-/herunter-*". De undersøgte ordbøger viste ingen større forskel i antal eller udvalg af de omtalte verbaldannelser, men betydelige i den måde, de blev fremstillet på i de enkelte ordbøger. Der blev argumenteret for en meget mere kompleks leksikografisk beskrivelse af sådanne verber, så ordbøgerne både vil kunne bruges ved problemer med tekstreception og -produktion.

I det følgende bidrag tog Norbert Richard Wolf (Würzburg) udgangspunkt i følgende tese: Verber har ud over en syntaktisk og en logisk valens også en semantisk valens, som fungerer som selektivfaktor for valget af verbets medspillere. "Kollokationer og semantisk valens i ensprogede ordbøger" var titlen på foredraget. Efter en kort diskussion af ordbogsartikler med forskellige verba dicendi i valens-

ordbøger gik Wolf nærmere ind på leksetet *ausrichten* (da. *meddele*) og dets leksikografiske beskrivelse i tre større tyske monolingvale ordbøger. Ud fra belæg fra Mannheimer Korpus (som er sammensat af Institut für deutsche Sprache i Mannheim) viste han herefter, hvordan artikler kunne se ud, hvis de ønskede at give en præcis oplysning om de enkelte verber semantiske valens.

Man kan ikke være uenig i, at en lærerordbog er nødt til at have et let forståeligt sprog, herunder en ikke for kompliceret sætningsbygning i de nødvendige forklaringer. Selvfølgelig var det endnu bedre, hvis sådanne forklaringer blev givet i brugerens modersmål, men dette krav kan i praksis ikke opfyldes over for alle brugere. Men måske kunne man prøve det i nogle tilfælde? Det var nu ikke problemstillingen i næste foredrag, hvor Hans Wellmann (Augsburg) gik ud fra, at en tysk lærerordbog for udlændinge har forklaringsproget tysk: "Definitions-sprogets syntaks". Dette tema blev diskuteret ud fra eksempler i foreliggende tyske lærerordbøger, hvor Wellmann (ikke uventet) fremhævede den enkle syntaks i sin egen ordbog (Langenscheidts Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache) og kun forsigtigt kritiserede den nye konkurrerende ordbog, som Seelig havde fremlagt konceptet for. Det kunne han med lethed have gjort, sml. følgende uddrag fra Seelig's egne uddrag i det omdelte handout: "das im ersten Bestandteil Genannte betreffend" (ved artiklen *mäßig*-). Wellmann's krav om en meget enkel syntaks i lærerordbøger er i alle tilfælde rigtig og bliver kun modsagt af praksis i rigtig mange lærerordbøger.

Ulrich Breuer (Helsinki) bidrog med et foredrag med titlen "'daz bekennen sin selbes'. Om bekendelsens diakrone fremstilling ud fra foreliggende ensprogede ordbøger i tiden 1500 til 2000". I den første del af foredraget sammenlignede Breuer leksemerne *bekennen* og *sich bekennen* under hensyntagen til en semantisk-syntaktisk beskrivelsesmodel, som for hver verbalbetydning forudsætter udførlige morfologiske og syntaktiske valensangivelser. Herudfra blev den historiske semantiske udvikling af de nævnte verber udviklet. Det viste sig, at *bekennen* i den nævnte periode har fået indsnævret sit brugsområde i betydelig grad. Ud af de syv betydningsvarianter, som fandtes i tidlig nyhøjtysk, er der nu kun to tilbage. På den anden side er der kommet to nye varianter af *bekennen* og en ny af *sich bekennen* til i ordbøgernes beskrivelse af de nævnte verber.

Temaet selektion blev eksplicit tematiseret i tre af foredragene, den om lemmaselektion og selektion af angivelser blev indledt af Henning Bergenholtz (Århus): "Ydre og indre selektion i bilingvale ordbøger". I praksis diskuterede Bergenholtz ikke kun bilingvale problemstillinger, men også monolingvale. Han påpegede, at den metaleksikografiske

interesse for ydre selektion (lemmaselektion) er relativt beskedent, hvis man kun tæller bidrag, som alene behandler dette tema. Hvis man derimod også inddrager ordbogsanmeldelser og udredninger i forbindelser med andre leksikografiske temaer, er interessen dog kolossalt stor. I en undersøgelse af mere end 250 ordbogsanmeldelser handlede ikke mindre end 22% af udtalelserne om lemmaselektion. Om den indre selektion foreligger der betydeligt flere egne bidrag, idet der dog oftest samtidig behandles både selektion og anordning af angivelser. Bergenholtz' kritiserede foreliggende bidrag helt generelt ved at fastslå, at der mangler en gennemgående relatering mellem ordbogsfunktioner og selektion.

Om sin netop færdigredigerede nye ordbog berettede Regina Hessky (Budapest): "Småbemærkninger om den tysk-ungarske håndordbog". Hessky berettede om rammebetingelserne, om forberedelsen af og om det samlede koncept for ordbogen, som omfatter i alt 40.000 lemmata. Ordbogen er især beregnet for ungarske brugere og har som primært genuint formål at give hjælp ved reception af tyske tekster. Ordbogsartiklerne er – anderledes end i de fleste bilingvale ordbøger – bygget således op, at alle fraseologiske angivelser er samlet i ordbogsartiklens "fod". Dette svarer til en praksis, som er almindelig i bl.a. visse større danske bilingvale ordbøger, men fx også i en ny dansk-nederlandsk ordbog. Derudover blev problemer med ækvivalentvalg, falske venner, ordbogseksempler og kollokationer diskuteret. Både eksempler og kollokationer er selekteret ud fra princippet, at kontrastivt relevante angivelser har første prioritet. Mere udførligt end i de fleste ordbøger indeholder den tysk-ungarske ordbog nøjagtige valensangivelser til både tysk og ungarsk.

Som den første af i alt tre bidrag til fagleksikografi hhv. terminografi berettede Irmeli Helin (Helsinki) om en planlagt ordbog: "Forovervejelser til udarbejdelse af en polylingval Handelsordbog". Der findes ikke nogen større finsk ordbog, som omfatter andelsbevægelsens fagtermer. Som første fase til en sådan ordbog har Helin udvalgt 2000 fagtermer, heraf har hun givet 500 en leksikografisk beskrivelse, som er gjort tilgængelig som cd-rom-ordbog og som online-ordbog på en hjemmeside under Universitet i Helsinki. På basis af dette forarbejde agter Helin i samarbejde med leksikografer i Østersølandene at udarbejde en andelsordbog med angivelser til først og fremmest sprogene, som tales i disse lande, som har en særlig relevans for den finske samhandel og samarbejde inden for andelsbevægelserne.

Der findes flere fremtidsforskere, som mener, at bøger og herunder i særdeleshed ordbøger vil være forsvundet i løbet af en overskuelig fremtid. Den tror vi nu ikke på, men på den anden side er forskellige

former for elektroniske ordbøger kommet for at blive. Det gælder nok særligt for online-ordbøger og i mindre grad for cd-rom-ordbøger. Ingo Heyse (Helsinki) kunne i sit foredrag "Tysk-svenske elektroniske og trykte ordbøger" påvise, at de foreliggende elektroniske ordbøger slet ikke gør brug af de nye mediers muligheder. Ud fra en analyse af en række ordbøger opstillede han en liste med krav, som elektroniske ordbøger i det mindste skulle opfylde: links, søgefunktioner, hjælpefunktioner, kopifunktion, interaktivitet, sætningseksempler, tilgang til tekstkorpora og derudover angivelser til kulturspecifika og til udtale.

Nina Martola (Helsinki) behandlede i sit foredrag "Lemmatisering af bestemte derivationstyper i en- og tosprogede ordbøger" en særlig problemstilling i lemmaselektionsproblematikken. Martola gik ud fra finske og finsk-svenske ordbøger og en finsk-tysk ordbog fra 70'erne og fra 90'erne. De undersøgte derivationstyper var perfektum participium af intransitive verber med endelserne *-ua/-yä* og de herudfra dannede egenskabsabstrakta og adverbier som fx *tottunut, tottuneisuus, tottuneesti*. Der foreligger, kunne Martola vise, en række usystematiske afgørelser, som kunne afhjælpes ved en samlet lemmatisering af alle de nævnte orddannelser. Det ville ikke dreje sig om et uoverskueligt stort antal. I alle tilfælde krævedes overvejelser om en noget mere nøjagtig definition af begrebet leksikalisering, en definition, som samtidig skulle være så klar, at den let vil kunne bruges i det praktiske ordbogsarbejde.

Marja Järventausta (Köln) berettede i sit foredrag med titlen "Hvor meget grammatik har man brug for i en tysk-finsk valensordbog?" om et ordbogsprojekt, som er planlagt i samarbejde med Irma Hyvärinen. Järventausta kunne overbevisende påvise det kendte faktum, at de foreliggende mono- og bilingvale valensordbøger har et notationssystem og en sådan grad af specialisering, at de er meget lidt brugervenlige. Hun plæderede for på samme tid nøjagtige, men også let forståelige valensangivelser i bilingvale ordbøger, især for fremmedsproglige ordbogsbrugere. Samtidig med brugervenligheden må der tages stilling til omfanget og fordelingen af de grammatiske angivelser, fx om de enten skal placeres i ordbogsartiklerne eller i ordbogsgrammatikken. Konkret fulgte der forslag til verberne *schreiben – kirjoittaa*, og det blev her hævdet, at især ikke-verbale egenskaber i målsproget burde indgå i en ordbogsgrammatik snarere end i selve ordbogsartiklerne.

Det tredje foredrag om selektion handlede om lemmaselektion til bilingvale økonomiske ordbøger. Paul Kostera (Joensuu/Savonlinna) talte om temaet "Lemmaselektion til den tysk-finske-tysk ordbog – et interaktiv-kybernetisk kontinuum". Med det sidste noget kryptiske udtryk mente Kostera en slags interaktion mellem ordbogsforfatter, ord-

bogsbrugere, ordbogsanmeldere og ordbogsforskere. Kostera henviste til egne erfaringer under revision af den nævnte økonomiske ordbog. Nogle af de erfaringer, der henvistes til, vil dog ikke være relevante for en ordbogs første udgave. Eksemplerne på den konkrete selektion viste, at der blev medtaget mange ord, som klart også indgår i almensprog, fx *verkaufen, wiederkaufen, rückerkaufen, wieder verkaufen*. (sælge, købe igen, købe tilbage, sælge igen). En sådan ordbog, som snarere er en handelsordbog, vil uden tvivl, især når også en stor mængde kollokationer medtages, være egnet som et brugbart værktøj ved oversættelse af handelstekster. Om man herfor virkelig kan gøre brug af og har brug for et helt interaktivt kontinuum af brugere og eksperter, er en anden sag.

Yderligere økonomiske ordbøger blev kritisk kommenteret af Thomas Stagneth (Helsinki) i et foredrag med titlen "En sammenligning af tysk-finsk-tysk økonomiske ordbøger". Der findes fire af den slags ordbøger på markedet, berettede Stagneth. Ingen af dem bedømte han som helt optimal, hvis de skulle bruges som hjælpeværktøj ved oversættelse af økonomiske tekster fra finsk til tysk: Der mangler vigtige termer, der mangler grammatiske angivelser og først og fremmest encyklopædiske angivelser. Stagneth's kritik virkede overbevisende. Alligevel vandt tilhørerne det indtryk, at Finland har et på sin vis overraskende stort udvalg af specialordbøger til dette felt.

Alle brugerundersøgelser viser, at udtaleangivelser hører til de oplysninger, som brugeren gør mindst brug af. Det er måske også bedst, hvis denne vane bibeholdes. Bertold Fuchs (Jyväskylä) kunne i sit foredrag "Udtaleangivelser i ordbogen af Rolf Klemmt og Ilkka Rekiaro" i hvert fald vise, at den undersøgte ordbog stort set kun indholdt forkerte eller unøjagtige udtaleangivelser. Hertil skal siges, at også tyske ensprogede ordbøger har mange tvivlsomme oplysninger, men forfatterne af den tysk-finske ordbog burde nok alligevel have skrevet af fra en sådan. I den undersøgte ordbog anføres *Whisky* med en kort endevokal, *Hobby* med en lang. Således skal også endevokalerne i *Echo/Dynamo* hhv. *Baby/Lady* være forskellige. Disse og mange andre eksempler fremførte Fuchs ubarmhjertigt og sluttede med det forslag, at forfatterne i næste udgave enten helt skulle udelade udtaleangivelserne eller i stedet bearbejde dem helt forfra.

I sit foredrag mit titlen "To sider af en ordbogsartikel – eller den praktiske leksikografs indfaldsvinkel og brugerperspektivet" prøvede Joachim Böger (Jyväskylä) at vise, hvordan ordbogsartikler burde være opbyggede for L2-brugere af bilingvale ordbøger. Som eksempel materiale fremdroges substantiviske og adjektiviske artikler i bilingvale ordbøger med finsk og tysk. Der blev vist, at på den ene side er der et stort

behov for mange slags oplysninger, men at man på den anden side kan miste orienteringen i for lange artikler uden en let tilgangsstruktur. De typografiske midler blev med rette fremhævet som et felt, hvor printordbøger kunne være meget bedre.

De to sidste bidrag behandlede begge ækvivalentvalg i verbartikler. I bidraget fra Irma Hyvärinen (Helsinki) var overskriften "Om kommunikationsverber i tekster og i ordbøger". Tysk og finsk er begge sprog, hvor præfiks- og partikelverber kan dannes i udstrakt grad. Det sker dog på forskellig vis, hvilket Hyvärinen viste med en del eksempler. Til verber med *fragen* som en del af verbet blev kodificeringen i tysk-finske ordbøger karakteriseret som udmærket, mens dette ikke gælder for finsk-tyske ordbøger. Fx blev der for verberne *kysyä*, *kysellä*, *kysäistä* angivet alt for få præfix- og partikelverber som ækvivalenter. Herefter fulgte ud fra et udlandsgermanistisk synspunkt kritiske betragtninger til de syntaktiske angivelser, som de nævnte verber var forsynet med. Til slut blev der ud fra undersøgelser af et finsk-tysk oversættelseskorpus vist, at de syntaktisk fakultative medspillere meget hyppigere blev udeladt i tyske end i finske tekster, hvis de ud fra konteksten var indlysende.

Til slut fulgte ordbogskritiske kommentarer i "Ækvivalentproblemer for præfiks- og partikelverber i tysk-finske ordbøger". Denne fremstilling tog også højde for relevante sprogtypologiske sammenhæng. De tyske præfiks- og partikelverber (= P-verber) blev beskrevet som semantisk gennemsigtige, dvs. med en forudsigelig betydning. Heroverfor står de præfiksløse finske verber som de eneste ækvivalentmuligheder. Til disse overvejelser blev der inddraget eksempler fra autentiske oversættelser. Dette kan ske ved hjælp af (1) flerordsforbindelser, (2) et verbum, der svarer til basisverbet, men uden hensyntagen til P, (3) et verbum, der kun svagt svarer til basisverbet, men med stor hensyntagen til P. Og endelig kan ækvivalenten (4) være helt forskellig fra det tyske P-verbum. Ved type (2) og (3) har kollokationerne den rolle, at kun de kan præcisere den ikke helt nøjagtige ækvivalent. Det sker i en lang række tilfælde i de foreliggende ordbøger, der også bruger forklarende parafraaser som tilføjelser til de lidt upræcise ækvivalenter.

Det er forudset, at proceedings skal offentliggøres i serien "Finnische Beiträge zur Germanistik" (udg. af I. Hyvärinen/J. Korhonen: Peter Lang Verlag). Bindet vil efter planen udkomme i midten af 2001.

Indtryk af konferencen

Konferencen gav anledning til at høre bidrag fra et meget bredt leksikografisk spektrum: monolingval, bilingval, polylingval leksikografi, både almensproglig og fagsproglig, oversættelsesordbøger, produktionsordbøger, lærerordbøger. De temaer, som klarest kan fremhæves som gennemgående, var: orddannelse, syntaks og selektion. En så bred leksikografisk vifte giver på en ene side ikke lejlighed til at fordybe sig i tilstrækkelig grad i enkelte problemer, til gengæld havde tilhørerne mulighed for at få et næsten samlet overblik over de vigtigste leksikografiske problemområder.

Til slut opfordrede konferenceledelsen til at komme med slutbemærkninger, bl.a. til de temaer, som ikke var blevet diskuteret, men også gerne generelle udsagn om leksikografiens nuværende status. Her blev der fremført tre områder:

- Det vil være en fordel, hvis man kunne anspore til en forsigtig normering af den måde, man anfører ordbøger i teksten og i litteraturangivelserne (konkret: skal man nu sige "de Gruyter Wörterbuch" eller "Kempcke" eller "Seelig"). Her vil også en vis normering af grammatiske angivelser være en fordel, særligt i sprog som tysk, hvor man kan komme i tvivl om, hvorvidt det nu hedder *der* Duden eller *das* Duden-DUW; og hvis man citerer ordbogen efter forfatteren, hedder det så *der* Kempcke, men *die* Seelig?
- Man burde i højere grad ikke bare tænke på, men også bidrage til at gøre ordbogsdidaktik til en naturlig del af mange studier.
- Og endelig blev der gjort opmærksom på, at man burde tænke højt om den status, som den praktiske leksikografi har og burde have, når man foretager videnskabelige bedømmelser, fx ved stillingsbesættelser.

Henning Bergenholtz

Hvordan er ordforrådet systematiseret i sprogbrugernes hjerner?

Gerhard Augst: *Wortfamilienwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer 1998. 1687 sider, DM 256,-.¹

1. Systematisk eller alfabetisk?

Gerhard Augst fortæller i forordet, at han som regel har fået sine diskussionspartnere til at blive eftertænksomme (*nachdenklich*) med følgende spørgsmål:

Glauben Sie, dass der Wortschatz in Ihrem Kopf alphabetisch geordnet ist? (= Tror De, at Deres ordforråd er ordnet alfabetisk i Deres hoved?)

Spørgsmålet er og var sikkert også ment retorisk. Målet med det er uden tvivl at prøve at overbevise evt. skeptikere om, at ordbøger med en alfabetisk makrostruktur river ordene ud af deres naturlige sammenhæng og ødelægger eller besværliggør en naturlig tilgang til oplysningerne i en brugsordbog. Det er selvfølgelig en gammel diskussion. Der findes svorne tilhængere af en alfabetisk makrostruktur (i tysk tradition fx Jacob Grimm), og der findes på lignende vis svorne modstandere (i tysk/østrigsk tradition fx Wolfgang von Goethe, Eugen Wüster og langt de fleste terminografer). Gerhard Augst slutter sig til sidste gruppe og anfører selv tre måder, som kunne danne grundlag for makrostrukturen i en ordbog:

1. En opstilling svarende til bestemte handlinger (*Handlungsfelder*). Augst nævner her som eksempel rejseordbøger, hvor man fx kan finde et afsnit om besøg i en restaurant, et andet om lufthavnen etc.

¹ Dette bidrag er blevet udarbejdet under et ophold som gæsteprofessor ved Germansk Institut på Universitetet i Helsinki, opholdet blev finansieret af Det Finske Akademi.

2. En opstilling efter ordfelter (Wortfelder). Dette ville svare til ordbøger ordnet efter en semantisk systematik svarende til Jost Triers grundteori (Trier 1931). Augst nævner som eksempel på denne mulighed nogle ordbøger, der slet ikke opfylder den diakrone og synkrone beskrivelsesnøjagtighed, som Trier opstillede som et mål, sandsynligvis af mangel på bedre eksempler. Der anføres titler på to begrebsordbøger (DORNSEIFF og WEHRLE/EGGERS) og en synonymordbog.

3. En opstilling efter ordfamilier, dvs. med en makrostruktur, som ganske vist er alfabetisk, men som til hver minimale ordstamme (grundord) efter et synkront princip anfører og forklarer alle ord med den stamme, som svarer til grundordet.

Det er det sidste princip, som Augst vælger til sin to kilo tunge ordbog med i alt 60.000 lemmata. Ud over disse tre principper kunne Augst have nævnt mange andre ikkealfabetiske principper. Han burde i hvert fald have nævnt et par mere, når han nu i sin indledning insisterer på, at en brugerrelevant ordbog skal være organiseret efter et mentalt princip. Det kunne fx have været:

4. En associativ opstilling, hvor man begynder med et ord og fortsætter med det ord, som herefter falder sprogbrugeren ind, sml. fx den berømte diskussion hos Saussure.

5. En tilsyneladende kaotisk opstilling, hvor man begynder et sted og fortsætter med en fraktallignende struktur, som samtidig bygger på alfabetet, orddannelser, betydninger, associationer og i øvrigt al den erfaring, som et enkelt menneske har samlet i tidens løb. Disse strukturer må formodes at have visse overensstemmelser hos en stor gruppe af mennesker, og man vil derfor kunne tage en tilfældig subjektiv opstilling efter et kaotisk princip som grundlag.

Selv ville jeg lettest kunne overbevises om den sidste mulighed uden dog at ville kunne anbefale den som grundlag for valg af makrostruktur til en konkret brugsordbog. For dels må man forudsætte, at det mentale kaos hos forskellige ordbogsbrugere vil opvise betydelige forskelle, dels vil ordbogsbrugeren slet ikke være bevidst om ordforrådets mentale opstilling, hverken i hans egen eller i andres hjerner. Mit eget forslag til en makrostruktur i en almensproglig og til de fleste fagsproglige ordbøger er derfor uden relatering til antagne mentale strukturer, men er et forsøg på på samme tid at give mulighed for en hurtig tilgangsstruktur og for systematiske oplysninger og henvisninger:

Das Wörterbuch kann um seiner Benutzer willen auf eine alphabetische Anordnung seiner Artikel nicht verzichten. Es muß jedoch geprüft werden, in welcher Form und in welchem Umfang systematische Aspekte zur Ergänzung des alphabetischen Prinzips herangezogen werden können. (Bergenholtz 1994)

Augst vælger som sagt en opstilling i ordfamilier. Hermed gøres også brug af alfabetet, men i form af en særlig redealfabetisk makrostruktur. Han begrundet ikke, hvorfor han vælger denne opstilling og ikke en af de to andre, men lægger vægt på, at en opstilling i ordfamilier ikke river ordrelationerne i stykker, som det er tilfældet med en ren glatalfabetisk eller nichealfabetisk makrostruktur:

Die Wortfamilie ist (neben Wortfeld und Handlungsfeld) eine natürliche sprachlich gegebene Ordnung des Wortschatzes, während die alphabetische Organisation zugunsten der leicht(er)en Auffindbarkeit jede inhaltliche Ordnung zerstört. (side XIV) (= Ordfamilien er (ud over ordfelt og handlingsfelt) en naturlig opstilling af ordforrådet, hvorimod den alfabetiske opstilling ud fra ønsket om at muliggøre en enkel tilgangsstruktur ødelægger enhver indholdsmæssig sammenhæng.)

Det lyder nogenlunde overbevisende, når det drejer sig om de enkelte redealfabetiske artikler, men rækkefølgen af disse er efter min mening præcis ligeså "unaturlig" som den alfabetiske rækkefølge efter Augsts mening nu er, sml. rækkefølgen af følgende reder:

Farbe, Farce, Farm, Farn, Färse, Fasan, faschieren, Faschine, Fasching, Faschismus, Fase, fasseln, Faser, Fassade, fassen, Fasson, fast, fasten, faszinieren, Fata Morgana, fatal, Fatzke, fauchen, faul,
...

Den efterstræbte naturlighed er der her ikke meget af. Naturligheden findes i bedste tilfælde i de enkelte artikler, hvor alfabetet stadig ikke bare spørger, men er grundlaget for rækkefølgen, sml. rækkefølgen af verberne i den første betydningsgruppe i ordfamilien **faul** (den række af verber følger efter substantivet **Fäule** og står foran adjektivet **faulig** og substantivet **Fäulnis**):

faulen, abfaulen, anfaulen, angefault, durchfaulen, verfaulen

Uden en sådan alfabetisk rækkefølge havde det været nødvendigt med et yderst omfangsrigt indeks, som kendes i ordbøger med en rigtig systematisk makrostruktur (sml. Bergenholtz/Tarp/Wiegand 1999). Den valgte makrostruktur er derfor slet ikke så naturlig, som Augst

foregiver, og den forudsætter en bruger med en sikker sprogforståelse og stor velvilje, da der her er tale om en ekstremt langsom tilgangsstruktur.

2. Orddannelsesangivelser i monolingvale ordbøger

Der findes specielt i Tyskland, Rusland og Frankrig en lang tradition for at lave ordfamilieordbøger, en tradition, som Augst giver en glimrende beskrivelse og kritik af (side VII–IX). I korthed består denne kritik i, at ordene ganske vist anføres i den orddannelsessammenhæng, som ikke forklares i tilstrækkelig grad, ofte slet ikke. Det gælder også for Augsts eget "Lexikon zur Wortbildung" (AUGST 1975), hvorfra artiklen FAUL (= doven) her citeres. Artiklens og hele ordbogens manglende relevans som værktøj for konkrete brugere i konkrete situationer er indlysende og behøver ingen yderligere kommentarer, en forklaring af de enkelte tegn undlades af samme grund:

AUGST 1975:304

I sammenligning med denne artikel er orddannelsesangivelser i alfabetiske ordbøger uden tvivl mere hjælpsomme, hvis ordbogen skal bruges som hjælp ved tekstproduktionsproblemer, sml. følgende artikel fra DANSKORDBOGEN:

doven do·ven adj <-t, dovne> <dovnere, dovnest>

1 = arbejdssky, dorsk, dvask, lad, slap, sløv, træg,
 ugidelig
 ORDSPROG Lille og vågen er bedre end stor og do-
 ven., Doven skrædder bruger lang tråd.
 ORDD ~didrik, ~dyr, ~lars, ~skab, drøn~, halv~, lud~
 2. BET som har mistet sin kraft, smag eller sit brus
 = flad,fløv
 EKS Min øl er blevet doven.

I forhold til AUGST 1975 er den nye ordbog et meget stort fremskridt mht. forståelsesmuligheder. Også i forhold til DANSKORDBOGEN byder denne ordbog mere udførlige leksikografiske definitioner i hvert enkelt tilfælde. Derudover findes også – som i de normale monolingvale forklarende ordbøger – grammatiske angivelser, kollokationsangivelser, udtaleangivelser, markeringsangivelser (bl.a. diatekniske og diatopiske), eksempelangivelser, idiomatiske angivelser og endelig henvisninger til andre ordbøger. Til orddannelsesmæssigt komplekse ordfamilier indledes med en oversigt over orddannelsesrelationer i henhold til grundordets semantik, sml. første del af ordfamilien **faul**:

{Faul98_1.tif}

Svarende til disse to grundbetydninger opdeles ordfamilien **faul** i tre dele, som indledes med en leksikografisk definition for grundordet.

{Faul98_2.tif}

Herefter følger sublemmata med forklaring til hvert medlem af ordfamilien – helt svarende til artikler i alfabetiske monolingvale ordbøger:

{Faul98_3.tif}

Hvis der til et sådant sublemma findes andre orddannelser inden for samme ordklasse, er artiklen nichealfabetisk:

{Faul98_4.tif}

3. Ordbogsfunktioner

Hverken i brugervejledningen eller i forordet oplyses om ordbogens genuine formål, fx om den primært skal være et hjælpeværktøj ved reception af tyske tekster. Eller om den snarere skal bruges i forbindelse med tekstproduktion. Eller om den primært skal bruges som lærerordbog? Det siges heller ikke, om den er beregnet for tyske og/eller for fremmedsproglige brugere. Jeg vil som Korhonen (1999) gætte på, at det er en indlæringsordbog, men ikke som han betegne ordbogen som et vigtigt hjælpemiddel til indlæring af tysk. Man må formode, at alle de nævnte ordbogsfunktioner har spillet en rolle ved konceptionen af denne nye ordbog, som virkelig går nye veje. Jeg kan

dog ikke forestille mig, at den får en større udbredelse. Det er et interessant forsøg på at løse det gammelkendte ønske om at undgå alfabetets diktatur, men resultatet er ikke særligt brugervenligt, hverken selve tilgangsstrukturen eller layoutet, som kunne have været medvirkende til en lettere tilgangsstruktur. Layoutet giver et yderst uroligt læsebillede med alt for mange forskellige skrifttyper, specialtegn, forkortelser og især for lange tekstdele i kursiv. Den levende kolumne fremhæver det for brugeren ligegyldige sidetal og gemmer lemmaet:

{Faul98_5.tif}

Ordbogen har trods sit store omfang langt mindre lemmata end ordbøger af en tilsvarende størrelse. Og først og fremmest har ordbogen en pris, som ikke mange brugere vil betale: 256 DM, næsten 1000 danske kroner. Selv om forlaget skulle trykke en meget billigere udgave, kan jeg ikke forestille mig, at ordbogen nogensinde kan blive en sællert. Men set ud fra en mere lingvistisk end leksikografisk synsvinkel er det en spændende ordbog, som vil kunne danne baggrund for mange videnskabelige artikler, der kan diskutere de orddannelsesmæssige sammenhænge i det tyske sprog. Som værktøj for den store mængde af normale ordbogsbrugere, som har konkrete tekstrelaterede problemer, kan ordbogen ikke anbefales.

Litteratur

- AUGST 1998 = Gerhard Augst in Zusammenarbeit mit Karin Müller/Heidemarie Langner/Anja Reichmann: *Wortfamilienwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- Bergenholtz, Henning 1994: Zehn Thesen zur Fachlexikographie. I: Burkhard Schaefer/Henning Bergenholtz (Hrsg.): *Fachlexikographie. Fachwissen und seine Repräsentation in Wörterbüchern*. Tübingen: Narr, 43–56.
- Bergenholtz, Henning/Sven Tarp/Herbert Ernst Wiegand 1999: Datendistributionsstrukturen, Makro- und Mikrostrukturen in neueren Fachwörterbüchern; i: *Fachsprachen. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Hrsg. von Lothar Hoffmann, Hartwig Kalverkämper, Herbert Ernst

- Wiegand in Verbindung mit Christian Galinski und Werner Hüllen.
Berlin: de Gruyter, 1762–1832.
- DANSKORDBOGEN 1999 = Henning Bergenholtz/Jette Pedersen/Vibeke Vrang/Richard Almind: *DanskOrdbogen*. Århus.
- DORNSEIFF 1933 = Franz Dornseiff: *Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet*. Berlin/Leipzig: de Gruyter.
- Korhonen, Jarmo 1999: [anmeldelse af Augst, Gerhard: Wortfamilienwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache]. I: *Germanistik* 40, Heft 2, 370–371.
- Trier, Jost 1931: *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter.
- WEHRLE/EGGERS 1961= Hugo Wehrle/Hans Eggers: *Deutscher Wortschatz. Ein Wegweiser zum treffenden Ausdruck*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.

Henning Bergenholtz

So ein Ding müssen wir auch haben

Wolfgang Müller: *Das Gegenwart-Wörterbuch. Ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen*. Berlin: de Gruyter 1998. (37 + 580 sider, DM 248,-)¹

Mange synonymordbøger, næsten ingen antonymordbøger

Til de fleste "større" sprog i Europa findes der synonymordbøger. En ukommenteret bibliografi over synonymordbøger ville omfatte mange tusind titler. I denne sammenhæng vil jeg minde om, at Dag Gundersen for flere år siden har foreslået udarbejdelse af en database med ordbøger over nordiske sprog. Det er et konstruktivt forslag, som stadigvæk venter på at blive ført ud i livet. Men også selv om en sådan database fandtes, ville man lede forgæves efter nordiske antonymordbøger. Jeg har i hvert fald ikke kunnet finde angivelse om nogen og har ved forespørgsel bl.a. til Sven-Göran Malmgren og Dag Gundersen ligeledes fået svaret "findes ikke". Det er selvfølgelig ikke sådan, at man ikke på forskellig vis kan finde oplysninger om antonymi i nordiske ordbøger. I Bergenholtz/Tarp (1994:127–131) gives der en række eksempler fra danske fagordbøger, bl.a. HJELMBLINK (en polylingval juridisk ordbog) og KAUFMANN/BERGENHOLTZ (en dansk-engelsk genteknologisk ordbog)

juge du fond

dommer, som tager stilling til en retssags materielle problem
= juge du fait
≠ juge du droit

prokaryot prokaryot

Prokaryoter er encellede organismer, der mangler en afgrænset cellekerne. Deres genom består af et — ofte ringformet —

¹ Dette bidrag er blevet udarbejdet under et ophold som gæsteprofessor ved Germansk Institut på Universitetet i Helsinki, opholdet blev finansieret af Det Finske Akademi.

kromosom, der er opbygget af dobbeltstrenget DNA.
 ≠ eukaryot

Tilsvarende findes der et mindre og enkelte gange større antal antonymangivelser i almensproglige ordbøger, i DANSKORDBOGEN i alt 7000, fx

X-kromosom subst <et; -et, -er, -erne> deles: X-kro-mo-som
 ≠ Y-kromosom
 EKS Forskellen mellem de to køn består i, at kvinden har to såkaldte X-kromosomer, mens manden har et X-kromosom og et Y-kromosom.

y-akse subst <en; -n, -r, -rne> deles: y-ak-se
 = ordinatakse; den lodrette akse
 ≠ abscisseakse; x-akse

yang subst <ingen ubest art; ubøjelig>
 ≠ yin

Men en egentlig dansk, såvel som norsk, svensk, finsk eller islandsk antonymordbog foreligger ikke. Gennem titlen på denne anmeldelse har jeg allerede programmatisk givet udtryk for min mening: Man burde i de enkelte nordiske lande overveje at udarbejde antonymordbøger, evt. kunne det ske i et nordisk samarbejde samtidigt til flere sprog. En sådan ordbog vil muligvis ikke kunne sælges i et sådant omfang, at et forlag vil kunne få dækket udgifterne til konception og udarbejdelse, men støtte kunne et sådant projekt godt fortjene, især hvis resultatet kan blive en ordbog, som har den høje leksikografiske kvalitet, som Wolfgang Müllers *Gegenwort-Wörterbuch* (= MÜLLER) har. På flere punkter vil man kunne tage denne ordbog som forbilledligt udgangspunkt.

Layout

På mindst et område kan MÜLLER dog snarere tjene som afskrækkende eksempel end som forbillede. Ligesom den nyeste af forlaget de Gruyters ordbøger, en tysk ordbog for udlændinge (DEGWDAF), har forlaget sparet på udgifterne til layout og nok så venligt overladt denne del af arbejdet til leksikografen (se herom nærmere i Almind/Bergenholtz 2000 og Bergenholtz/Miebs 2000). Det er alt for tydeligt, at layoutet i MÜLLER blot er en gengivelse af data samlet i et tekstbehandlingsprogram og trykt ud som i et kladdehæfte med to spalter:

abrat <i>en</i> / empfehlen	<i>von einer Geldanlage abrat</i> <i>en</i>
abrat <i>en</i> / zurat <i>en</i>	<i>jemanden (von einem Vorhaben) abrat</i> <i>en</i>
abrauschen / angerauscht kommen	<i>sie rauschte (empört) ab</i>
abreg <i>en, sich/sich aufreg</i> <i>en</i>	<i>er hat sich (wieder) abgeregt</i>
Abreise / Anreise	<i>die Abreise erfolgt am 17. April</i>
abreis <i>en</i> / angereist kommen	<i>sie kam mit wenig Gepäck angereist und reiste mit viel Gepäck wieder ab</i>

Blot et par bemærkninger til dette layoutmakværk: Afstanden mellem spalterne er ofte så stor, at man må lade øjet løbe frem og tilbage et par gange, hvis man vil være sikker på at ramme det rette sted i højre spalte. En traditionel opbygning af artiklen svarende til artikler i de gængse brugsordbøger havde muliggjort en hurtigere tilgangsstruktur. Müller kunne her have smugkigget på de mange Duden-ordbøger, han har været medforfatter på. Dette forlags ordbøger har – som de fleste tyske ordbøger – ikke noget særligt godt layout, men dog bedre end dette resultat.

Det negative layoutindtryk forstærkes af en lang række unødvendige forkortelser, som gør teksten sværere tilgængelig, fx henvisningsmarkøren "a." for *auch*, hvilket giver en besparelse på hele to tegn. Samme besparelse havde man fået med den lettere forståelige pil (->). Først og fremmest er den fuldstændige fremhævning af alle tekstdele læsehæmmende, recte er nu en gang det lettest læselige skriftsnit. I stedet er hele venstre spalte med fed og hele højre spalte med kursiv skrift. Og endelig gemmes den levende kolumne væk på midten af siden og den uvigtige sideangivelse overtager hæderspladsen, som brugeren først får øje på, pladsen øverst til venstre hhv. til højre. Det var måske lidt mange ord om layout og ikke om antonymer. Men en vis form for antonymi foreligger der i hvert fald. Der er en skærende modsætning mellem layoutkvaliteten og den stolte pris af næsten tusind danske kroner for en ordbog på 600 sider.

Omtjekster og lemmalister

Lemmalisten består af to dele; den ene indeholder antonymiske derivations- og kernemorfemer, den anden antonympar, hvori der både indgår enkeltord og flerordslemmata (se ILL (1) ovenfor), et eksempel fra den første lemmaliste gives i ILL (2):

ab.../be... (Verb)	z. B. abdecken/bedecken
ab.../heran... (Verb)	z. B. abrudern/heranrudern
ab.../um... (Verb)	z. B. abbinden/umbinden (<i>Schürze</i>)
ab.../zu... (Verben mit gleichem Basiswort)	z. B. abnehmen/zunehmen
ab.../zu... (Verben mit nicht gleichem Basiswort)	z. B. ablehnen/zustimmen

Disse artikler kræver nogen forklaring, hvis man skal fange alle oplysningerne. De gives i rigt mål i forordet (4 sider), i en metaleksikografisk indføring i antonymproblematikken og om ordbogens fremstilling af dem (7 sider), i kapitlet om ordbogens opbygning (5 sider) og i en brugervejledning (6 sider), i en liste over anvendte tegn og forkortelser (1 side) og endelig gennem en udførlig litteraturliste med angivelser af brugte ordbøger og metaleksikografisk litteratur (6 sider). Forfatteren argumenterer klart og stort set også overbevisende, men det er tydeligt, at adressaterne er lingvister og leksikografer. Dvs. for alle andre brugere vil en del af oplysningerne nok være noget for nøjagtige og for udførlige. Særligt det metaleksikografiske kapitel kan anbefales som lektüre om antonymproblematikken, både for studerende og for forskere. Den anbefaling gælder helt og fuldt, selv om jeg betvivler fordelene ved Müllers indskrænkende antonymdefinition, ifølge hvilken *rød/grøn* er antonymer (pga. brugen ved *rødt og grønt* lys), men ikke *grøn/gul* eller *gul/blå* (sml. *blive slået gul og blå*) og ganske vist *monogami/polygami*, men ikke *monogami/bigami* (fordi det ifølge Müller ikke er en binær modsætning). Den sidste modsætning vil efter min mening være den, som man snarest har brug for – også for at finde i en antonymordbog.

Ordbogsfunktioner

Der kan skelnes mellem tekstrelateret brug og vidensrelateret brug af ordbøger. I første tilfælde ønsker brugeren hjælp ved et tekstproblem, det kan fx være ved tekstproduktion (hvad hedder det modsatte af?) eller ved textreception (hvad betyder ordet?). I andet tilfælde bruges ordbogen punktuelt eller systematisk til udvidelse af den sproglige og tæt forbundet dermed også den encyklopædiske viden. Ordbogen kan der bruges som læreordbog (på tysk **Lernwörterbuch**, som ikke er det samme som en **Lernerwörterbuch**) hhv. en læseordbog. Det er sådanne

funktioner, som Müller fremhæver i sine fortekster (uden dog selv at bruge denne terminologi), sml.:

- Sind Sie an bekannten Paaren aus Geschichte und Literatur interessiert? Und haben Sie vielleicht vergessen, wie der eine Partner heißt?
- Wollen Sie die antonymischen Wortbildungsmöglichkeiten kennenlernen?
- Wollen Sie sich auf Entdeckungsreise durch das Antonymenwörterbuch begeben und dabei spielerisch Ihr Wissen erweitern? (side XXV)

Derudover nævnes også tekstrelaterede funktioner, men de træder dog i baggrunden og spiller heller ikke en central rolle for ordbogens angivelser, fx:

- Heißt es nach USA oder in die USA? (side XXV)

Det er indlærings- hhv. læseværdien, altså de vidensrelaterede funktioner, som står i centrum i forteksterne, fx også:

- Die Antonyme spielen beim Erlernen der deutschen Sprache eine wichtige Rolle. (side XXV)

Müller nævner ikke selv den funktion, som gør ordbogen til et yderst værdifuldt bidrag til lingvistikken og også til leksikografien: Leksikologer får et stort eksempel materiale, som de med fordel vil kunne forholde sig til. Leksikografer får et kærkomment middel, som kan bruges som udgangspunkt for nye ordbøger, ikke kun antonymordbøger, men også hertil. Det vil fx være en god idé at hente impulser fra MÜLLER, hvis der påbegyndes et projekt med en antonymordbog til et af de nordiske sprog.

Lemmasektion

Ordbogen indeholder langt flere antonymer, eller som MÜLLER siger "Gegenwortpaare", end der findes i foreliggende ordbøger. Dette er et næsten direkte citat fra ordbogens forord, men det er korrekt og hører ikke ind under den overdrevne selvros, som kendetegner en del ordbøgers indledning. Faktisk indeholder omteksterne en underdrivelse, idet der ikke fortælles, hvor mange antonympar, ordbogen indeholder. Det kan ordbogens forfatter ellers godt være bekendt, efter min tælling drejer det sig om ca. 18.000 ordbogsartikler. Der kunne sikkert findes lemmahuller, hvis man virkelig gik efter dem. Jeg vil i stedet positivt

fremhæve, at der ikke kun angives enkeltord, men også syntagmer som del af antonympar, fx:

absolute Musik/Programmusik
Abstand halten/aufschließen
abspazieren/anspaziert kommen
abfallende Schultern/gerade Schultern
Gott sei dank/leider

Det er ligeledes fordelagtigt for tilgangen til antonymparrene, at den venstre lemmadel forekommer i flere lemmata, når et og samme ord eller flerordsforbindelse er del af flere antonympar, fx:

- (a) **abschnallen/anschnallen**
- (b) **abschnallen/aufschnallen**
- (c) **abschnallen/umschnallen**

De enkelte forklaringer til hvert lemma, i disse tre tilfælde i form af kollokationsangivelser, viser forskellen mellem disse oppositionspar:

- (a) *die Skier, sich vom Sitz abschnallen*
- (b) *den Tornister abschnallen*
- (c) *den Gürtel abschnallen*

Det er derimod overflødigt at angive navnepar fra kulturhistorien (som alligevel ikke er rigtige antonymer) eller latinske vendinger, da brugerne næppe vil slå disse udtryk op. Derfor er følgende lemmata ikke fejlagtige eller fører til forkert sprogbrug, kun overflødige:

Abälard und Heloise [ikke med skråstreg, men med *und*]
Abel/Kain
aberratio ictus/error in objecto

På lignende vis kan de i alt 26 sider med *hin-* og *her-*dannelser betragtes. Lidt for mange lemmata skader ikke, men her har påvirkningen af Heyses ordbog fra 1833 været for stor, sml. også den tilsvarende kritik af Nyhlén (1998).

Endelig må den irriterende leksikografiske uskik med parentetiske variantangivelser i alt for mange lemmata kritiseres. Når nu MÜLLER lægger så megen vægt på, at man ikke kan forudsætte for stor sproglig kompetence hos brugerne (side X), burde det også gælde for lemmaernes ortografi, fx ved

Abfahrt(s)zeit/Ankunftszeit

Hermed signaliseres, at brugeren frit kan vælge mellem *Abfahrtszeit* og *Abfahrtszeit*. Det svarer slet ikke til gængs sprogbrug, hvor *Abfahrtszeit* så godt som aldrig bruges. En søgning på Nettet gav fx en hyppighed 223:1, med en total overvægt af varianten uden fuge-s.

På sin vis er tallet 18.000 antonymiske ordpar for højt, nemlig dobbelt så højt som det reelle antal af forskellige antonympar. Det hænger sammen med, at hvert par optræder under hvert dellemma, dvs. med hvert dellemma som første led, fx:

Abschwung/Aufschwung
Aufschwung/Abschwung

For brugeren er denne lemmaanordning dog fordelagtig, fordi han ikke er nødt til at kende det alfabetisk første dellemma. Forfatteren kunne i stedet for at gentage alle par have tilføjet et indeks, en løsning, som måske kunne have gjort ordbogen ca. 100 sider tyndere, men det ville samtidig have været mere besværligt, dvs. tidskrævende for brugeren at finde et bestemt antonympar.

Ved den valgte lemmabeskrivelse har jeg fulgt Müllers terminologi og beskrevet begge dellemmaer som gensidige angivelser, men ikke set det eller de ord foran skråstregen som lemma alene og ordet eller ordene efter skråstregen som en angivelse til lemmaet. Dette måtte man gøre i en kumulativ antonymordbog, som fx AGRICOLA, hvor der til hvert lemma er en række antonymer:

abschicken: empfangen, erhalten, annehmen

abzüglich: zuzüglich, einschließlich, einbezogen, eingeschlossen, inklusive

Angst: Mut, Tapferkeit, Courage

Müller kalder lidt misvisende en sådan ordbog for en antonymisk ord-feltordbog (*Gegenwortfeld-Wörterbuch*) og ser sin egen ordbog som antonymisk ordparordbog (*binäres Gegenwort-Wörterbuch*):

Beim Gegenwort besteht eine feste Kopplung (oben/unten, lachen/weinen). Beim Gegenfeldwort gibt es die lexikologischen und stilistischen Variationsmöglichkeiten (lachen/Tränen vergießen, heulen, flennen). Man könnte auch von obligatorischen und fakultativen Gegenwörtern sprechen. (side XIV)

Opbygning af ordbogsartiklerne

I ordbogens venstre spalte står lemmaet. Herefter kan der føjes en henvisning til dette antonymiske ordpar (med forkortelsen "s.a." for *siehe auch*), fx:

Leukozyt/Erythrozyt; s.a. rote Blutkörperchen

Efter min mening lige raffineret nok for alle andre end lingvister og leksikografer er en yderligere skelnen til en anden form for synonymi mellem antonympar, idet der ved delvis synonymi bruges henvisningen "a." (for *auch*), fx:

unmodern/modern; a. in sein

I højre spalte står angivelserne til antonymparret. Disse angivelser relaterer sig altid til første dellemma. Angivelserne til samme antonympar, hvor det andet dellemma står først, vil derfor oftest være nogle andre. Der findes tre angivelsestyper:

1. Eksempel- eller kollokationsangivelser
2. Leksikografisk definition
3. Markeringer

Sml. følgende artikler:

Abschwung/Aufschwung	<i>1. Abschwung am Reck; 2. der Abschwung in der Wirtschaft</i>
Bokmål/Nynorsk; s.a. Landsmål	<i>(vom Dänischen beeinflusste norwegische Schriftsprache; früher Riksmål)</i>

Afslutning

På flere måder bør denne ordbog kunne inspirere til udarbejdelse af ordbøger til de sprog, hvor der ikke foreligger nogen antonymordbog. Hvis ikke ordbogen var så horribelt dyr, ville den kunne anbefales til germanistikstuderende som lære- og læseordbog. I den nuværende form er ordbogen egnet som værdifuldt materiale for lingvister og leksikografer.

Litteratur

- AGRICOLA = Christiane Agricola/Erhard Agricola: *Wörter und Gegenwörter. Antonyme der deutschen Sprache*. VEB Bibliographisches Institut: Leipzig 1987.
- Almind, Richard/Henning Bergenholtz: Die ästhetische Dimension der Lexikographie. I: Ulla Fix (Hrsg.): *Linguistik und Ästhetik*. Heidelberg: Winter (i trykken).
- Bergenholtz, Henning/Udo Miebs: Lernerwörterbuch und Lernwörterbuch. Zu "de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache" [anmeldelse af]: Günter Kempcke unter Mitarbeit von Barbara Seelig, Birgit Wolf, Elke Tellenbach und Edelgard Dückert, Margot Richter, Vera de Ruiten, Renate Schmidt, Karl Wunsch: *Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin/New York: de Gruyter 2000. I: *Hermes* 26, 2000 (i trykken).
- Bergenholtz, Henning /Sven Tarp (red.): *Manual i fagleksikografi. Udarbejdelse af fagordbøger – problemer og løsningsforslag*. Herning: Systime 1994.
- DanskOrdbogen = Henning Bergenholtz/Jette Pedersen/Vibeke Vrang/Richard Almind: *DanskOrdbogen*. Århus: Systime 1999.
- DEGWDAF = Günter Kempcke unter Mitarbeit von Barbara Seelig, Birgit Wolf, Elke Tellenbach und Edelgard Dückert, Margot Richter, Vera de Ruiten, Renate Schmidt, Karl Wunsch: *Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin/New York: de Gruyter 2000.
- HJELMBLINK = Steen Hjelmblink: *Retsplejeordbog, Dictionnaire judiciaire, Judicial Dictionary, Prozesswörterbuch*. København: Munksgaard 1991.
- KAUFMANN/BERGENHOLTZ = Uwe Kaufmann/Henning Bergenholtz: *Genteknologisk ordbog. Dansk-engelsk/engelsk-dansk molekylærbiologi og DNA-teknologi*. København: Gad 1992.
- MÜLLER = Wolfgang Müller: *Das Gegenwart-Wörterbuch. Ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen*. Berlin: de Gruyter 1998.
- Nyhén, Lars-Olof: [anmeldelse af] Wolfgang Müller. Das Gegenwart-Wörterbuch. Berlin; New York: Walter de Gruyter 1998. I: *Moderna Språk* 2, 1998, 238–240.

Göran Bornäs

Ett franskt lexikonpaket från Norstedts

Håkan Nygren (projektledare), Jacques Mangold, Wandrille Micaux, Sonia Siljeström (huvudredaktörer): *Norstedts stora fransk-svenska ordbok. Le Grand Dictionnaire français-suédois de Norstedts*. Stockholm: Norstedts Ordbok 1998. XXIV + 840 s.

Mona Wiman (projektledare), Jacques Mangold, Wandrille Micaux, Håkan Nygren, Sonia Siljeström, Françoise Sullet-Nylander (redaktörer): *Norstedts stora svensk-franska ordbok. Le Grand Dictionnaire suédois-français de Norstedts*. Stockholm: Norstedts Ordbok 1998. XXXII + 680 s.

1. Kort inledning om svenska lexikon på franskans område

Det kan vara instruktivt att belysa den aktuella lexikonsituationen i Sverige när det gäller franska med en kort historisk tillbakablick. Om man håller sig till större ordböcker handlar det inte om något överväldigande antal. Senare än många andra länder fick Sverige sitt första franska lexikon 1745 när Levin Möller publicerade sitt

NOUVEAU DICTIONNAIRE FRANÇOIS-SVEDOIS ET SVEDOIS-FRANÇOIS. En Ny Frantzösk och Swensk samt Swensk och Frantzösk LEXICON, eller Orda-Bok, I hwilkens Första Del alla Frantzöska Ord och besynnerliga Tale-sätt, som ej allenast i dageligt Tal, utan ock i allehanda Konster och Wettenskaper förekomma, äro effter de fullkomligaste och isynnerhet FRISCHENS Orda-Bok på Swenska förklarade, med de förbättringar, som i Förtalet omröras, Och i Andra Delen alla Swenska Ord effter de ordrikaste Register på frantzöska öfwersatte. Utgifwen af LEVIN MÖLLER, Log. & Metaphys. Profess. Ordin. Stockholm och Upsala, hos Gottfried Kiesewetter, 1745. Första Delen ([fransk-svensk] 12 s. + 1512 spalter). Andra Delen ([svensk-fransk] 320 spalter).

Ett hundratal år senare, 1842–1843, kom nästa verk:

Nytt fransyskt och svenskt lexikon, med utförlig fraseologi, ordens uttal då det afviker från allmänna reglor, samt tekniska och vetenskapliga termer; jemte ett bihang, innehållande: 1:o Franska språkets synonymmer och homonymer; 2:o Geografiskt och etniskt ordregister; 3:o Förteckning på franska dopnamn; 4:o Etymologiskt register, med de allmännaste ordens derivation. Efter de nyaste, bästa och fullständigaste ord-

böcker, utarbetadt af A.F. Dalin. Stockholm, tryckt och stereotyperadt hos L.J. Hjerta, på dess förlag. Förre delen ([A–H] 1842; 4 + 564 s.). Sednare delen ([I–Z + Tillägg + Bihang] 1843; 4 + 642 s.).

Den framstående lexikografen A.F. Dalins fransk-svenska ordbok är den mest omfattande som hittills kommit ut. Dess två delar innehåller alltså tillsammans mer än 1200 sidor, vardera med tre 90-radiga spalter.

Den omfattande *Svensk-fransk ordbok efter de bästa källor och med biträde af sakkunnige män utarbetad och utgifven af Ferdinand Schulthess* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag; VI + 1737 s.) gavs ut 1885. Sex år senare publicerade samme författare *Fransk-svensk ordbok – Skolupplaga* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag; XXXIII + 740 s.)

År 1936 kom sedan både Johan Vising's *Fransk-svensk ordbok* (Stockholm: Albert Bonniers förlag; VIII + 779 s.) och Thekla Hammars *Svensk-fransk ordbok* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag. Svenska Bokförlaget; VIII + 1088 s.). Båda hade uppenbarligen i stor utsträckning utarbetats betydligt tidigare. Trots vissa revideringar blev de efterhand allt mer otidsenliga. Den som rådfrågar Vising och Hammar upptäcker snabbt i vilken utsträckning vår nuvarande tillvaro präglas av företeelser och följaktligen ord och uttryck som saknades på 1930-talet.

Ett antal mindre lexikon publicerades efterhand, men det var först framåt slutet av seklet som vi fick moderna hjälpmedel av mer betydande omfattning: först Natur och Kulturs *Fransk-svensk ordbok* av Jeannie Enwall och Ruth Lötmarker 1995 (XIV + 1007 s.) och tre år senare det norstedtska lexikonpaketet. Det förefaller naturligt att vid värderingen av Norstedts fransk-svenska ordbok jämföra den med Natur och Kulturs. Ingen svensk-fransk motsvarighet till detta senare existerar eller har så vitt jag känner till aviserats.

2. Norstedts stora fransk-svenska ordbok

2.1 Omfång

Norstedts stora fransk-svenska ordbok (fortsättningsvis benämnd N fr-sv) ger utrymme åt "74.000 ord och fraser" (omslag), medan Natur och Kulturs *Fransk-svensk ordbok* (= N & K) innehåller "ca 55.500 uppslagsord och ca 34.500 fraser" (s. V). Även om det inte är säkert att siffrorna räknats fram på exakt samma sätt har vi redan här en fingervisning om att N fr-sv är mer begränsad till omfånget än N & K.

En beräkning av antalet tecken i de två verken ger vid handen att N fr-sv har en textmassa som motsvarar ca 70% av den i N & K.

För att få en uppfattning om antalet uppslagsord har jag räknat alla dem som börjar på *do-*, *or-* och *u-*. Resultatet blir för N & K 782 (279 + 232 + 271 för de tre grupperna), för N fr-sv 542 (203 + 157 + 182), dvs. ca 70%. En snabbkontroll av de uppslagsord som börjar på *n-* ger en något högre siffra för N fr-sv, ca 75%. Eftersom N & K har drygt 55.000 uppslagsord kan man våga en förmodan att N fr-sv omfattar omkring 40.000.

Enligt samma beräkningsgrund skulle Möller ligga under 30.000 uppslagsord, Dalin nå upp i närheten av 80.000, Schulthess befinna sig strax under och Vising något över 35.000. För att ge ett begrepp om vad dessa siffror innebär kan vi betrakta några andra betydande verk: *Le Nouveau Petit Robert*, en uppdaterad version av det synnerligen innehållsrika enbandslexikonet (först publicerat 1967), omfattar nära 60.000 uppslagsord (Inledning, s. XI) och det monumentala *Trésor de la langue française* (i tjugo synnerligen omfångsrika volymer) över 100.000 (Muller 1994:139). I närheten av detta tal torde också Blinkenberg & Høybye, *Fransk-dansk ordbog* ligga om mina beräkningar grundade på de tidigare nämnda fyra ordgrupperna stämmer något så när; i reklamen uppges *Fransk-dansk ordbog* vara det största tvåspråkiga lexikon som existerar på franskans område.

Traditionellt har man en tendens att enbart eller huvudsakligen se till antalet uppslagsord när man bedömer ett lexikons storlek – och användbarhet. I verkligheten är det – minst – lika viktigt att ta hänsyn till hur rikt innehållet i artiklarna är. Författarna till båda de ordböcker vi nu granskar är medvetna om problemet eftersom de anger omfattningen antingen i dels uppslagsord, dels "fraser" (N & K) eller i "ord och fraser" (N fr-sv). Att räkna de två kategorierna separat är klart att föredra.

Låt oss först konstatera att uppdelningen i uppslagsord och artikelinnehåll kan variera avsevärt mellan olika lexikon. Så ser man att N & K har en tydlig tendens att sprida materialet i fler artiklar än N fr-sv. Medan **pomme de terre** (det klassiska exemplet!) är ett eget uppslagsord i den förra, figurerar det inuti artikeln **pomme** i den senare. Vidare behandlas ord som **clair**, **pacifique/Pacifique**, **paillard/paillarde**, **palliatif**, **parler**, **sud-est/Sud-Est** och de många nationalitetsorden/språkbeteckningarna i fler artiklar i N & K än i N fr-sv.

Att uppskatta hur omfattande innehållet är i en lexikonartikel framstår inte som en alldeles enkel uppgift. Uttrycket "fraser" som används av de båda nya ordböckerna är inte definierat (inte heller i

Svensén 1987). Fortsättningsvis använder jag begreppet om varje fransk enhet (konstruktionsangivelse, översatt eller oöversatt exempel, kollokation, idiom osv.) som påträffas inom en artikel.

Jag har börjat med att undersöka hur de olika lexikonen behandlar ordet **doigt**. N fr-sv har i sin artikel 2 betydelsegrupper och totalt 16 fraser, medan N & K innehåller 3 betydelsegrupper och 12 fraser. Om man går till de äldre ordböckerna ser man att Möller och Dalin särskiljer vardera 6 betydelsegrupper; Schulthess har 4, Vising 3. Möller tar upp 16 fraser, Dalin över 30, Schulthess 18 och Vising 19. I förbigående kan vi notera att man i *Fransk-dansk ordbog* hittar mer än 70.

Man kan naturligtvis inte dra några säkra slutsatser av resultaten från en enskild artikel. Därför har jag gått genom innehållet i de svenska lexikonen i nio andra artiklar: **aussi**, **clair**, **courir**, **cours**, **course**, **pas** (subst. och neg.), **rentrer**, **sous** och **tout**. Låt oss först konstatera att N fr-sv och N & K inte skiljer sig markant: den förra har något fler fraser, den senare tar upp något fler betydelser. Av de äldre verken visar sig Dalin ligga klart framför de andra i fråga om artikelinnehåll liksom när det gäller antalet uppslagsord. Möller har totalt sett relativt få fraser (påfallande ojämnt fördelade f.ö.: under **courir** återfinns ett 30-tal, under **course** ingen enda). Intressant är att notera att Vising och Schulthess, som inte utmärker sig genom antalet ord, ligger före våra två nya lexikon i fråga om rikt artikelinnehåll.

För att vara på den säkra sidan beträffande N & K och N fr-sv har jag jämfört ytterligare sex av deras artiklar, nämligen **peu**, **par**, **part**, **parti**, **partie** och **prendre**. Bortsett från **par** och **prendre**, som i N & K behandlas i inramade "specialartiklar" (av vilka det finns totalt 30) med ett genomgående mycket rikhaltigt innehåll, kan man också här fastslå att de två ordböckerna inte skiljer sig väsentligt när det gäller mängden information som ges inuti artiklarna. Ett sådant omdöme bekräftas för övrigt om man räknar med att ca 40.000 av de 74.000 ord och fraser som N fr-sv innehåller är uppslagsord; resterande ca 34.000 måste då rimligen vara fraser, vilket stämmer påfallande väl med N & K:s "ca 34.500 fraser".

2.2 Urval av uppslagsord och fraser

För att jämföra urvalet av uppslagsord i de båda lexikonen har jag i N & K gått genom de 200 första orden på **p** (det för oss fram t.o.m. **palliatif**, adj.). N fr-sv har här 113 ord (drygt 55% av 200, alltså en siffra som är lägre än den på 70–75% som beräknats ovan; en jämförelse med *Le Petit Robert* visar att N & K av någon anledning har särskilt många ord

just i detta avsnitt). Av de 113 saknas 6 i N & K som i sin tur har 93 egna uppslagsord; 107 är alltså gemensamma. En del av de 93 artiklar som är speciella för N & K kan tillskrivas dess allmänna benägenhet att dela upp i fler uppslagsord och generösa hänvisningsprinciper för exempelvis oregelbundna verbformer. Av de övriga utgörs en stor andel av facktermer (ofta med beteckningar som "hist", "zool", "jur", "bygg", "fiske"). Åtskilliga andra är avledningar, normalt lättbegripliga med utgångspunkt från grundordet. Mitt intryck är att man mycket ofta – för olika språk – kan göra just dessa två konstateranden för det ordförråd som i frekvens befinner sig ovanför 40.000. Det rör sig där om ord som för de flesta normalanvändare ter sig ganska marginella.

Vad som snarast frapperar en är att urvalet i N fr-sv i så stor utsträckning ryms inom det man finner i N & K, vilket i sin tur skiljer sig ganska lite från det i *Le Petit Robert*. Man tänker på vad redaktionen för N & K säger: "Ett stort antal ordböcker och uppslagsverk [...] har varit oss till hjälp vid valet av ord och exempel" (s. V). Jämför N fr-sv: "Vid urval och behandling av uppslagsord och exempel har ett stort antal franska och svenska ordböcker och uppslagsverk använts" (s. III). Det förefaller klart att båda de svenska lexikonerna grundar sig på god fransk lexikonpraxis där urvalet av uppslagsord i verk av olika omfattning tar hänsyn till frekvens men också förlitar sig på lång erfarenhet av användarnas behov och önskemål. Man noterar att Möller, Dalin och Schulthess redan i titlarna på sina verk med stolthet meddelar att deras arbete grundas på de bästa förebilder.

Av de 200 undersökta uppslagsorden på **p** finns i N & K två förkortningar av bokstavstyp (**PAC** och **PAF**). De återfinns båda i N fr-sv som dessutom ger **P.A.**, **P.A.C.A.**, **PAL**. Jag har gått genom samtliga förkortningar av detta slag under bokstaven **a**: N & K har här drygt 10, N fr-sv ett 20-tal, medan det i den utmärkta *Fransk-svensk fackordbok* av Lötmarker & Pioud (1986) förtecknas ca 150 förkortningar på **a**-. Alla som lyssnar på radio och TV eller läser tidningar och fackböcker om t.ex. politik, ekonomi, samhälle vet vilket plågoris förkortningarna utgör. Många användare kommer att beklaga att inte betydligt fler av de förargliga bokstavskombinationerna tas upp i de fransk-svenska ordböckerna. I övrigt täcker dessa väl det moderna samhällets ordförråd, utan att därför försumma det traditionella litterära språket. Ord med lägre stilnivå är också väl representerade.

I tvåspråkiga lexikon måste givetvis egennamn med avvikande form ges en plats. Båda de fransk-svenska ordböckerna upplyser om vad som döljer sig bakom geografiska namn som **Aix-la-Chapelle**, **Bâle**, **Douvres**, (**le pays de**) **Galles**, **Gênes**, **Munich**, **Varsovie**, men enbart N & K tar upp till exempel **la Nouvelle-Galles du Sud**, **les Orcades**,

Trèves. Namn från religiös och/eller politisk historia som **Charlemagne, Charles, Henri, Jean, Moïse, Noé, Pierre, Ponce Pilate** "översätts" också i båda. **Louis**, inte utan betydelse i fransk historia, har däremot råkat hamna utanför urvalet i N fr-sv, liksom **Jacques. Archimède, Aristote** och **Horace** tas upp i båda, men bara N & K ger plats åt exempelvis **Cicéron, Eschyle, Ovide, Pline l'Ancien** och **Pline le Jeune, Sénèque, Socrate, Sophocle, Virgile**; samma sak gäller **Isaïe, Matthieu, Salomon**. Om vi kastar en blick på den franska litteraturen, upptäcker vi att **L'Avare** förekommer i båda med hänvisning till Molière (som också nämns under **Harpagon** i N fr-sv men inte i N & K), att pjäsen *Le Misanthrope* inte finns under detta uppslagsord i någondera medan däremot **Alceste** beskrivs i N & K inte i en utan två uppenbarelser: "1 i Euripides tragedi Alkestis 2 i Molières 'Misantropen' Alceste". Båda ordböckerna förklarar *L'Assommoir* och *Germinal* med författarens namn nämnt, men N & K är ensam om att ge upplysningar om till exempel *La Chartreuse de Parme, Les Misérables, Le Père Goriot, Les Trois Mousquetaires*. Det är tydligt att N & K ger större utrymme än N fr-sv åt allmänna kunskaper av delvis encyklopedisk natur.

Varken N & K eller N fr-sv behandlar prefix bland uppslagsorden. Om prefixens betydelser och användningssätt (naturligtvis med angivande av de olika former vissa av dem kan ha) hade förklarats skulle det dels ha varit möjligt att slopa en hel del uppslagsord på exempelvis **in-, pré-, re-** där tolkningen inte kan bereda svårigheter, dels skulle man "öppna" för läsarnas egen förståelse av de talrika prefigerade ord som inte kunnat beredas utrymme. Man invänder kanske att de flesta ordboksanvändare antingen redan vet eller själva kan räkna ut vad dessa och andra prefix betyder, men ett lexikons uppgift är att ge precisa upplysningar om mycket som en del användare redan känner väl till. Även prefix som **anti-, pseudo-, ultra-**, som kan kombineras med otaliga ord, borde ha förklarats. Låt mig nämna att *Le Trésor de la langue française* tar upp över 80 sammansättningar på **ultra-** men att den dokumentation lexikonet grundas på innehåller ca 500.

Element av typen **franco-, anglo-, germano-, hispano-, sino-** kunde också med fördel ha gjorts till uppslagsord. På **sino-** hittar man i N fr-sv **sino-indien** och **sino-soviétique** och dessutom **sinophile, sinologie, sinologue**. De två sistnämnda översätts med 'sinologi' respektive 'sinolog', ett förfaringssätt (använt även i N & K) som inte upplyser den bildningstörstande särskilt mycket.

Vi har sett att N & K har 12 fraser i artikeln **doigt** och N fr-sv 16. 7 av dessa är gemensamma (i ett par fall med smärre variationer): *petit doigt*; *connaître (savoir) qch sur le bout des doigts (du doigt)*; *ne rien [savoir] faire de ses dix doigts*; *ne pas lever (remuer) le petit doigt (pour)*; *montrer du doigt*; *un doigt de (vin/lait)*; *être à un doigt (deux doigts) de* (N fr-sv har här två fraser). N fr-sv ger under **doigt** också *se mettre le doigt dans l'œil* och *obéir au doigt et à l'œil* som båda i N & K behandlas under **œil** (se också **coude**), *doigt de pied* (i N & K under **pied**), *mettre le doigt sur la plaie* (i N & K under **plaie**). N & K har dessutom i artikeln **doigt**: *entre l'arbre et l'écorce il ne faut pas mettre le doigt* (ordspråk); *s'en mordre les doigts* (i N fr-sv under **mordre**); *pointer son doigt vers*; *toucher qch du doigt* (i N fr-sv ges *faire toucher qc du doigt à qn* under **toucher**); *jusqu'au bout des doigts*. N fr-sv har fyra egna fraser: *mon petit doigt me l'a dit*; *être comme les deux doigts de la main*; *gagner les doigts dans le nez*; *se faire taper sur les doigts*. Denna förteckning bevisar först och främst att det inte är helt okomplicerat att skaffa sig en överblick över frasbeståndet i de två ordböckerna. Man ser att majoriteten av uttrycken är gemensamma och att de respektive urvalen knappast uppvisar några anmärkningsvärda drag.

2.3 Articklarnas utformning och innehåll

I exempelvis Visings ordbok används systematiskt hänvisningar från en artikel till en annan när det gäller lexikaliserade ordgrupper av bland annat det slag som nämns i föregående stycke. *Se mettre le doigt dans l'œil* översätts där under **doigt**, men i artikeln **œil** finns en hänvisning till **doigt** (man hittar under **œil** inte mindre än 13 hänvisningar av denna typ). Ingen av de två nya fransk-svenska ordböckerna har något sådant hänvisningssystem. N & K anger (s. IX, punkt 13) att lexikaliserade ordgrupper placeras under sista ledet utom i några specificerade fall. N fr-sv säger ingenting om sin praxis på denna punkt. I många fall översätts där tvåledade uttryck under båda de ord som ingår. Detta gäller t.ex. *agent de maîtrise*, *allocations familiales*, *clef anglaise*, *mémoire vive*, *siège social*, *société anonyme*. Tillvägagångssättet är naturligtvis bekvämt för användaren men kräver mycket plats som kunde användas till att förklara fler uttryck. Jag anser att Visings princip är den i särklass bästa genom att dels inte slösa med platsen, dels framhäva hur orden är förbundna med varandra i ett komplicerat semantiskt nätverk.

Artikeln **apprendre** i N fr-sv innehåller totalt sex fraser. Man får veta att *apprendre qc à qn* betyder dels 'lära ngn ngt' (under **1**), dels 'meddela, underrätta (ngn om ngt)' (**3**); man informeras om att det heter *apprendre à faire qc* och *apprendre à qn à faire qc*; dessutom ges två idiom: *cela (ça) lui apprendra [à vivre] !* och *il apprend facilement*. Under **permettre** läser man bland annat *permettre à qn de faire qc, mes moyens ne me le permettent pas* och *se permettre de faire qc*. I båda dessa fall får alltså läsaren veta hur verben konstrueras. Lexikonet upplyser likaledes om att man säger *attendre de faire qc* och *s'attendre à; contraindre qn à faire qc; décider de faire qc, décider qn à faire qc, se décider à faire qc, être décidé à faire qc; empêcher qn de faire qc, s'empêcher de faire qc; espérer faire qc; forcer qn à faire qc; inciter qn à faire qc; avoir intérêt à faire qc*. Vidare får man veta att *allergique* konstrueras med *à*, att man säger *capable de qc* och *être capable de faire qc; prêt à qc, prêt à faire qc*.

Att man anger hur dessa ord konstrueras är utmärkt. Man undrar varför motsvarande uppgifter inte ges för ord som **encourager**, **exhorter**, **louer** (i betydelsen 'hyra'), **obliger**, **préférer**. Inte heller tas *être contraint/forcé de faire qc* upp. I andra fall ges ofullständiga eller oklara upplysningar. Så i artikeln **prier** där bland annat *je vous en prie* och *vous êtes prié de* förekommer men inte den bakomliggande huvudkonstruktionen *prier qn de faire qc*. Under **demander 1** hittar man *demander qc à qn, demander à qn de faire qc* och *il ne demande qu'à ...* I samma avdelning finns också *demander [en mariage]* 'fria till'; under betydelse 3 'söka; fråga efter; beställa' läser man två exempel: *on vous demande au téléphone* 'det är telefon till er' och *je ne te demande pas l'heure qu'il est* 'lägg dig inte i det här'. Det framgår inte att personobjektet i det första av dessa exempel är direkt objekt, i det andra indirekt (att de alltså i 3:e person singular motsvaras av *le/la* respektive *lui*). Fraserna *demander qn [au téléphone]* och *demander qn [en mariage]* borde ha förts samman.

Kan man inte hävda att upplysningar om ordens konstruktion är nödvändiga i ett passivt lexikon bara i de fall de påverkar tolkningen? Nej, jag menar att den passiva ordboken bör betraktas som ett grundläggande hjälpmedel för språktillägnande och att den följaktligen måste ge så fullständiga uppgifter som möjligt i fråga om ordens konstruktionssätt som en del av den nödvändiga beskrivningen av språket. Redaktionen för N fr-sv tycks dela den uppfattningen i princip men tillämpar den inte fullt ut. Detta gäller också, men i mindre omfattning, om N & K (se Bornäs 1996:123), vilket kanske bevisar att det inte alltid är lätt att vara konsekvent.

När det gäller modusanvändningen, som N & K redovisar ganska omsorgsfullt, avstår N fr-sv konsekvent (så vitt jag kan se) från att ge upplysningar, även i sådana fall där modusbruket har betydelse för tolkningen (vid verb som *dire*, *supposer*, *admettre*, *comprendre*). Vi återkommer till problemet med konstruktioner och modus på tal om det aktiva lexikonet.

N & K presenterar de oregelbundna verben i ett appendix på nio sidor. Fem andra listor tar upp Gastronomiskt ABC, vintermer, druvsorter, EU-termer och ordspråk. N fr-sv har ingen motsvarighet till detta: ingenting följer här efter **zygomatique**. De oregelbundna verbens tema presenteras i stället i början av respektive uppslagsord. N fr-sv ger inte som N & K hänvisningar till infinitiven under oregelbundna verbformer som hamnar på annan plats i den alfabetiska ordningen, t.ex. **ir-**, **va**, **vais**; **reçois**, **reçoive-**; **tiendr-** (**tienn-**), **tiens**.

3. Norstedts stora svensk-franska ordbok

3.1 Omfång och urval

Den svensk-franska ordboken (= N sv-fr) innehåller något färre "ord och fraser" än den fransk-svenska: 67.000 mot 74.000. Den har också färre sidor: 680 mot 840. Enligt mina beräkningar har den ändå fler uppslagsord än sin passiva motsvarighet och följaktligen i genomsnitt ett mer begränsat innehåll i artiklarna. Det större antalet uppslagsord kan säkerligen delvis tillskrivas svenskans många sammansättningar. På **n-** finner man nästan 60 avledningar och sammansättningar på **natt-**, uppemot 70 på **natur-**, mer än 120 på **ned-** (inklusive **nedan-**, **neder-**) och ungefär lika många med förleden **ny-**.

En historisk tillbakablick visar att den svensk-franska delen i Möllers 1700-talslexikon är betydligt mer begränsad än den fransk-svenska, medan däremot Schulthess' svensk-franska ordbok är långt mer omfattande än hans fransk-svenska, liksom Hammars svensk-franska klart slår Visings fransk-svenska i omfattning. *Dansk-fransk ordbog* av Blinkenberg & Høybye är i ungefär samma format som deras *Fransk-dansk ordbog*. Man kan alltså knappast hävda att det är "naturligt" att en aktiv ordbok är mera kortfattad än sin passiva motsvarighet.

Svenska ord på lägre stilnivå, med beteckningen "vard." och (mera sällan) "vulg." eller "sl.", tas upp i N sv-fr och översätts oftast med

stilistiska motsvarigheter: **knasig** vard. *dingue*; **kosing** vard. *fric*, *pognon*; **stålar** vard. *fric*, *pognon*, *tunes*; **käk** vard. *bouffe*, *bectance*; **slaf** vard. *plumard*, *pieu*; **snubbe** vard. *type*, *mec*. I andra fall ges översättningar dels från normalspråket dels från en lägre stilnivå: **digga** vard. *aimer*; **jag diggar det** *ça me botte*; **pröjsa** vard. *débourser*, *cracher*. I en del fall ges en förklaring med mindre bokstäver till det svenska ordets betydelse: **sticka** (III, 4) vard., *ge sig i väg*, *gå*, *smita*, *åka s'en aller*, *filer*, *fiche(r) le camp*; **sno** vard., *stjåla chiper*, *piquer*, *faucher*; **sno sig** vard., *skynda sig se grouiller*; **sno på** vard., *raska på se grouiller*, *se manier*, *s'activer*; **2 svida** vard., *klä*, **svida om** *se changer*; **svida upp sig** *se saper*; **gänga sig** vard., *gifta sig se mettre la corde au cou*, *se marier*. Eftersom översättningarna i dessa fall och de flesta andra inte är försedda med stilbeteckningar kan den oerfarne användaren förledas att tro att t.ex. *s'en aller* och *fiche(r) le camp* är utbytbara mot varandra och att *se changer* och *se saper* hör hemma på samma stilnivå. Den som vill undvika misstag bör alltid ha ett enspråkigt franskt lexikon till hands för att kontrollera och komplettera de uppgifter den svensk-franska ordboken ger.

Låt oss konstatera i förbigående att översättningarna i N fr-sv på motsvarande sätt normalt lämnas omarkerade. De vardagliga uttrycken **se grouiller** och **se magner** översätts med respektive 'skynda på, lägga på en rem, sno sig' och 'raska på, lägga på ett kol'. Detta orsakar väl inte problem för svenskspråkiga användare, men hur är det med de franskspråkiga? Målformuleringen i Norstedts båda lexikon säger ingenting klart om andra än svenskspråkiga användare. Men de har både svensk och fransk titel, förordet finns på båda språken liksom en förkortad version av anvisningarna för användandet i pärmens insida. I realiteten kommer den svensk-franska ordboken med nödvändighet att också användas av franskspråkiga läsare som passivt lexikon och den fransk-svenska som aktivt, men i sin utformning tycks de inte ta hänsyn till den funktionen. Man kan nämna att genus alltid anges för franska ord men inte för svenska och att inga uppgifter ges om svensk verbböjning.

I N sv-fr har de franska oregelbundna verbens temaformer samlats i början av volymen, s. XXIV–XXXI. Tyvärr är inte dessa verb på något sätt markerade när de dyker upp i lexikonartiklarna.

3.2 Artiklarnas innehåll

I artikeln **be** finner vi följande konstruktionsangivelser: *prier qn de faire qc*; *demander à qn de faire qc*; *demander qc à qn*. Under **tillåta**

läser vi bland annat *permettre qc à qn; permettre à qn de faire qc; autoriser qn à faire qc; se permettre de ...* Vi konstaterar här att N sv-fr inte försummar att ange hur orden konstrueras. Dock saknas viktiga användningar av *demander* som i fraserna *il ne demande qu'à ...* och *on vous demande au téléphone* (exemplen hämtade ur N fr-sv, s.v. **demander**; jfr ovan 2.3).

Artikeln **1 lova** ger *promettre qc à qn* men inte *promettre à qn de faire qc*; likaledes under **föreslå** *proposer qc à qn* men ingen infinitivkonstruktion. Som översättningar av **frukta** ges *craindre, avoir peur de, redouter* men ingenting sägs om hur dessa uttryck (åtminstone det första och det sista) utvecklas med en infinitiv. I artikeln **rädd** hittar man däremot "**jag är rädd för att jag inte kan komma** befarar je crains (j'ai peur) de ne pas pouvoir venir". Den som är väl bekant med fransk syntax kan visserligen utgå från att om det heter *promettre/proposer qc à qn* så bör infinitivkonstruktionen vara *promettre/proposer à qn de faire qc*. Om man förutsätter den typen av kunskap hos läsaren är det förstås mycket som kunde strykas i lexikonet. Det tycks mest vara slumpen som bestämmer vad som tas upp. I artikeln **föredra** ges ingen upplysning om hur *préférer* kombineras med en infinitiv, medan man under **vilja (II)** hittar *préférer, aimer mieux faire qc* som översättning av "hellre vilja". Under **hoppas** får man inte veta att det heter *espérer faire qc; aimer faire qc* ges däremot under **älska**; "tycka om att göra ngt" (**tycka 2**) översätts med *aimer [à] faire qc*.

Båda de norstedtska lexikonerna behandlar modusfrågan styvmoderligt. Visserligen kan man i artikeln **vilja (II)** bland annat läsa "**jag skulle vilja att** je voudrais que + konjv., je désirerais que + konjv." och längre fram "**det vill till fordras att** il va falloir + inf. (que + konjv.)". "det tycks som om" (**tyckas**) återges med "il semble que + konjv." (motsvarande uttryck saknas under **förefalla** och **verka**). Ordet **tills** översätts med "jusqu'à ce que + konjv., jusqu'au moment où". I många andra fall ges inga upplysningar om modus. Se till exempel artiklarna **fordra, kräva; frukta, rädd; föredra; föreslå; förneka; förvåna, förvånad; glädja; möjlig, omöjlig; räcka; tvivla; undvika; vänta; önska**. I vissa fall är bristen på upplysningar särskilt påfallande, som när man i artikeln **frukta** läser "**jag fruktar att ...** j'ai bien peur que ..., il est à craindre que ..." där punkterna så tydligt pekar just på vad användaren inte får veta eller när man under **glädja** träffar på exemplet "**det glädjer mig att** je suis heureux [d'apprendre] que" där närvaron eller frånvaron av det som står inom klammer har betydelse för modusvalet. Att N sv-fr avstår från att ge klara upplysningar i så många fall av detta slag är enligt mitt sätt att se starkt att beklaga.

4. Avslutande synpunkter

Naturligtvis behövs det lexikon i olika storleksklasser. I Sverige har vi inte haft brist på mindre omfattande verk på det franska området, men under lång tid saknades tillfredsställande ordböcker i mellanklassen sedan de som kom ut före andra världskriget blivit alltmer otidsenliga. Det finns således anledning att glädja sig åt de tre verk som nu finns tillgängliga. Deras ordförråd avspeglar väl vårt moderna samhälle och de är utarbetade med kompetens och noggrannhet.

Av de två fransk-svenska ordböckerna är N & K den mest omfattande och hör hemma i det övre skiktet i mellanklassen. Den har som helhet en mindre konventionell karaktär än N fr-sv. Speciellt vinnlägger sig N & K om den pedagogiska sidan: mer detaljerade anvisningar om användandet ges och bättre uppgifter om främst verbens konstruktion och om modusbruket (även om man också i detta lexikon skulle önska större konsekvens på denna och andra punkter); ett antal viktiga ord beskrivs utförligt och överskådligt i specialartiklar; fler egennamn från religion, historia, konst, litteratur tas upp; de oregelbundna verbens former presenteras utförligare. Sammanfattningsvis tvekar jag inte att rekommendera N & K framför N fr-sv, men den senare kan vara ett bra komplement till den förra.

Med sina förhållandevis många uppslagsord och sitt begränsade artikelinnehåll framstår N sv-fr som något skelettartad, mer som en lista på separata ord än som ett effektivt hjälpmedel att kombinera orden så att de bildar fungerande texter. Naturligtvis kan användare på olika kunskapsnivå ha god nytta av det nya aktiva lexikonet, men det tillfredsställer bara en begränsad del av de behov som uppstår för den som är engagerad i skrivprocessen. Man måste generellt komplettera det, först och främst med en grammatisk handbok och detta också i fall när ordboken kunde ha försett användarna med nödvändiga upplysningar.

Jag är medveten om att åsikterna är delade i fråga om vad ett lexikon ska innehålla (frågan tas upp av Danell [1996:226]). En inte ovanlig uppfattning är att lexikon ska handla om ordförrådet, grammatiska handböcker om morfologi och syntax och att de bör avhålla sig från att tränga in på varandras områden. Min åsikt är tvärtom att tendensen att strikt hålla isär olika språkliga aspekter är fördärlig både när det gäller undervisning och utformande av hjälpmedel som lexikon och grammatikhandböcker.

Naturligtvis finns det åtskilliga syntaktiska problem som inte med framgång kan behandlas i ett traditionellt alfabetiskt lexikon, t.ex. tempusbruk och ordföljd. Konstruktionssätten vid verb, substantiv och adjektiv är däremot direkt knutna till de enskilda orden och måste följaktligen beskrivas så fullständigt som möjligt i ett lexikon (i det passiva men med än större nödvändighet i det aktiva). Detta innebär självklart inte att man bör avhålla sig från att ta upp de olika konstruktionstyperna i grammatikorna, där de kan behandlas mer systematiskt. Det franska modusbruket är också i betydande utsträckning bundet till ordförrådet. Att *proposer* och *éviter* är viljeverb och följs av konjunktiv, medan *promettre* och *décider* inte hör till denna kategori (vad man än kunde förmoda) bör alltså redovisas. Naturligtvis kan man diskutera hur långt man ska gå i en del fall: jag anser det självklart att ordboken har som uppgift att tala om (eller visa med exempel) att *croire* i normalfallet följs av indikativ. Att utreda det komplicerade bruket i fall som *Je ne crois pas que ...*, *Il ne croit pas que ...*, *Je ne croyais pas que ...* framstår däremot som svår genomförbart i ett lexikon av traditionell typ. Man kan trösta sig med att många grammatikhandböcker inte heller säger mycket på denna punkt och andra liknande.

Hammars *Svensk-fransk ordbok* är som redan framhållits starkt föråldrad i många avseenden. Ändå är det tveksamt om den kan anses helt överspelad: den är betydligt fylligare än N sv-fr på en del punkter när det gäller sådan kunskap som inte avspeglar det moderna samhället. Man kan i detta sammanhang nämna att Dalins fransk-svenska ordbok fortfarande gör tjänst i vår tid. Jag har hört två framträdande litterära översättare, Gunnel Vallquist och Jan Stolpe, vittna om att Dalins imponerande lexikon för dem förblivit ett värdefullt arbetsinstrument – 150 år efter sin tillkomst.

Jag anser att den som producerar franska texter även på ett elementärt stadium bör ta för vana att stödja sig på ett enspråkigt franskt lexikon av begränsade dimensioner. Utmärkta sådana saknas förvisso inte. Den som skriver på en mer avancerad nivå, vare sig det handlar om översättning eller obunden textproduktion, måste ha tillgång till det synnerligen rika material med konstruktioner, exempel, citat, idiom osv. som finns i exempelvis *Le Petit Robert* eller *Lexis*. Man har dessutom mycket värdefull hjälp av det semantiska hänvisningssystem som utmärker dessa lexikon (se Bornäs 1995). Låt oss konstatera att den totala textmassan i *Le Nouveau Petit Robert* är mer än fyra gånger större än den i N & K och över fem gånger mer omfattande än den i N fr-sv. N sv-fr i sin tur motsvarar till omfånget ca 80% av N fr-sv.

I den bristsituation på lexikonområdet som blev allt tydligare i Sverige på 1980-talet sattes åtminstone tre projekt igång för att skapa ersättare till Vising och Hammar. Ett av dem avbröts efter en tid, medan de två andra nu lett till resultat. Man måste beklaga att krafterna inte koncentrerats för att åstadkomma ordböcker i den riktigt tunga klassen, tillräckliga även för specialister av olika kategorier. Det är otvivelaktigt att arbetet med ett modernt lexikonprojekt med stora ambitioner måste bedrivas fortlöpande så att inte färdigställandet av en ordbok innebär att verksamheten avstannar. Vidare måste man inse att det numera är helt omöjligt för lexikonspecialister att behärska allt mer komplicerade fackterminologier. Det är ofrånkomligt att ett nätverk av specialister på olika fält upprättas. Så skedde vid utarbetandet av N & K där ett 30-tal "fackgranskare" bistod redaktionen. Inget motsvarande anges för Norstedts del.

Vid mitten av 1980-talet fick jag efter att i en tidningsartikel ha påtalat den bedrövliga lexikonsituationen i Sverige på det franska området kontakt med ett svenskt förlag. Efter en utredning föreslog jag då att Blinkenberg & Høybye (i första hand *Fransk-dansk ordbog*) skulle översättas till svenska. Förlaget var intresserat, förhandlingar inleddes med den danska redaktionen och option togs, men ekonomiska överväganden gjorde att planerna övergavs innan arbetet startat. Jag anser fortfarande att en sådan lösning vore naturlig. Jag underskattar inte svårigheten att "översätta" ett lexikon även från ett närliggande språk, men det måste vara betydligt mindre resurskrävande att göra det än att sätta igång ett nytt projekt. Man kan nämna att Blinkenberg & Høybyes ordböcker i allra högsta grad är att se som ett nationellt företag där ett mycket stort antal specialister engagerats för att fortlöpande rapportera om utvecklingen i fråga om franska och danska facktermer.

Om man betraktar den svenska lexikonhistorien på franskans område frapperas man kanske mest av hur lite de nyutkomna verken på grundläggande punkter skiljer sig från de äldre. Att vi nu står inför betydande förändringar verkar otvivelaktigt. Kanske kommer mer omfattande ordböcker inte i framtiden att vara tillgängliga i bokform utan bara i elektroniska versioner. Jag menar att det först är med den nya tekniken som riktigt effektiva hjälpmedel kan förverkligas. Särskilt gäller detta den aktiva funktionen. Eftersom textmaterialet på exempelvis en CD-ROM-skiva inte egentligen behöver begränsas av utrymmesskäl kan man skapa instrument för skriftlig produktion där den tvåspråkiga ordbokens fördelar kombineras med vad den som skriver har störst nytta av: de större enspråkiga lexikonens överflödande material och den utförliga grammatikhandbokens alla upplysningar.

Man behöver inte heller spara på encyklopediska inslag och till exempel stilistiska och andra anvisningar för skrivandet. Stavningskontroll är redan en banal företeelse i datorsammanhang och man kan våga hoppas på att en efterhand förbättrad rättningshjälp på det syntaktiska området kommer att vara tillgänglig inom en överblickbar framtid. Med hjälp av sökteknik som redan är utvecklad blir det betydligt lättare för användaren att snabbt nå fram till de relevanta upplysningarna även i ett mycket omfattande material än det är för närvarande i de större boklexikonerna.

Att producera hjälpmedel av denna typ kräver naturligtvis stor kompetens och stora arbetsinsatser, dvs. betydande ekonomiska resurser. Man kan undra om det är eller någonsin blir kommersiellt lönsamt att producera sådana instrument. Det är en angelägenhet för hela samhället att den stora kunskap om olika språk som finns i landet men i utspridd form samlas i databanker som kan tjänstgöra som underlag för framtida lexikonhjälpmedel av varierande typ och i olika storlekskategorier. Men vem har egentligen ansvaret för att vi när det gäller bl.a franska inte fortsätter att ligga en eller annan hästlängd efter våra grannländer?

Litteratur

1. *Fransk-svenska och svensk-franska ordböcker*

Dalin, A. F. 1842–1843: *Nytt fransyskt och svenskt lexikon*. Stockholm:

L.J. Hjerta.

Enwall, J. & Lötmarker, R. 1995: *Fransk-svensk ordbok*. Stockholm:

Natur & Kultur.

Hammar, Th. 1936: *Svensk-fransk ordbok*. Stockholm: Norstedts.

Möller, L. 1745: *Nouveau dictionnaire françois-svédois et svédois-françois*. Stockholm/Uppsala: G. Kiesewetter.

Schulthess, F. 1885: *Svensk-fransk ordbok*. Stockholm: Norstedts.

Schulthess, F. 1891: *Fransk-svensk ordbok*. Stockholm: Norstedts.

Vising, J. 1936: *Fransk-svensk ordbok*. Stockholm: Bonniers.

Detaljerade bibliografiska uppgifter om dessa verk ges i avsnitt 1.

2. Andra ordböcker

- Blinkenberg, A. & Høybye, P. 1984: *Fransk-dansk ordbog, I–II*. Anden reviderede og forøgede udgave. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Blinkenberg, A. & Høybye, P. 1991: *Dansk-fransk ordbog, I–II*. Fjerde reviderede udgave. København: Handelshøjskolens forlag. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Lötmarker, R. & Pioud, G. 1986: *Fransk-svensk fackordbok. Handel, ekonomi, juridik, förvaltning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la la langue française*. 1993. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Lexis. Dictionnaire de la langue française* 1999. Paris: Larousse-Bordas.
- Trésor de la langue française*, vol. 1–16. 1971–1994. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. Gallimard.

3. Övrigt

- Bornäs, G. 1995: Traduire à coups de dictionnaire – monolingue. Le (Nouveau) Petit Robert comme dictionnaire d'encodage. I: *Moderna språk LXXXIX*, 2, 189–216.
- Bornäs, G. 1996: Rec. av Jeannie Enwall & Ruth Lötmarker, *Fransk-svensk ordbok*. I: *Moderna språk XC*, 1, 120–127.
- Danell, K. J. 1996: Rec. av Jeannie Enwall & Ruth Lötmarker: *Fransk-svensk ordbok*. I: *LexicoNordica* 3, 223–228.
- Muller, Ch. 1994: La nomenclature du T.L.F. I: *Le Français moderne* 62, 2, 135–140.
- Svensén, B. 1987: *Handbok i lexikografi*. Stockholm: Esselte Studium.

Bertold Fuchs

Joachim Böger, Helmut Diekmann, Harmut Lenk & Caren Schröder: *Suomi-saksa opiskelusanakirja* ('Finsk-tysk studieordbok'). Helsinki/ Porvoo/Juva: WSOY 1999.

Glädjande nog har antalet tvåspråkiga ordböcker på den finländska ordboksmarknaden ökat betydligt på senare år. Tack vare denna utveckling kan köparen välja mellan flera olika alternativ men är därmed samtidigt tvungen att avgöra vilken ordbok som bäst motsvarar de egna behoven och språkkunskaperna. Också inom den finsk-tyska tvåspråkslexikografin har mycket hänt. År 1997 kom en ny, grundligt omarbetad upplaga av Pekka Kataras och Ingrid Schellbach-Kopras stora finsk-tyska ordbok¹ ut, och 1999 kom en reviderad nyupplaga av Rolf Klemmts och Ilkka Rekiaros finsk-tysk-finska ordbok. Det senaste tillskottet är en helt ny ordbok, *Suomi-saksa opiskelusanakirja* ('Finsk-tysk studieordbok') av Joachim Böger, Helmut Diekmann, Harmut Lenk och Caren Schröder. Boken är till det yttre alldeles tydligt en pendang till *Saksa-suomi opiskelusanakirja* ('Tysk-finsk studieordbok') från 1995 av Aino Kärnä², utgiven av samma förlag.

En intressant företeelse på den finländska ordboksmarknaden är att en och samma ordbok ges ut i olika format och i varierande utförande. Så har också den ordbok som här är föremål för granskning kommit ut i en annan version, i mycket stort format och helt annat utförande, till det yttre fullständigt omöjlig att identifiera med "originalet". Den "stora tvillingbrodern" har publicerats i serien *Studia* på förlaget Weilin+Göös och ingår i samma band som den tysk-finska ordboken av Aino Kärnä. Förtexterna och lemmalistan i den finsk-tyska delen är i det närmaste identiska med den finsk-tyska studieordbok som recenserar här. På grund av det stora formatet är ordboken trespaltig och inte tvåspaltig som "originalet". Den tysk-finska delen stämmer i övrigt överens med Kärnäs tysk-finska studieordbok men följer glädjande nog den nya tyska rättstavningen.

Enligt förordet är målgruppen för den finsk-tyska studieordboken först och främst finskspråkiga användare "som är intresserade av tyska". Med andra ord är den tänkt att i första hand användas som aktiv ordbok, dvs. vid produktion av talad och skriven tyska. Men även presumtiva

¹ Recenserad i *LexicoNordica* 5.

² Recenserad i *LexicoNordica* 3.

tyskspråkiga användare beaktas, något som syns redan på att förordet, användaranvisningarna och förkortningslistan finns på båda språken. Användaranvisningarna är rubricerade *Hinweise für den Benutzer und die Benutzerin* vilket är ganska påfallande, eftersom den feminina formen inte brukar användas i rubriker på de sättet.

När man utifrån innehållet i ordboken försöker utröna vilken typ av användare författarna har haft för ögonen fäster man sig vid att det åtminstone förutsätts en hel del grammatiska förkunskaper. Man frågar sig t.ex. hur många i den tilltänkta målgruppen som i användaranvisningarna förstår en sats som "Rektionstiedot annetaan kaikista saksan verbeistä, joiden yhteydessä käytetään prepositionaali-, daatiivi tai genitiiviobjektia" ('rektionsuppgifter ges för alla tyska verb som används tillsammans med prepositions-, dativ- eller genitivobjekt'). Målgrupp för den formuleringen är helt klart språkinlärare på högskolenivå. Likaså tyder användningen av förkortningar och typografiska symboler i ordartiklarna på att användaren förväntas kunna tillgodogöra sig kraftigt komprimerad ordboksinformation. Man kan med andra ord förmoda att ordboken kommer att väcka intresse framför allt i högskolekretsar.

Förtexterna innehåller en grafisk översikt över ordboksartiklarnas struktur och utöver den omfattande förkortningslistan finns det också information om den tyska adjektivkomparationen och en lista över starka och oregelbundna verb. Tyvärr ger listan inte uppgifter om huruvida perfekt av verben bildas med *sein* eller *haben*, något som det gott och väl hade funnits plats för. Som eftertext efter artikeldelen ingår det en kortfattad översikt över den nya rättskrivningen (6 sidor) och över tyskt uttal (4 sidor).

Antalet uppslagsord och fraser anges i baksidestexten vara 51.000, ett tal som recensenten inte har gjort sig mödan att försöka kontrollera. För en ordbok av detta omfång är det en respektingivande siffra, som det knappast finns anledning att utöka i nämnvärd grad i framtida upplagor, om man vill undvika att det praktiska formatet går förlorat. Kvaliteten på en ordbok beror ju inte på antalet uppslagsord i sig utan fastmer på en lyckad lemmasektion och på den information som ges om uppslagsorden. I föreliggande ordbok är den informationen noggrant utarbetad och omfattar de väsentliga områdena, så författarna kan bara gratuleras till att ha kunnat begränsa antalet lemman. När allt kommer omkring står ju den stora finsk-tyska ordboken av Katara & Schellbach-Kopra med över 100.000 uppslagsord och fraser till förfogande om man behöver slå upp ord som saknas i studieordboken.

Lemmasektionen följer traditionellt mönster, dvs. uppslagsorden har till största delen övertagits från andra ordböcker och avpassats för

detta omfång. Marginella delområden av det finska ordförrådet, som finns lemmatiserade i andra ordböcker, har utelämnats. Således förekommer t.ex. *biblia* 'bibel' och *reti* 'redd' som uppslagsord i Klemmt & Rekiaro men inte i Böger & al. Verkligt nya uppslagsord, som inte redan finns i finsk-tyska ordböcker, är svåra att hitta. Vid lemma-selektionen är det framför allt bland sammansättningar och avledningar det har gällrats. När det gäller språk med så rika möjligheter till ordbildning som finskan och tyskan måste lexikografen bestämma sig för i vilken utsträckning lexikaliserade sammansättningar och avledningar skall tas med som uppslagsord, eller, som i detta fall, i vilken utsträckning de skall utelämnas, varvid ordboksanvändaren hänvisas till sina egna förkunskaper om regelbundna ordbildningsmönster.

En jämförelse med Klemmt & Rekiaro vad gäller ord på *lapse-*, *lapsi-*, *lapsu-* och *lasten-* (olika stammar av *lapsi* 'barn') ger vid handen att mycket färre lexem finns lemmatiserade. Böger & al. har med 49 lexem av denna typ som lemman medan Klemmt & Rekiaro har med 63. Gemensamma för bägge ordböckerna är 40 lemman. Klemmt & Rekiaro upptar 23 lemman som saknas i Böger & al., närmare bestämt *lapsenmieli*, *lapsenääni*, *lapsettaa*, *lapsialennus*, *lapsilukko*, *lapsityövoima*, *lapsivihamielinen*, *lapsivuode*, *lapsivähennys*, *lapsukainen*, *lapsuudenaikainen*, *lapsuudenmuisto*, *lastenelokuva*, *lastenkirjallisuus*, *lastenkutsut*, *lastenlapset*, *lastenohjelma*, *lastenosasto*, *lastensairaala*, *lastensänky*, *lastenvahti*.³ I Böger & al. finns det 9 Lemman som saknas i Klemmt & Rekiaro: *lapsenlapsenlapsi*, *lapsenteko*, *lapsikuoro*, *lapsivuodeaika*, *lapsivuodekuume*, *lastenhuolto*, *lastenistuin*, *lastenseimi*, *lastenlapsi*.⁴ Av dessa återfinns alla utom ett (*lapsivuodeaika*) i storordboken av Katara & Schellbach-Kopra, vilket bevisar att också helt nya ordböcker, som föreliggande studieordbok, ofta återgår på existerande ordböcker vad gäller lemmalistan. Det är att beklaga att t.ex. *lapsenkengät* 'barnskor' inte har lemmatiserats i Böger & al. (med anledning av den finska fras som motsvarar "trampa ur barnskorna"), trots att erfarenheten visar att avancerade språkinlärare har ett alldeles särskilt intresse av fraseologi vid produktion av text. Detta intresse tillmötesgår ordboken i detta fall inte i tillräcklig utsträckning.

³ I svensk översättning: barnasinne, barnröst, ung. "vara barnlig", barnrabatt, barnsäkert lås, barnarbetskraft, barnfientlig, barnsäng (efter förlossning), barnavdrag, litet barn, "som hänför sig till barndomstiden", barndomsminne, barnfilm, barnlitteratur, barnkalas, barnbarn, barnprogram, barnavdelning, barnsjukhus, barnsäng (säng för barn), barnvakt.

⁴ barnarnsbarn, "barnalstring", barnkör, barnsängstid, barnsängsfeber, barn- och ungdomsvård, barnsits, (barn)daghem, barnbarn.

Alla lemmatiserade sammansättningar får sin egen artikel till skillnad från storordboken som är nischalfabetisk. Detta underlättar sökandet men begränsar av utrymmesskäl betydligt möjligheterna att ta med sammansättningar som uppslagsord. Uttryck som består av fler ord lemmatiseras inte till skillnad från Klemmt & Rekiaro (t.ex. *musta hevonen* 'dark horse') utan integreras i artikeln för något av de ingående orden (i detta fall under *musta* 'svart').

Intressant när det gäller ett utgångsspråk som finska är hur man skall göra med lexem som rent formellt är böjda former av verb. Var skall användaren söka efter den tyska motsvarigheten till t.ex. *käytettävissä*⁵ – som ett eget uppslagsord eller under verbet *käyttää* 'använda'? En blick i ordboken ger vid handen att svaret finns på båda ställena. Med andra ord har dubbel behandling inte helt och hållet undvikits fast det handlar om en så kompakt ordbok som denna. Ett sådant bruk tar visserligen plats men är i gengäld användarvänligt; fler vägar leder till målet.

Beklagligt är däremot att de båda ingångarna för fram till olika information om den tyska motsvarigheten vad gäller syntaktisk konstruktion (asterisken anger stark verbböjning):

käytettävissä verfügbar; **olla** ~ zur Verfügung stehen*; [...]

Men

käyttää [...] **olla jkn käytettävissä** jmdm zur Verfügung stehen*

Under *käyttää* får användaren alltså den ytterst viktiga informationen att genitiven⁶ i den finska konstruktionen motsvaras av dativ i den tyska. Denna viktiga information saknas under *käytettävissä* vilket är synd. Vid dubbel behandling vore det önskvärt att samma information återfanns på bägge ställena eller att det alternativt fanns en hänvisning om att mer information finns att hämta på annat ställe i ordboken.

Artikelstrukturen är optiskt sett mycket lyckad. Med fetstil framhävs förutom uppslagsorden momentsymbolerna och fasta ordförbindelser. De senare är dessutom kursiverade, vilket gör dem lätta att hitta också i längre artiklar. För en produktionsordbok är det en utmärkt lösning. Ekvivalenterna är tryckta i brödtext medan förklaringar av alla slag är kursiverade. Detta är ytterst relevant vad gäller t.ex. kulturspecifika ord:

⁵ Inessiv pluralis av particip I passiv av verbet *käyttää* 'använda'; *olla käytettävissä* 'stå till förfogande'.

⁶ *jkn* förkortning av *jonkun* 'någons'.

mämmi (*läh*⁷) Roggenmalzbrei *m (gen) -[e]s*, (*süße Nachspeise zu Ostern*)

Att typografiskt skilja mellan ekvivalenter och förklaringar är viktigt för att minimera risken för att användaren vid produktion av text använder förklaringen som ett tyskt lexem, vilket är lätt hänt om ingen skillnad görs som t.ex. i Klemmt & Rekiaro:

mämmi Süßspeise zu Ostern, die Malzspeise

Förkortningar och ordboksspecifika specialtecken används i stor utsträckning. Det sparar plats och gör det möjligt att ge kompakt information på litet utrymme, men det kräver abstraktionsförmåga av användaren och också stor förtrogenhet med ordböcker som medium. För den målgrupp ordboken riktar sig till är det säkert lämpligt och kan hälsas med tillfredsställelse, då det finns andra ordböcker för mindre bevandrade användare. Nämnas kan särskilt användningen av tilde (~) i stället för uppslagsordet i artikeln, ett hävdvunnet tecken som användarna gärna kan vänja sig vid.

Också asterisk (*) för att ange stark eller oregelbunden verbböjning och tecknen *s* och *sh* efter infinitiv för att ange om perfekt skall bildas med *sein* eller med antingen *sein* eller *haben* är beteckningar som förutsätter flitig användning av ordboken för att användaren skall kunna tillgodogöra sig informationen optimalt. Lyckligtvis finns det i förtexten, före användaranvisningarna, översiktsexempel på ordboksartiklar med upplysningar i marginalen om vilka typer av information artiklarna innehåller och hur informationstyperna grafiskt är markerade. Förhoppningsvis förstår användarna att ett ingående studium av det här uppslaget ger en nyckel till den rikhaltiga information som står att finna i ordboksartiklarna. Recensenten saknar emellertid en upplysning. Vad betyder angivelsen (*gen*) som förekommer t.ex. i den ovan citerade artikeln *mämmi*? En jämförelse med andra artiklar där angivelsen förekommer ger vid handen att följande avses: formen som följer efter angivelsen (*gen*) är genitiv och inte pluralis, då det lexem som utgör ekvivalent inte kan böjas i pluralis. Denna förklaring finns dock varken i artikelexemplen, i användaranvisningarna eller i förkortningslistan. Helt oavsett frågan om inte denna upplysning vore tydligare att ge i formen "ej pl" eller "bara sg" är det ytterst beklagligt att användaren inte får någon förklaring till en så pass viktig angivelse. Alla kan inte nödvändigtvis sluta sig till vad den betyder.

⁷ Förkortning för "ungefärlig motsvarighet".

Föreliggande ordbok och den tysk-finska studieordboken av Aino Kärnä bildar klart och tydligt ett par redan till det yttre och därför är det glädjande att artikelstrukturen, den typografiska gestaltningen av artiklarna och de förkortningar som används i stor utsträckning stämmer överens. På så sätt kommer förtrogenhet med den ena ordboken till nytta vid användning av den andra. Vissa skillnader finns dock. Snedstrecken som markerar att ett verb är löst sammansatt har olika riktning. I Kärnä används bakstreck (**ab\schneiden**) och i Böger & al. vanligt snedstreck: **leikata** [...] ~ **poikki** ab/schneiden. I Böger & al används däremot omvänt streck för att ange feminina varianter av uppslagsord: **opettaja** Lehrer *m -s, -\inf -nen*.

Omljudda pluralformer markeras i Kärnä med asterisk – **Haus** *n -es, -er** – i Böger med två små streck över bindestrecket – **talo** Haus *n -es, -er*. Asterisk används i Böger & al. för att markera starka och oregelbundna verb. I Kärnä åter markeras dessa verb med indexsiffror som svarar mot olika avljudsklasser, över vilka det finns en separat lista. Det är beklagligt med den typen av inkonsekvenser i ordböcker som är tänkta att användas (och köpas!) parvis och som rent av utges i samma band (Studia-versionen). Missförhållandet hade ju varit förhållandevis lätt att avhjälpa. Med litet noggrannare produktplanering av förlaget i samarbete med författarna hade inkonsekvenserna inte ens behövt uppstå.

Utöver de ovan nämnda verb- och nominalböjningsangivelserna finns det rikhaltig information om kasus- och prepositionsbruket, i synnerhet vad gäller rektionen för verbala lemman. Angivelserna är integrerade i artikeln på ett meningsfullt sätt och tar litet plats tack vare konsekvent användning av förkortningar. Förutsatt att man har grundläggande kunskaper om kasusmorfologin och om det syntaktiska bruket av kasus och prepositioner i tyskan får man som ordboksanvändare mycket hjälp när det gäller att vid produktion av tysk text använda verbuttryck som inte hör till ens aktiva ordförråd eller vars syntaktiska förhållanden man inte känner till.

Ekvivalenterna till de finska uppslagsorden och preciseringarna av de semantiska och stilistiska skillnaderna mellan de olika ekvivalenterna är väl avvägda, likaså är exemplen på fraser som lemman ingår i jämte översättningar lyckade. Det senare är särskilt viktigt i fråga om verblemman. Många kollokationer tydliggörs därigenom för användaren. Här manifesterar sig det som sägs om författarna i förordet: "Den finsk-tyska studieordboken är resultatet av ett lagarbete mellan fyra högskolelärare som lever och verkar i Finland sedan många år tillbaka. [...] Deras erfarenhet från tyskundervisningen kommer i rikligt mått denna ordbok till godo."

Redan det faktum att flera personer har varit delaktiga i redigeringen av ordboken måste framhållas som ett stort framsteg på den finländska ordboksmarknaden. I och med att författarna är fler blir produktionsprocessen snabbare och ordbokens aktualitet vid utgivningen därigenom också högre. Dessutom är arbetsuppgiften också angenämare och överskådligare för de medverkande.

Just på grund av det sistnämnda vill recensenten gratulera författarna till denna lyckade ordbok med förhoppning om att ett stort antal användare så snart som möjligt skall låta sig övertygas om dess kvaliteter. Framför allt anbefaller jag tysklärarna vid finska högskolor att ta upp användningen av ordböcker med sina studenter – germanister och studerande vid språkcentren – och att rekommendera denna ordbok. I och med att ordboksmarknaden växer behöver konsumenterna hjälp vid valet av ordbok, och högskolestuderande bör utan vidare rekommenderas att skaffa sig denna finsk-tyska ordbok av Böger, Diekmann, Lenk och Schröder.

Litteratur

- Böger, Joachim, Helmut Diekmann, Hartmut Lenk, Caren Schröder & Aino Kärnä 1999: *Studia suomi-saksa-suomi*. Helsinki: Weilin+Göös.
- Katara, Pekka & Ingrid Schellbach-Kopra 1997: *Suomi-saksa-suur-sanakirja – Großwörterbuch Finnisch-Deutsch*. Helsinki/Porvoo/Juva: WSOY.
- Klemmt, Rolf & Ilkka Rekiaro 1999: *Gummeruksen suomi saksa suomi sanakirja, Wörterbuch Finnisch Deutsch Finnisch*. Jyväskylä/Helsinki: Gummerus.
- Kärnä, Aino 1996: *Saksa-suomi opiskelusanakirja*. Helsinki/Porvoo/Juva: WSOY.

Samma recension finns på tyska i publikationen *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen für år 2000* utgiven av Deutsche Bibliothek i Helsingfors.

Kristina Nikula

Finlandssvensk ordbok

Charlotta af Hällström & Mikael Reuter: *Finlandssvensk ordbok*. Helsingfors: Schildts 2000.

1. Varför en finlandssvensk ordbok?

Finlandssvenskt ordförråd har allt sedan slutet av 1800-talet varit föremål för ett livligt intresse. Detta intresse har emellertid först i och med publiceringen av af Hällströms och Reuters *Finlandssvensk ordbok* gett till resultat en ordbok som är avsedd för i första hand finlandssvenskarna. I början av 1900-talet gav visserligen Hugo Bergroth ut *Finlandssvenska*¹, men även om den lexikala nivån också i detta arbete ägnas stor uppmärksamhet är det inte en ordbok i egentlig mening. Då Bergroth tog klar ställning i normfrågan kom hans arbete emellertid att få mycket stor praktisk betydelse vilket har gjort att arvet från Bergroth fortfarande är levande. Det är därför med stor spänning man bekantar sig med Finlandssvensk ordbok, vars författare bygger vidare på den bergrothska traditionen men med tillgång till modern lexikografisk forskning.

2. "Bruksanvisning"

Det är ett välkänt faktum att få ordboksanvändare läser förord och anvisningar då de tar i bruk en ny ordbok (Svensén 1987:16; Nikula 1999:311). Med hjälp av inledande avsnitt skall användaren kunna sluta sig till för vem och i vilket syfte ordboken kommit till samt ytterligare till bl.a. utifrån vilka kriterier urvalet av material har skett. Självskrivna är också förklaringar av förkortningar och tecken som använts i ordboken. Det är först efter att ha studerat inledande avsnitt som man får optimal nytta av en ordbok och det blir möjligt att över huvud taget bedöma huruvida denna håller måttet eller inte.

¹ En andra och bearbetad upplaga kom ut 1928 och så sent som 1991 en faksimilutgåva av denna.

Finlandssvensk ordbok (FSOB) innehåller ett kort förord (s. 3–4) och ett avsnitt rubricerat *Några principer för den finlandssvenska språkvården* (s. 5–10). Av förordet framgår att författarna finner det nödvändigt att ge ut en finlandssvensk ordbok dels därför att det "redan en längre tid funnits ett behov av och en efterfrågan på en bok som ger en heltäckande bild av finländska särdrag i svenskan och samtidigt ger rekommendationer om språkbruket", dels väl också därför att det hittills inte publicerats en ordbok av den aktuella typen.² Ytterligare framgår av förordet att FSOB utgör den första delen av en ersättning för Bergroths åttioåriga handbok. Det framgår att den andra delen kommer att behandla bl.a. meningsbyggnaden (s. 3).

De egentliga anvisningarna för användaren inleds med följande konstaterande: "Finlandssvenskan är en varietet av svenskan, inte ett eget språk." (s. 5). Detta lakoniska konstaterande väcker förmodligen både förvåning och protestlust på sina håll, medan man på andra, i likhet med mig, finner uttalandet på sin plats, i synnerhet mot bakgrund av den debatt om finlandssvenskans status som med jämna mellanrum blossat upp under de senaste åren. Målgruppen redovisas föredömligt klart: ordboken är ämnad i första hand för finlandssvenskar och i andra hand för rikssvenskar och finnar (s. 5). Detta påpekande är av betydelse i sammanhanget eftersom målgruppen är avgörande för ordbokens tyngdpunktsområden och för dess funktion som i huvudsak aktiv eller passiv, deskriptiv eller preskriptiv/normativ. Ordboken är därtill avsedd för användare utan lingvistisk utbildning, vilket enligt författarna kommer till uttryck bl.a. i en sparsam användning av språkvetenskapliga termer (s. 6).

3. Termer

Helt utan termer klarar man sig dock inte. *Finlandism* kan kort sägas beteckna ord och uttryck som på ett eller annat sätt är specifika för svenskan i Finland (s. 6). Detta är den gängse termen, som för många tyvärr är belastad med starkt negativa konnotationer, då den ofta uppfattas som liktydig med fel. Ett sätt att undgå denna belastning och samtidigt ett steg i riktning mot den enkelhet som eftersträvats hade varit att helt enkelt beteckna de ord och uttryck som används i finlandssvenskan som *finlandssvenska* (i själva ordlistan används termen *finlandism* dessutom för första gången först på s. 35 och ytterst få gånger därefter) och dem som används i Sverige som *rikssvenska*, något som man är van vid sedan gammalt. Sådant som inte tillhör rikssvenskan eller svenskt riksspråk omtalas därtill explicit som "provinssiellt" (*åga; ligga på åga, ligga på aga* 'ligga och vara orolig att inte vakna i tid') eller "dialektalt" (*kännspek* 'lätt igenkännlig, karakteristisk,

² Om behovet av en finlandssvensk ordbok se Nikula (1992:170ff.)

kännetecknande') i ordboksartiklarna och kan därför inte av misstag uppfattas som allmänsvenskt. Författarna säger sig inte använda termen *allmänsvenska* (s. 7), något som emellertid inte håller streck, eftersom jag påträffat termen åtminstone i anslutning till uppslagsorden *annan*, *av orsak eller annan* 'av en eller annan orsak', *blanda bort sig/någon* 'förvilla, vilseleda, föra på villospår, tappa tråden', *hemförlovas* 'rycka ut, mucka', *senaste* 'förra' o.a. Termen *allmänspråk* används också men definieras inte, trots att den till och med är rätt frekvent och risken för att den förväxlas med *allmänsvenska* är överhängande. Av sammanhanget kan man dock sluta sig till att *allmänspråk* används som motsats till *fackspråk* (se t.ex. **angina** med. halsfluss, **besvär** jur. överklagande, vad, revision och **avstjälningsplats** soptipp. avfallsupplag, som är en officiell term i Finland). Författarna avgränsar däremot, som jag tycker, i onödan sina termer mot dem som Bergroth använde i början av 1900-talet. Gemene man är inte utrustad med den bakgrundskunskap som behövs för att denna information skall vara vare sig intressant eller meningsfull. Här hade jag som språkvetare i stället funnit det önskvärt med utförligare information om de bakomliggande principerna för ordboken och om hur den skall läsas och förstås. De återkommande hänvisningarna till och citaten ur Finlandssvenska är ett levande bevis på hur starkt arvet från Bergroth lever kvar. Men avgränsningar och preciseringar av det slag som presenteras inledningsvis hör ändå närmast hemma i den akademiska diskursen, i synnerhet som de spelar en liten eller ingen roll alls i själva ordboksdelen, där den terminologi jag efterlyser i praktiken realiserats.

4. En deskriptiv eller normativ ordbok?

Ordboksförfattare har inte sällan svårt att gå med på att de skapat en preskriptiv/normativ ordbok – i stället säger man sig komma med vissa rekommendationer (Nikula 1991:244f.). Detta gäller också författarna till FSOB (s. 7). Eftersom syftet med ordboken är att öka medvetenheten om finlandismer bland finlandssvenskarna och förhindra att finlandssvenskan fjärrar sig från rikssvenskan (s. 3, 5), dvs. målet är detsamma som Bergroth ställde upp för 80 år sedan, följer tämligen explicit att ordboken är normerande, vilket åtskilliga andra kommentarer och ordboksartiklarna också utgör bevis på. Ordböcker uppfattas ju dessutom i regel som normerande av användarna oberoende av vilka författarnas intentioner från början kan ha varit (Svensén 1987:32). Det främsta motivet för en finlandssvensk ordbok för finlandssvenskar är väl därtill i första hand den normerande funktionen.

Som det verkar vill författarna i onödan rättfärdiga sin normativa strävan genom att säga sig inte vilja svika sina läsare när dessa vänder sig till ordboken för att få klart besked (s. 7). Detta har lett till att författarna valt att tala om vad som är "tillåtet", "rätt" eller "fel" (citattecknen är författarnas). Här vore emellertid att önska att de hade kunnat frigöra sig från den gamla skuldbelagda finlandssvenska språkvårdsterminologin (Nikula 1997:127ff.), i synnerhet som de själva framhåller att det är kontexten som i sista hand avgör vad som är passande och ett gott språk (s. 7).³

I avsnittet *Slutord* konstateras sammanfattningsvis följande om den normativa målsättningen: "Ordboken ska alltså i mån av möjlighet ge klart besked om vad som är 'rätt' och vad som är 'fel.'" (s. 9). Efter detta följer en uppräkningslista av vilka typer av finlandismer som *kan* accepteras i stilistiskt neutral text. Till denna kategori hör officiella ord och uttryck samt ord som fyller en lucka i ordförrådet. I fråga om de officiella finlandismerna är det knappast frågan om att det är tillåtet utan väl snarast nödvändigt att använda det finlandssvenska ordet, men då man vänder sig till en icke-finländsk publik naturligtvis med en förklaring av något slag – en ersättning för den finländska ordet/termen framstår för mig som vilseledande. I detta sammanhang blir det tydligt att *finlandism* inte passar särskilt bra som övergripande term för alla finlandssvenska avvikelser. Finlandism inbegriper sådant som är den enda svenska termen för ett visst begrepp, låt vara tillkommen i Finland eftersom det är där den i första hand behövs, men också sådant som det inte finns någon godtagbar anledning till att använda. Som acceptabla ord och uttryck räknar författarna också vardagliga ord om dessa används i ordens rätta sammanhang samt ord som berikar språket. Detta finner jag som ordboksanvändare mer än lovligt "luddigt" uttryckt. Sist räknas upp kategorier av ord som enligt författarna skall undvikas. Hit hör ord med direkt motsvarighet i rikssvenskan, ord som inte kan förstås med mindre än att man kan finska, ord med annan betydelse i rikssvenskan än i finlandssvenskan och prepositioner som används annorlunda än i rikssvenskan (s. 9).

5. Ordboksartiklarnas innehåll

Själva ordboksdelen är tvåspaltig med det finlandssvenska uppslagsordet/uttrycket i vänsterspalt ofta följt av etikett(er) för ämnesområde och bruklighet och i enstaka fall uppgifter om uttal. Där uttalet anges är detta ibland en förutsättning för att man skall känna igen uppslagsordet som finlandssvenskt. Kortstavigheten kan vid första påseende spela ordboksanvändaren ett spratt i ord som *kolare* ['kålare] 'krock', *lava* i t.ex. *lavabränd* ['lava-] 'enfaldig' och vokalkvantiteten i ord som *förläggare* ['fö:rleggare] 'soppslev'. I den högra spalten anges den rikssvenska motsvarigheten om en sådan finns – i annat fall ges närmaste motsvarighet eller en definition – jämte bl.a. kommentarer om använd-

³ Om den finlandssvenska språkvården se Nikula (1998).

barheten av den s.k. finlandismen. Stegen på skalan "rätt-fel" uttrycks på flera sätt: *använd hellre*, *använd i neutrala sammanhang*, *i Sverige*, *bör undvikas* och högerpil (□) som innebär "använd detta/dessa ord/uttryck i stället för uppslagsordet" (s. 8). Därtill bör ordboks-användaren kunna dra slutsatser om användbarheten utgående från de etiketter om bruklighet som följer uppslagsordet (vard., dial., åld., slang, vulg., nedsätt.). Ibland ges en motsvarighet till det finlandssvenska ordet utan någon direkt rekommendation (t.ex. *dimissionsbetyg* – *avgångsbetyg*), vilket innebär att uppslagsordet kan uppfattas som på ett eller annat sätt avvikande i allmänsvenskan (s. 7).

Såväl etiketterna och deras placering som rekommendationerna kan diskuteras. Då gränsen mellan vardagliga ord och slang är närapå omöjlig att dra, förvånar det att författarna brytt sig om att införa denna distinktion, i synnerhet som de ord som betecknas som slang är ytterst få. Man frågar sig också varför *hundryl* 'hundring, hundralapp' är slang men inte t.ex. *aftis* 'kvällsgymnasium', *arbis*, som är en kortform för *arbetarinstitut* och närmast motsvaras av *komvux* i rikssvenskan, *fotis* 'fotboll' och *morkis* 'självanklagelse, självförebråelse, ångest' som också är bildade med en ändelse som är typisk för slangen. Och varför följs uppslagsorden *finntupp* 'finne, finnjävel' och *vatusvensk* 'Sverigesvensk, rikssvensk' av etiketten "nedsätt." men inte *gammelpiga* 'ogift kvinna'? I det sistnämnda fallet har etiketten i stället hamnat framför den rikssvenska motsvarigheten: "ngt nedsätt. *ogift kvinna*, (*gammal*) *ungmö*, nedsätt. *nucka*". I det här fallet vore *nucka* den närmaste motsvarigheten till uppslagsordet och borde därför anges som första alternativ. Också på andra ställen, t.ex. *gå på vessa(n)* 'gå på toaletten/toa/muggen', *lavasäng* 'sovloft, loftsäng, brits, säng', *utetupp* 'dass, utedass, avträde', kan ordningsföljden mellan olika alternativa motsvarigheter diskuteras.

Mot bakgrund av det mål som författarna ställt upp för sitt arbete, det som man kunde sammanfatta som "bevara svenskan i Finland svensk", tjänar det inte saken att författarna ger sig till att gradera de s.k. finlandismernas användbarhet på ibland oklara grunder. Denna gradering kommer med sannolikhet att väcka diskussion, eftersom den i grunden är subjektiv och därtill inkonsekvent och leder till att finlandssvenskan åtminstone med denna som utgångspunkt förefaller sakna norm eller till och med ha två! Detta är en allvarlig beskyllning, men hur skall man annars tolka att författarna uttryckligen avråder från t.ex. användningen av prepositioner som används annorlunda i finlandssvenskan än i rikssvenskan, t.ex. *bry sig i* □ *bry sig om*; *berätta åt* någon □ *berätta för* någon, men i andra lika avvikande fall inte finner detta nödvändigt, t.ex. *gå på en klass* – *gå i en klass*, *i året* – *om året* etc. Författarna medger dessutom själva att klassificeringen kan vara subjektiv (s. 9).

I stället för att gradera ett finlandssvenskt ords lämplighet kunde författarna gott ha nöjt sig med att i högerspalt ange rikssvensk(a) motsvarighet(er) och vid behov förklaringar och exempel, som för t.ex. *allena* – *ensam*, som har kommentaren "*Allena* är ålderdomligt och poetiskt utom i vissa uttryck". De gångbara uttrycken kunde precis som nu redovisats med hjälp av exempel. Exempel

på korrekt användning hade varit önskvärda på flera ställen då det inte, som i anslutning till *allena*, alltid framgår att uppslagsordet är korrekt i många andra sammanhang än det som ordboken varnar för (t.ex. *med våld* och *öppning* är naturligtvis fullt gångbara utom i den finlandssvenska betydelsen 'nödvändigtvis, absolut' resp. 'invigning'). Förslaget till slopande av graderingen innebär enligt min mening inte ett svek mot läsaren utan är snarast ett myndigförklarande av ordboksanvändaren. Redan det att ett visst ord finns i ordboken visar ju att detta inte är gångbart överallt och i alla sammanhang. När allt kommer omkring är det vars och ens ensak om man vill skriva/tala *svenska* eller inte, något som ordboks-författarna också håller med om (s. 10). Samtidigt bör man naturligtvis vara på det klara med de sanktioner som kan bli följden av ett normbrott (i detta fall väl först och främst att man inte blir förstörd eller ännu värre missförstådd, får dåliga betyg etc.). Här känner jag mig frestad att instämma i Heringers (1980) rätt provocativa rubrik *Normen? – Ja, aber meine!* Man kan inte tvinga på folk ett gott språk, däremot skall man tillhandahålla fungerande verktyg som talar om hur saker och ting uttrycks på svenska och vilka möjligheter det finns för den som är mån om sitt språk. Här har FSOB en viktig uppgift att fylla.

Den som gör en finlandssvensk ordbok befinner sig i flera avseenden i en svår situation därför att, som författarna mycket riktigt konstaterar, finlandssvenskan inte är ett enhetligt fenomen utan inom sig härbärgerar lokala varieteter (s. 6). Detta ger sig till känna i FSOB både i valet av uppslagsord (5.1) och kanske framför allt i betydelseangivelserna (5.3) som främst verkar beskriva en av dessa varieteter. Ord och uttryck som ur österbottnisk eller åboländsk synvinkel upplevs som berikande och, med författarnas egna ord, viktiga för "den finlandssvenska identiteten" (s. 9) är kanske inte speciellt viktiga för en nylänning eller vice versa. Detta talar också för att man hade kunnat avstå från graderingen av användbarheten till förmån för enbart allmänsvensk(a) motsvarighet(er). Därigenom hade författarna också kunnat undvika oklarheten i fråga om normen.

Grunden till mycket av den kritik jag framfört här ligger som jag ser det i det faktum att det ingenstans framgår explicit vilken norm författarna eftersträvar. Med utgångspunkt i inledningen och med kunskap om den ståndpunkt en av författarna (Reuter) intagit i andra sammanhang tror jag mig veta att den rikssvenska normen anses gälla också för finlandssvenskan även om det finlandssvenska språkbruket långt ifrån alltid lever upp till denna. Studerar man de rekommendationer som ges i FSOB visar det sig emellertid att författarna också bedriver någon form av intern finlandssvensk normering, då finlandssvenska ord som följs av t.ex. högerpil (□) också bland *finlandssvenskar* (min kursivering) skall ersättas med det efterföljande rikssvenska ordet, medan i fall då pilen och andra direkta rekommendationer saknas detta inte är nödvändigt. Denna "dubbla bokföring" gör ordboken svår att begripa sig på.

5.1 Urvalet av uppslagsord

Ordboken omfattar ca 2300 uppslagsord. Urvalet består av ord som "man kan tänkas hitta i skrivna texter" och "relativt etablerade tal-språkliga och dialektala ord och uttryck" (s. 6). Mängden fackspråkliga (administrativa, akademiska o.d.) ord är betydande och det verkar ibland som om dessa ord (nödvändiga finlandsvenska ord) anförts på bekostnad av allmänspråkliga ord. Det hade varit på sin plats med en bilaga med namn på t.ex. ministerier o.d. i stil med de förteckningar över ortnamn som brukar förekomma i tvåspråkiga lexika. På detta sätt hade också en massa utrymmesslukande korshänvisningar kunnat undvikas. De nödvändiga finlandssvenska orden hotar som det nu är att skymma dem som det inte finns någon anledning att använda. Som "infödd språkbrukare" upplever i alla fall jag de flesta uppslagsord som aktuella även om en viss regional snedvridning till fördel för, som jag förmodar, Helsingforsregionen är märkbar. Behovet av ett och annat uppslagsord kan man naturligtvis också ifrågasätta. Det var ett bra tag sedan man *rexade* eller hermetiskt kokade in sitt kött eller låg i en *heteka*, dvs. i en järnsäng med botten av metallnät. Knappast har man väl heller ett trängande behov av *arkiater* 'hederstitel på mycket meriterad läkare', eftersom endast en person åt gången har denna titel.

Bland uppslagsorden ingår ett antal bildliga uttryck. Om man ser till metaforens funktion i språket inställer sig omedelbart frågan om metaforer, såväl nyskapade som etablerade, konsekvent bör undvikas bara för att de används i finlandssvenskan? Ett jakande svar på denna fråga kan leda till ödesdiga konsekvenser för den språkliga kreativiteten, och normeringen blir i så fall just så hämmande som den brukar beskyllas för att vara. Eller skall metaforen undvikas om den har sitt ursprung i finskan? I fråga om metaforen *lyfta katten på bordet* konstaterar författarna att uttrycket inte är begripligt med mindre än att man kan finska. Det är befogat att uttrycket tas upp eftersom det är frekvent i en viss betydelse i finlandssvenskan. "Obegripligheten" är emellertid inte alltid given. Här och i många andra fall verkar det som om författarna förbisett det faktum att metaforen är ett kontextfenomen, som inte fungerar utan en kontext som ger antydningar om hur den skall tolkas. Det skall naturligtvis medges att vissa metaforer kan erbjuda olika tolkningsmöjligheter eller vara svårtolkade – en metafor som inte kan ges en i sammanhanget plausibel tolkning är en misslyckad metafor. Efter en tid av flitig användning lexikaliseras många metaforer i en viss betydelse. Eftersom ifrågavarande metafor enligt författarna är lexikaliserad i betydelsen 'ta fram något som alla egentligen känner till men ingen vågar tala om' är det naturligtvis på sin plats med en kommentar. Onödigt snabba med att uttala sin förkastelse är författarna ändå, då också uttrycket *ha sin egen ko i diket* bedöms som obegripligt. Svårigheten består i detta fall snarast i att uttrycket kan missförstås, eftersom det finns ett snarlikt, rikssvenskt uttryck, (*det är*) *ingen ko på isen*, med betydelsen 'ingen särskild brådska eller fara'. Ytterligare kan om de bildliga uttrycken konstateras att etiketteringen är inkonsekvent då *gå (åt) som smör på heta stenar* 'gå åt som smör i solsken', *falla av kärran* 'tappa tråden' eller vara *på hyllan* 'vara indraget (om t.ex. körkort)' och många andra

i motsats till exempelvis *falla emellan* 'komma i kläm, bli lidande, hamna mellan två stolar, få sitta emellan', *mellan verserna* 'mellan varven, i pauserna, däremellan' och *vara på sju famnars vatten* 'vara i knipa, ha tagit sig vatten över huvudet' inte markerats som bilder. Författarnas inställning till metaforiken förefaller vara ambivalent. Vissa bildliga uttryck tolereras även om de inte står efter uttrycket *lyfta katten på bordet* i svårighetsgrad (*det skulle inte slå hål i sidan* 'det skulle inte skada', *falla av kärran*), medan det anses nödvändigt att ersätta andra mera genomskinliga uttryck (*gå åt som smör på heta stenar*) med en rikssvensk motsvarighet. – Det är naturligtvis befogat att behandla i finlandssvenskan högre frekventa, mer eller mindre starkt lexikaliserade metaforer, men man bör beakta att en metafor endast är metafor i en kontext och att metaforisering är ett centralt medel när det gäller språklig kreativitet.

Det finns naturligtvis också ord och uttryck som jag saknar i FSOB. Då såväl *memma* 'påskrätt av rågmjöl, malt och vatten' som *pasha* 'påskefterrätt gjord på bl.a. kvarg' och andra maträtter finns med kunde också *småbröd* 'småkakor' ha getts utrymme. Flera sammansättningar med *afton-* som förled ingår, dock inte *aftonandakt* 'kvällsandakt'. Bland rörelseverben saknar jag *skurra* med betydelser som 'färdas snabbt, halka o.d.' (jfr Nikula 1992:242) och bland småorden hade det frekventa bruket av *ifall* på bekostnad av *om* krävt en kommentar (*det är osäkert ifall hon får pengarna – det är osäkert om hon får pengarna*). Inte heller *tåra* ['tåra] 'dumma sig' och *tårare* ['tårare] 'en som dummar sig' finns med.⁴ Eftersom ordboken med säkerhet kommer att bli en av hörnstenarna i den finlandssvenska språkvården såge jag också gärna att man hade ingripit mot sådant som inte hunnit bli lika hemtam i finlandssvenskan som *kännspek* 'karakteristisk' och många andra ord. Hit hör bl.a. *andra sändningen* i betydelsen 'repris', som jag till nyligen förstätt som del två i en programserie, och *i nödfall* då man antagligen avser 'vid olycksfall' o.d. Författarna säger sig visserligen inte ha tagit med tillfälligheter eller dåliga översättningar (s. 6). Ingetdera av de två sistnämnda exemplen kan längre betraktas som tillfälligheter, däremot kanske som misslyckade översättningar. Men är det inte bl.a. misslyckade översättningar som småningom etablerar sig och blir det som kallas finlandssvenska? Ordboksförfattare brukar visserligen vara återhållsamma med nykomlingar, men med hänsyn till ordbokens syfte vore det på sin plats att varna i tid. Om det med tiden visar sig att man ropat varg i onödan är det ju en framgång för språkvården om man har anledning att utelämna ett visst ord som inaktuellt i en förnyad upplaga av ordboken.

Namn brukar av olika anledning inte tas med i allmänna ordböcker med mindre än att de är lexikaliserade i en viss betydelse, t.ex. *quisling* (Svensén 1987:38ff.). I FSOB påträffas namn på bl.a. ministerier, och vissa statliga verk som *Folkpensionsanstalten (FPA)* (ung. en motsvarighet till Riksförsäkringsverket) och *Alko* (namnet på det finländska systembolaget). Namn med information om närmaste motsvarighet i Sverige är säkert ett välkommet tillskott för vissa ord-

⁴ Flera av de uppslagsord som ingår i Stenmarks ordlista hade gott kunnat införlivas med materialet i FSOB.

boksanvändare⁵, men en kommentar om vilka kriterier de anförda namnen valts utifrån vore på sin plats.

5.2 Exemplen

Ordboken innehåller gott om exempel. I regel anføres först exempel med det finlandssvenska ordet varefter följer exempel med den rikssvenska motsvarigheten. Huruvida exemplen är autentiska framgår inte. Detta spelar egentligen också en mindre roll i sammanhanget; huvudsaken är att exemplen visar det de är till för att visa (Nikula 1995:314). Det överstiger visserligen min kompetens att bedöma hur idiomatiska de rikssvenska motsvarigheterna är, men mer än en gång har jag ställt mig frågan om man verkligen säger så här i Sverige. Även om det rekommenderade uttrycket i sig är språkligt korrekt som "ord-för-ord"-översättning betraktat befärrar jag att man låter som en psalmbok om man väljer att uttrycka sig på det sätt som ordboken föreslår. *Harma* v. i det finlandssvenska exemplet *Det harmar mig att jag inte köpte byxorna*, är uttryck för en mycket mera flyktig, mindre djupgående eller en ytligare känsla än *gräma* i rsv. *Det grämer mig ...*. Framför allt är emellertid frågan om rikssvensken skulle välja detta uttryck i motsvarande situation eftersom stilnivån är en annan än i det finlandssvenska exemplet. Jfr även *harma* v. [...] *det -ar mig att jag inte sa ifrån* (SOB). Något frågande ställer jag mig också till mängden finlandssvenska exempel, eftersom risken är stor att de enbart befäster de s.k. finlandismerna i ordboksanvändarens minne i stället för att motverka dem. En allmän regel vid ordboksarbete är ju att normvidriga uttryckssätt inte tas med. Ett undantag utgör avvikande stavning som till följd av frekvens och av pedagogiska skäl kan anföras som underlag för korrigering (Svensén 1986:32). Också i det här fallet råder inkonsekvens i FSOB i den meningen att alla finlandssvenska exempel inte åtföljs av en rikssvensk motsvarighet. Ibland står också det rikssvenska exemplet ensamt.

5.3 Betydelsebeskrivningen

⁵ I en enkät från 1997 som gjordes bland 241 studerande ansåg omkring en tredjedel att flera namn borde ingå i enspråkigt svenska ordböcker. (Nikula 1997:316).

För att det skall vara möjligt att ge en adekvat rikssvensk motsvarighet till det finlandssvenska ordet/uttrycket krävs naturligtvis att man är på det klara med betydelsen. På sina ställen har jag en annan uppfattning om betydelsen i finlandssvenskan än författarna. Detta gäller bl.a. *ha kontakt(er) till* som enligt mig inte innebär 'ha kontakt(er) med' utan 'ha kanaler till'. Om jag *lägger pengar i blöt* innebär det inte enbart att jag 'investerar' eller 'satsar' utan att jag 'investerar i något vanskligt/tvivelaktigt'. De som *tar mått på varandra* mäter krafterna i en tävling eller i ett slagsmål – knappast nöjer de sig med att 'mäta varandra med blicken'. En *parcell* är en tomt, men också ett mindre (uppodlat) markområde utan bebyggelse. *Korvig* uppges kunna användas om personer i betydelsen 'tölpig'. För mig är ordet okänt i annan betydelse än den allmänsvenska och misstanken att det förväxlats med *torvig* 'töntig, dum, fånig' ligger nära till hands. Beskrivningen av *broiler* är korrekt, eftersom väl kommentaren "anv. i svenskan även nedsättande om människor" per definition också inbegriper finlandssvenskan? I fråga om *disponent* kunde gott ha påpekats att *disponent* i den allmänsvenska betydelsen också förekommer i finlandssvenskan i *mejeridisponent*. I förklaringen till *bostadsaktiebolag* hävdas att "Aktier i bolaget ger äganderätt till en viss lägenhet". Det korrekta vore i detta fall att aktien medför rätten att besitta en viss lägenhet. Samtidigt som jag här anmäler avvikande mening är jag medveten om att oenigheten om betydelsen av de finlandssvenska orden bland finlandssvenskarna själva ibland kan vara betydande (jfr Nikula 1992).

Eftersom ordboken både till namn och innehåll ger sig ut för att vara en (all)finlandssvensk ordbok och representera det som ibland brukar kallas konsensusfinlandssvenska, är det i alla fall legitimt att kräva att hänsyn hade tagits till den regionala variationen vad gäller betydelse men också i fråga om uppslagsord. Trots att jag i stort bedömer ordförrådet som relevant, innehåller ordboken uppslagsord, som för mig är obekanta (t.ex. *jynsa* 'rensa, putsa', *morkis* 'självanklagelse', *pläty* 'stordia'), vilket följaktligen innebär att jag inte heller kan ta ställning till betydelsen. Eftersom många ord har en begränsad spridning hade det därför varit viktigt att i förekommande fall ange såväl ords/uttrycks som (del)betydelsers utbredning. Med tanke på framtiden vore det på sin plats med ett nätverk av informanter som dels kunde ta ställning till ords förekomst i den egna regionen, dels också kunde anlägga synpunkter på betydelsen. Av förordet framgår att författarna fått stöd av flera personer och institutioner (s. 3). Hur samarbetet gått till i praktiken vet jag inte. Klart är emellertid att punktinsatser inte räcker till; därtill är uppgiften alltför krävande.

5.4 Etymologier?

FSOB är en synkron ordbok. Trots detta har författarna då och då funnit för gott att ange vissa ords härstamning. Denna information må tillfalla användaren som en bonus så länge den är korrekt. Helst säge man naturligtvis också att uppgifterna angavs konsekvent. Varför är det viktigt att ange att *birs* 'taxistation, hyrkuskstation, droskstation; taxibil' kommer från ryskan och *approbatur* 'godkänt, ett betyg, 20 poäng' från latinet då ingen information ges om härstamningen för t.ex. *tjinuskis* 'kola, kolasås, kolaglasyr'?

Otaliga gånger anges den s.k. finlandismen vara av finskt ursprung. Även här efterlyser jag större konsekvens. Varför finns det för *håsa* ['håsa] 'jäkta, slarva, skynda (i onödan)' en angivelse direkt efter uppslagsordet om att det kommer från finskan, medan motsvarande angivelse finns sist i artikeln för ordet *humpa* ['homppa, 'humppa] 'finsk dans'? Över huvud taget verkar det finska inslaget i ordboken mera förvirrande än upplysande. Så länge det finska ursprunget till ett finlandssvenskt ord ges i anslutning till uppslagsordet kan det uppfattas som etymologi, men vilken roll spelar finskan i den efterföljande ordboksartikeln? Ett belysande exempel är det finlandssvenska *harm* som beskrivs på följande sätt:

harm, det är harm(t) att □ **det är förargligt att; Harm** betyder indignation i rsv. fi. harmi.

Hur skall detta förstås? Är det frågan om etymologi eller om den finska motsvarigheten till det finlandssvenska *harm* eller till rsv. *indignation*⁶? Den förra tolkningen är diskutabel (< fsv. *harmber* 'sorg, harm, lidande', EOB) och oberoende av tolkningen i det andra fallet så är ordboken på väg att bli en tvåspråkig ordbok, något som ställer nya krav på utförandet. Jag är rädd för att information av den här typen kommer att ge upphov till allehanda missförstånd i fråga om finskans och svenskans, framför allt finlandssvenskans, förhållande till varandra i synnerhet som författarna inte kommenterar finskans roll i detta sammanhang.

Författarna är alltför ofta benägna att härleda ord och uttryck från finskan (jfr ovan). Jag underskattar ingalunda finskans inverkan på finlandssvenskan, men vill samtidigt peka på de finlandssvenska dialekterna som långivare (Nikula 1991). Författarna har i stort sett valt att blunda för dessa (se dock t.ex. *bässe* 'gumse', *ped* 'cykel') och visar därmed upp en förenklad bild av finlandssvenskan. Det har ibland hävdats att nära hälften av finlandssvenskarna har dialektal bakgrund. Även om den siffran är tagen rejält i överkant kan dialekterna inte förbigås. I Svenskfinland och på Åland är t.ex. *harm* m. 'sorg, grämelse; förargelse; något förargligt eller förtretligt, förtret', och sammansättningar med detta ord samt *harma* v. 'förarga, reta; ängslas o.d.' och *harmlig* a. 'förarglig, förtretlig' välbelagda. Till och

⁶ *Indignation* är ingalunda enbart rikssvenskt utan förekommer också i finlandssvenskan.

med uttrycket *det är harm(t) att* 'det är förargligt att', vars existens jag från början betvivlade, finns upptecknat i norra Österbotten (OFS). Det vore med andra ord att gå över ån efter vatten om man från finskan lånade nedärvda ord, som är fullt levande i dialekt. En annan sak är att användningen av *harm* i finlandssvenskan naturligtvis har ett ypperligt stöd av finskan och kanske till och med i vissa kretsar har lånats direkt.

6. Layout

Utseende och layout är inte betydelselösa för ordboksanvändaren. Först och främst skall ordboken naturligtvis vara lätt att använda med hänsyn till teckenstorlek och -typ och skilda typer av information bör vara klart markerade. Mot detta finns inte speciellt mycket att invända i fråga om FSOB. Möjligen kunde de rikssvenska exempelsatserna ha kursiverats i stället för de finlandssvenska, som nu är rätt iögonenfallande. De nödvändiga finlandssvenska orden, som man behöver om man någorlunda korrekt vill beskriva finländska förhållanden, uppträder sida vid sida med ord och uttryck som enligt författarna alltid och i alla sammanhang är "fel". För att på något sätt markera de nödvändiga ordens speciella status kunde uppslagsordet ha getts en avvikande typografi. Därtill önskar man att ordboken hade fått ett mindre anspråkslöst utseende och att den också skulle påminna om en ordbok till det yttre och åtminstone vara försedd med hårda pärmar. Ett mindre format hade också varit att föredra.

7. Sammanfattning

Det är lätt att kritisera FSOB men det har säkert varit betydligt svårare att göra ordboken. Som recensent har jag satt mig mellan två stolar. Dels har jag tagit författarna på orden och försökt se ordboken ur den icke lingvistiskt utbildade användarens synvinkel, dels har jag naturligtvis inte kunnat motstå frestelsen att (främst) granska ordboken ur ett mera akademiskt perspektiv, eftersom ordboken inbjuder till en sådan granskning. Denna dubbla syn på ordboken tycker jag också att den är värd för den kommer med säkerhet att få stor spridning även om en ordbok i våra dagar knappast kan räkna med samma livslängd som Bergroths Finlandssvenska.

Också författarna har i viss mån satt sig mellan två stolar. Å ena sidan vill de vara "folkliga" och undvika språkvetenskapliga termer och avstår, som jag förmodar, också därför från ett inledande mera utförligt, teoretiskt resonemang om finlandssvenskans speciella situation och hur denna situation med nödvändighet

kommer till uttryck i ordförrådet (juridiska, administrativa ord), skillnaden mellan norm och bruk etc. Å andra sidan ger sig författarna i alla fall till att gradera de finlandssvenska ordens/uttryckens användbarhet på ett sätt som jag har svårt att hålla med om, inte minst därför att rekommendationerna är inkonsekventa. Det faktum att ett ord finns upptaget i ordboken signalerar ju redan i sig dess begränsning eller att det åtminstone kräver en viss försiktighet vid användningen. Förklaringar av den typ som ges i anslutning till *allena* borde vara tillräckliga för att leda språkbrukaren rätt. Det kraftiga inslaget av fackspråk gör därtill att allmänspråket ohjälpligt hotar att komma i skymundan och att finlandssvenskan framstår som ännu mera exotisk än den i själva verket är med tanke på att finlandssvenskan talas i ett land med annan kultur än Sverige, alla likheter till trots.

Genomgången av ordboken har också väckt frågor på ett allmänt plan rörande själva ordboks-konceptet. Vilket vore det optimala förhållandet fackspråk-allmänspråk bland uppslagsorden? När är det i en finlandssvensk ordbok avsedd för finlandssvenskar nödvändigt med encyklopedisk information och var skall man dra gränsen och låta uppslagsverk och annan litteratur ta över? Framför allt vore det på sin plats att diskutera den finlandssvenska ordboken som ordbokstyp, eftersom den ju ligger någonstans mittemellan den enspråkigt svenska och den tvåspråkiga ordboken och ytterligare, som i det här fallet, till följd av sin normativa inriktning utgör ett slags språkriktighetslära.

Eftersom jag ovan har efterlyst ett visst mått av framförhållning vore det också önskvärt att ordboken gjordes tillgänglig på Internet och att den kontinuerligt uppdaterades. FSOB kommer med säkerhet att få stor spridning och användas flitigt, kanske också i sådana sammanhang som författarna inte räknat med.

Litteratur

- Bergroth, Hugo 1917: *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Helsingfors: Schildts.
- EOB = Hellquist, Elof 1980: *Svensk etymologisk ordbok 1–2*. 3 uppl. Lund: LiberLäromedel.
- Heringer, H.J. 1980: Normen? – Ja, aber meine! I: *Der öffentliche Sprachgebrauch. Band 1. Die Sprachnorm-Diskussion in Presse, Hörfunk und Fernsehen*. Stuttgart: Klett-Cotta, S. 58–72.
- Nikula, Henrik 1995: Exemplens funktion i ordböcker. I: *Nordiske studier i leksikografi 3*. Skr. utg. av Nordisk forening for leksikografi. Reykjavik. S. 311–320.
- Nikula, Kristina 1991: Är norm ett "fult" ord? I: *Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-seminarium XI*. Vasa universitet, Vasa. S. 244–254.
- Nikula, Kristina 1991: Finlandssvenskan och dialekterna. I: *Stilistik och finlandssvenska*. NORDSVENSKA. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet, Umeå. S. 169–180.

- Nikula, Kristina 1992: Vad hörde Filifjonkan? Problem vid analysen av betydelse. I: *Svenskans beskrivning 19*. Lund: Lund University Press. S. 234–243.
- Nikula, Kristina 1992: Problem kring en internt tvåspråkig ordbok. I: *Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-symposium XII*. Vasa universitet, Vasa. S. 170–183.
- Nikula, Kristina 1997: SPRÅKVÅRD TILL DÖDS? eller finlands-svenskan, språkvården och ordböckerna. I: Haapamäki, Saara (red.) *Svenskan i Finland 4*. Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi. Nr 3. Åbo. S. 119–137.
- Nikula, Kristina 1999: Användningen av enspråkigt svenska ordböcker i Finland. I: *Nordiske studier i lexikografi 4*. Skr. utg. av Nordiska föreningen för lexikografi. Helsingfors. S. 301–320.
- OFS = *Ordbok över Finlands svenska folkmål*. Forskningscentralen för de inhemska språken. Helsingfors 1976– .
- SOB = *Svensk ordbok*. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Stockholm: Esselte Studium 1986.
- Stenmark, Harry 1983: *Finlandssvenska ord och uttryck*. 3 rev. uppl. Stockholm: Proprius.
- Svensén, Bo 1987: *Handbok i lexikografi*. TNC 85. Stockholm: Norstedts.

Charlotta af Hällström/Mikael Reuter

Svar till Kristina Nikula

Det är inte ofta man som författare har möjlighet att besvara en recension i samma nummer som recensionen. Denna möjlighet utnyttjar vi tacksamt i LexicoNordica.

Recensioner är viktiga. Deras funktion är inte bara att ge andra läsare en möjlighet att ta ställning till bokens, i det här fallet ordbokens, kvalitet och pålitlighet, utan också att ge författarna värdefulla kommentarer. Vi sparar naturligtvis alla recensioner, och tänker studera dem noga för att kunna bättra på senare utgåvor av boken. Det gäller naturligtvis också de synpunkter som kommer fram i Kristina Nikulas recension.

Vi vill i varje fall kommentera några av hennes kommentarer i korthet.

Det svåraste i arbetet med *Finlandssvensk ordbok* har varit balansen mellan det deskriptiva och det normativa, vilket klart framgår av recensionen. Det hade varit lätt att göra en helt deskriptiv ordbok, av samma slag som Harry Stenmarks *Finlandssvenska ord och uttryck*, där allt från namn och officiella ord och uttryck till rena felskrivningar anges utan att man tar ställning till gångbarheten. Lika lätt hade det varit att säga att alla avvikelser från rikssvenskt språkbruk är fel och bör undvikas i alla sammanhang.

Men så enkelt tyckte vi inte att man kunde göra det för sig, och i det avseendet hade vi stöd av svenska språknämnden i Finland. Det är inte särskilt fruktbart att hävda att alla finlandismer bör undvikas i alla sammanhang, och om vi hade menat att alla finlandismer är acceptabla hade det inte funnits något behov för en ordbok av detta slag.

Det som återstod var alltså ett försök till gradering av finlandismernas acceptabilitet. I motsats till Kristina Nikula vill vi nämligen hävda att begreppet *finlandism* inte i sig skall tolkas som något negativt, och att ordet alldeles utmärkt väl passar som övergripande term för alla finlandssvenska "avvikelser", som Nikula kallar dem. Det finns utmärkta finlandismer som på olika sätt beskriver det finländska samhället och den finländska kulturen, men det finns också sådana som vi har all orsak att undvika. Även om vi försöker utgå från vissa i inledningen nämnda kriterier måste en sådan indelning och gradering per definition bli mer eller mindre subjektiv. Det har vi självfallet varit medvetna om. Men vi är förmätta nog att påstå att våra rekommendationer grundar sig på en större kollektiv erfarenhet av språkvård än vad den genomsnittliga läsaren kan antas ha. Manusets har ju lästs och

kommenterats av flera andra än de två huvudförfattarna, även om det är vi som bär det slutliga ansvaret.

Att vi på några ställen använder uttryck som "tillåtet", "rätt" och "fel" (med utsatta citattecken) innebär alls inte att vi inte har kunnat "frigöra" oss från "den gamla skuldbelagda finlandssvenska språkvårdsterminologin". Vi har inte hört om någon användare som skulle ha tolkat det så. Tvärtom verkar läsarna mycket väl inse att vi på detta sätt uttryckligen markerar att det inte handlar om en svartvit verklighet. Det hade varit trevligt om Kristina Nikula hade läst inledningen som en text som utgör en helhet, i stället för att haka upp sig på enskilda ord och uttryck tagna ur sitt sammanhang.

Den respons vi har fått från läsarna har också visat att de inte uppfattar ordboken som en samling trista pekpinningar. Vi får kommentarer som "Vem hade trott att det kan vara så roligt att bläddra i en ordbok!", "Jag har sträckläst ordboken som kvällslektyr.", "Vi brukar tillsammans läsa högt för varandra, en bokstav per kväll, och diskutera hur vi använder orden."

Urvalet av ord kan och bör ju alltid diskuteras, inte minst i en ordbok som denna. Den relativt stora andelen fackspråkliga ord beror helt enkelt på att det finns rätt många sådana som är speciella för finlandssvenskan. Inga fackspråkliga ord har tagits in "på bekostnad av allmänspråkliga ord". Hade vi utelämnat dem hade ordboken bara blivit tunnare, och vi har svårt att förstå vinsten med det.

Inte heller har vi velat stryka finlandismer som hör till en förgången tid. Visst är det länge sedan man *rexade*, och de som i dag ligger i en *heteka* är säkert lätt räknade, men ändå är de orden en del av vårt kulturarv och förekommer i skildringar av äldre tider. Vi har faktiskt stött på dem båda i tidningstexter som har publicerats sedan ordboken kom ut. Också ordet *arkiater* förekommer rätt ofta i tidningstext, även om bara en person åt gången kan vara arkiater. Vad vinner man på att stryka sådana ord?

En helt annan sak är att det saknas en hel del ord som gärna hade fått vara med. Det är vi medvetna om, och vi kommer naturligtvis att i en senare upplaga komplettera ordboken med sådant som vi får tips om.

Skillnaden mellan slang och vardagsspråk är naturligtvis ofta hårfin. Ändå menar vi att det inte kan vara befogat att betrakta t.ex. ett ord som *arbis* 'arbetarinstitut' som slang, eftersom det används bl.a. i institutens egna broschyrer.

Metaforer är ett kapitel för sig. De som vi har tagit med, som kon i diket och katten på bordet, är ju lexikaliserade, och vi håller fast vid att de inte kan förstås om man inte kan finska (eller känner till dem i finlandssvenskan, där de ändå inte alls är så etablerade som man kanske

kunde tro). Vi inser inte varför man skulle undanhålla användaren den upplysningen. Ett särfall är *gå åt som smör på heta stenar*, som är en kontamination mellan det svenska *gå åt som smör* och det finska *mennä kuin kuumille kiville* 'gå som på heta stenar' (underförstått: som vatten som slängs på heta bastustenar). I och för sig är ju bilden av en smältande smörklick på en het sten inte så tokig, så kanske pilen inte är befogad.

I fråga om prepositioner ser det onekligen ut som en inkonsekvens att vi avråder från t.ex. *bry sig i* och *berätta åt* men inte lika klart tar avstånd från *gå på en klass* och *i året*. Det har att göra med bruket i finlandssvenskan: de flesta finlandssvenskar använder och accepterar de två sistnämnda (jfr också att man på norska kan tala om *i året*), medan många finlandssvenskar betraktar de två förstnämnda som oriktiga. Det är åtminstone vår uppfattning.

Förslaget om att ta med fler namn är beaktansvärt. Bäst vore det i så fall att såsom recensenten föreslår ta upp dem i en särskild bilaga, för att undvika att ordboken blir ett uppslagsverk (jfr t.ex. Harry Stenmarks *Finlandssvenska ord och uttryck* med mängder av encyklopedisk information).

På en punkt har vi uppenbarligen uttryckt oss oklart, nämligen när det gäller de finska ord som i många fall nämns sist i artikeln. De skall nämligen inte uppfattas som etymologier (jfr t.ex. det som Nikula skriver om *harm*). Avsikten är bara att visa att det finns ett motsvarande finskt ord, som i många fall verkar konserverande och stärker användningen av den finlandism det är fråga om.

Recensentens sista förslag, att ordboken borde göras tillgänglig på Internet, är naturligtvis smickrande. Däremot är det kanske inte förenligt med förlagets intressen, åtminstone inte på kort sikt. Men självfallet kommer vi att uppdatera ordboken kontinuerligt. Det finns också planer på att utnyttja en del av materialet för ett finlandssvenskt språkverktyg för datorer, men det är en annan historia.

Jarkko Nurminen

Finsk-tysk ordbok på cd-rom (version 4.06)

Installation

Att installera programmet är lätt också för en oerfaren datoranvändare. Installationsprogrammet sköter nästan allt automatiskt; det enda användaren behöver göra är att välja om bara programmet eller också själva ordboksfilerna skall kopieras över på hårddisken. Det senare kan rekommenderas för då kan cd-romläsaren utnyttjas för andra ändamål. Ordboken kräver 40 megabyte ledigt utrymme. Det är å ena sidan förhållandevis litet jämfört med många andra moderna program men å andra sidan mer än de 30 megabyte som den tyska Dudens universalordbok i elektronisk form (DUW 1996) behöver.

Man kan ha flera av förlagets ordböcker installerade på datorns hårddisk och då behändigt söka i dem alla samtidigt om man så önskar. I test-pc:n hade jag den finsk-tysk-finska, den finsk-svensk-finska och den finsk-engelsk-finska utöver den testade stora finsk-tyska ordboken. Varje ordbok skall installeras separat på hårddisken och kan sedan öppnas och stängas via funktionen *Ordböcker* i *Arkiv*-menyn.

Att använda ordboken

En mardröm för dagens pc-användare är tyvärr ofta den tjocka manual som brukar följa med ett nytt program och som man måste läsa för att komma underfund med programmets finesser. Många användare tycker i alla fall att den elektroniska bruksanvisning som finns inbyggd i de flesta program inte ersätter en tryckt manual. För den finsk-tyska ordboken har problemet lösts på följande sätt. Med programmet följer ett kortfattat introduktionshäfte på 29 sidor som ger den information man behöver för att använda ordboken och som dessutom tar upp en del problem som kan tänkas uppstå och redogör för hur de skall åtgärdas. Därtill har själva programmet en överskådlig och lättanvänd hjälpfunktion av Windows-typ. Där ges koncisa beskrivningar av funktionerna i de olika menyerna samt av huvudfönstret och dess fält och av hjälpfönstren. Litet vilseledande är det dock att förordet till den tryckta ordboken finns bakom *Om ordboken*-funktionen i *Hjälp*-menyn, där man normalt finner uppgifter om registrering och programversion.

De uppgifterna återfinns i detta program under *Tilläggsuppgifter* i *Hjälp*-menyn.

För att börja använda den finsk-tyska storordboken behöver man visserligen inte ens nödvändigtvis ta hjälp av vare sig manual eller hjälpfunktion, men det kan hända att den som sätter igång direkt missar en del av de egenskaper programmet besitter, funktioner som i all sin enkelhet märkbart underlättar användningen. Att kort orientera sig är alltså utan vidare på sin plats.

När ordboksprogrammet startar öppnas ett Windowsfönster med den aktiva ordboken (t.ex. den finsk-tyska). Ett fönster innehåller en artikellista med påträffat uppslagsord (eller det uppslagsord den första träffen finns under) med omgivande (uppslags)ord. Så finns det ett fält för sökspråket (finska eller tyska) och ett inmatningsfält, där man skriver in sökord, samt ett artikelfönster där själva ordboksartikeln återfinns. En del finner kanske det grafiska utförandet en aning asketiskt, men undertecknad tycker att enkelheten är en vila för ögat efter alla datorprogram med alltför överdriven grafik.

Det är föredömligt lätt att söka ord i ordboken: man skriver in sökordet i inmatningsfältet, t.ex. *kissa* 'katt'. Man behöver inte ens skriva in hela ordet om man har programmet inställt på *Sök uppslagsordet medan sökvillkoret skrivs*, något som man gör i *Arkiv*-menyn under *Inställningar*. I den enklaste typen av sökning söker programmet alltså bara bland uppslagsorden, och om det sökta ordet finns med öppnas ifrågavarande artikel i artikelfönstret i nedre delen av programfönstret. Den s.k. ordsökningen startar man genom att trycka på *Enter*; då gör programmet en fritextsökning i hela ordbokstexten med exempel och allt. Sökordet *kissa* finns t.ex. i femton olika artiklar i just den formen. Man kan också trunkera med hjälp av asterisk (*). Då söker programmet alla de ord som börjar med den inskrivna sekvensen följt av obegränsat antal andra bokstäver; sökresultatet av *kissa** är alltså *kissaeläin*, *kissamainen*, *kissanhätä*, *kissankello*¹ osv. Frågetecken representerar en bokstav; söksträngen *kissa?* ger träffarna *kissan* och *kissaa*². Åtminstone i testdatorn var sökningarna egentligen inte långsammare vid trunkering, trots att manualen varnar för att så kan vara fallet.

Det går också att använda Boolesk logik. Man kan alltså skriva in *kissa JA koira*, *kissa TAI koira* eller *kissa EI koira*³ som sökvillkor och då söker programmet alla de artiklar som innehåller båda orden, alla de

¹ kattdjur, kattlik(nande), kattsvans, blåklocka (ordagrant "kattklocka")

² genitiv resp. partitiv av *kissa* 'katt'

³ JA = OCH, TAI = ELLER, EI = INTE, koira 'hund'

artiklar som innehåller någotdera av orden (eller båda) och i det sista fallet de artiklar där *kissa* ingår men inte *koira*. Sökorden kan också vara fler, t.ex. *kissa JA koira JA päivä*.⁴

En av de behändigaste funktionerna är bakgrundssökningen: ordboksprogrammet söker automatiskt ord som man kopierat till klippbordet i något annat Windowsprogram, t.ex. ett ordbehandlingsprogram, och visar ifrågavarande artikel med tyska ekvivalenter och förklaringar, givetvis under förutsättning att ordet finns med i ordboken. I begränsad omfattning kan programmet t.o.m. utnyttjas som ett slags översättningsprogram. Med bakgrundssökningen på kan man kopiera in ett ord, t.ex. *kissa*, på klippbordet varvid den artikeln automatiskt tas fram i artikelfönstret. Man markerar och kopierar ekvivalenten, *Katze*, och väljer sedan *För över ordet* i *Redigera*-menyn. *Katze* ersätter därvid det markerade *kissa* i ordbehandlingsprogrammet. En nackdel det är värt att nämna är i alla fall att bakgrundssökningen kan göra ordbehandlingen litet segare, i varje fall i långsammare datorer, för varje gång man kopierar eller klipper ut text i dokumentet går ordboksprogrammets bakgrundssökning i gång. Därför kan det vara skäl att ha på bakgrundssökningen bara om man verkligen aktivt utnyttjar den.

Det går också att kopiera text i artikelfönstret och klistra in den i t.ex. ett ordbehandlingsprogram. En behändig detalj är dessutom att man kan välja sökvillkor i artikelfönstret; man håller ner Ctrl-tangenten och klickar på vänster musknapp för önskat ord i artikeln varvid programmet tar fram artikeln för det ord man klickat på.

Man kan använda den finsk-tyska ordboken också för att söka tyska ord genom att välja tyska som sökspråk. I det fallet får man använda sig av ovan nämnda ordsökningsfunktion (fritextsökningen), varvid ordboksprogrammet tar fram samtliga de artiklar i vilka det tyska sökordet förekommer, alltså inte bara de artiklar där det råder ekvivalens mellan det tyska sökordet och det finska uppslagsordet. Det här är inget särskilt tillfredsställande resultat. Ordet *Zustimmung* förekommer exempelvis under uppslagsordet *tärkeä* 'viktig' *hänen suostumuksensa on minulle tärkeä – es ist mir t. mir ist an seiner Zustimmung gelegen*. Det här är självfallet förståeligt för ordboken är ju avsedd att användas uttryckligen i riktningen finska-tyska, men i nödfall kan man alltså söka i tysk-finsk riktning genom att byta sökspråk.

Det är möjligt att ha flera av WSOY:s ordböcker öppna samtidigt i datorn. Själv har jag utöver den här recenserade finsk-tyska ordboken den finsk-tysk-finska, den finsk-svensk-finska och den finsk-engelsk-

⁴ päivä 'dag'

finska. Inte heller när man söker i fler ordböcker samtidigt verkar programmet vara särskilt trögt. Mellan de olika ordböckerna rör man sig med hjälp av en tangenkombination och man kan välja *Sök i alla ordböcker* i menyn *Sökning*. I träfflistan anges då i vilken eller vilka ordböcker sökordet förekommer. För min personliga del tycker jag inte det här är någon särskilt nyttig sökmöjlighet, för jag behöver sällan ordböcker mellan flera olika språk samtidigt. Jag skulle ha föredragit möjligheten att i stället välja i vilka av de öppna ordböckerna programmet skall söka, t.ex. den finsk-tyska och den finsk-tysk-finska. Den kombinationen är möjlig bara om man stänger de ordböcker man för tillfället inte behöver via *Ordböcker* i *Arkiv*-menyn, i mitt fall alltså den finsk-svensk-finska och den finsk-engelsk-finska.

Användaren kan också skapa egna ordlistor exempelvis i anslutning till sitt specialområde. De egna uppslagsorden med tillhörande artiklar skrivs in i en separat ordlista som man själv namnger. Det är en enkel procedur, och det finns ingen övre gräns för hur många ord man kan lägga in. De egna uppslagsorden syns i en separat lista i alfabetisk ordning. Om man klickar för *Sök i egen ordlista* i menyn *Sökning* beaktas också de egna tilläggen vid sökningar. Man behöver inte nödvändigtvis sitta och skriva in alla egna tillägg. Har man färdiga ordlistor från förut kan man importera dem om man först sparar dem i txt-format. Det är inte särskilt invecklat. Åtminstone lyckades jag göra det utan problem efter en titt i manualen.

Som en kuriositet kan nämnas möjligheten att få texten i artikel-fönstret uppläst genom talsyntes. Eftersom jag inte har någon talsyntesmaskin installerad i testdatorn kunde jag inte testa denna program-egenskap.

Hjälp att få?

När man har skaffat en nytt program känner man sig som användare många gånger lämnad i sticket: efter att ha fått betalt för varan är försäljaren inte längre intresserad av vilka problem användaren kan tänkas få – och programtillverkaren kanske ännu mindre. Den testade ordboken är ett glädjande undantag härvidlag. För det första verkar programmet vara förhållandevis väl gjort, för det hakar ytterst sällan upp sig. För det andra kan man faktiskt vända sig till förlaget om man får problem, antingen per telefon (vardagar kl. 9–19 – vad det kostar sägs inte i manualen) eller per e-post (gratis). E-postservicen fungerade oklanderligt och var mycket saklig (användaren fick inte rådet att sätta i stickkontakten) och svaret på frågan kom redan samma dag. I mitt fall

var problemet dock så pass ovanligt att förslagen till problemlösning inte hjälpte. Först efter flera ominstalleringar började programmet fungera problemfritt igen.

Till slut

Som jag redan tidigare konstaterade är programmet lätt att använda, och de användare som gör sig besväret att läsa litet i manualen behöver knappast få gråa hår, utan den finsk-tyska ordboken med sina goda egenskaper kan vara dem till glädje en lång tid framöver.

Litteratur

DUW = Dudenredaktion 1997: *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*. CD-ROM-Version. Mannheim etc.

Testad i en PIII 450 MHz, 128 Mb, Windows 98

Seija Tiisala

Multifunktionell allmänordbok

Lea Köykkä, Marianne Saanila, Marianne Saari, Kirsti Tirkkonen, Kari Viljanen: *Suomi-ruotsi-suomi sanakirja*. Jyväskylä: Gummerus 1999. 1143 s.

The central role of examples in a bilingual learner's dictionary and the role of grammar in the lexicographic work are aspects the dictionary to be presented here brings to the foreground, as well as the question of what we know of a dictionary user's technique when consulting a dictionary.

1. Allmänt

Ordbokskritiker blir ofta själva kritiserade för att deras bristande erfarenhet av ordboksarbete, deras impressionistiska bedömningsmetod och koncentrationen på de aspekter som har med deras specialintressen att göra leder till en orättvis bedömning. Det ligger mycket i kritiken: en ordboksrecensent har sällan möjlighet att i sin granskning gå tillräckligt grundligt till väga, att jämföra med andra motsvarande ordböcker, att kolla alla detaljer så att slutomdömet vilar på en stadig grund. Man bläddrar igenom ordboken, gör stickprov, granskar en del principiella punkter och antecknar fel och ställen där det finns något att anmärka. Vissa drag är lätta att bedöma, såsom layout, kvaliteten på anvisningarna osv., andra däremot inte, t.ex. kvaliteten och användbarheten av exempelmaterialet. Och så kan man bara hoppas att kritiken leder till att de svagheter som upptäckts rättas till i nya upplagor och att resultatet blir en bättre ordbok.

Liknande tankegångar, bekanta för var och en som sysslat med ordbokskritik, står att läsa i det företal som Thomas Herbst och Kerstin Popp har skrivit till konferensvolymen "*The Perfect Learners' Dictionary(?)*" (1999). Författarna påpekar också, litet ironiskt, hur dessa ne269ljs av en positiv bedömning av ordboken i dess helhet, och i så fall kan läsaren inte veta, om de upptagna felen är typiska för hela boken eller om det är fråga om mer tillfälliga tillkortakommanden som alltid förekommer i ordboksprojekt (1999:X). Tillvägagångssättet i denna recension liknar det ovan skisserade: metoden har varit

impressionistisk, ordboken har inte systematiskt jämförts med andra motsvarande ordböcker, vissa aspekter betonas mera än en del andra, och trots att det finns en hel del att anmärka på är slutomdömet inte negativt. Likaså hoppas jag att anmärkningarna leder till en förbättrad version av ordboken.

Första upplagan av ordboken kom ut 1991. Därefter följde 15 nya upplagor, vilket visar att ordboken väl tillgodosåg efterfrågan på en mellanstor tvåspråkig ordbok. Den reviderade upplagan har utökats med 10.000 nya uppslagsord och har 35.000 uppslagsord i vardera delen, alltså 70.000 ord sammanlagt. Författarna är erfarna pedagoger och översättare. Det framgår inte av förordet vilka redaktionella principer som följts i fråga om lemmatisering, grammatiska hänvisningar och dylikt, inte heller om någon av författarna har fungerat som koordinator eller om förlaget har stått till tjänst med sakkunnig redaktionell hjälp. Med tanke på att författarna är så pass många skulle en samordnande hand ha behövts. Vissa inkonsekvenser kanske inte stör en vanlig ordboksanvändare, men om en viktig målgrupp är t.ex. språkstudenter ter sig problemet med bristande konsekvens allvarligare.

2. Målgruppen

Målgruppen är inte närmare definierad i det korta förordet, där ordboken kallas allmänordbok. Orden och uttrycken i boken representerar, enligt förordet, ett levande och modernt centralt ordförråd, med inslag av en hel del facktermer. Ordboken är en typisk flerfunktionsordbok, alltså både en produktions- och receptionsordbok, aktiv och passiv översättningsordbok samt en pedagogisk ordbok. *Nordisk leksikografisk ordbok* (NLO) påpekar i sin definition av en pedagogisk ordbok att den har en översiktlig layout, en mer lättläst typologi än andra ordböcker och att tydlighet är det främsta målet, inte att spara utrymme (1997:214). Gummerus ordbok fyller väl dessa kriterier för en pedagogisk ordbok.

Ordboken är sannolikt avsedd att i huvudsak användas av finskspråkiga, men en svenskspråkig användare kan få åtminstone första hjälpen i den. Ordboksförfattaren måste i planeringsskedet koncentrera sig på **en** målgrupp, annars blir det svårt att sätta upp vettiga kriterier för arbetet och att följa dem. Om man försöker anpassa sig efter alltför många målgrupper, föreligger risken att ingen av dem får maximal nytta av ordboken. Å andra sidan kan man inte i ett tvåspråkigt litet land med en begränsad marknad författa särskilda allmänordböcker för olika målgrupper och för olika behov, utan man får utgå ifrån att ordboken

används av båda språkgrupperna (och eventuellt av sverigefinnarna) och för olika ändamål.

Gummerus ordbok är för kortfattad för professionella översättare och eventuellt något för omfattande för skolelever, fastän ordboken inte är svåränvändbar i och för sig. Utanförtexten och alla anvisningar, i synnerhet uttalsanvisningarna, tyder på att författarna har utgått ifrån att också de som inte har goda kunskaper i svenska skall få behållning av ordboken. Troligen är det vuxenstuderande och andra som behöver svenska på en inte alltför hög nivå i sitt dagliga arbete som är de största avnämargrupperna.

3. Lemmabeståndet

Förordet ger inga upplysning om basmaterialet i någondera delen av ordboken. Vi får veta att ordboken omfattar ca 35.000 lemman i vardera delen och att mera utrymme än förr har beretts åt datateknik och miljövard; andra specialområden är också företrädta (socialsektorn och ekonomi, psykologi, utbildning, hälsovård, sport, jordbruk, medicin, juridik). Termerna med anknytning till EU är också många, ända till *Maastrichtfördraget*. Positivt är också, att en del vanliga slanguttryck och andra uttryck, markerade med *ark.* ('vard.') är inkluderade, likaså namn av typen *Ahti* 'Näcken', *Snövit* 'Lumikki'.

Henning Bergenholtz och Bo Svensén räknar upp vissa krav på dataselektion i sin artikel i *LexicoNordica 1*: ordboken bör ta upp enbart sådana språkliga företeelser som verkligen förekommer, de utvalda lexikaliska enheterna måste vara representativa för den avsedda språkvarieteteten, urvalet måste ha en så hög täckningsgrad som möjligt och det måste vara ändamålsenligt (1994:181–182). En del av denna recension går ut på att granska ordboken ur dessa aspekter.

Det är alltid lätt att kritisera urvalet av ord och uttryck i en ordbok: inte ens de största ordböckerna saknar lemmalakuner, och i en relativt liten ordbok är de av naturnödvändighet många. Det är omöjligt att bedöma hur väl författarna har lyckats med att nå de mål de satt upp för sig, eftersom förordet inte redovisar några mera detaljerade urvalsprinciper. Det är mycket i den vägen läsaren saknar: i vilken utsträckning har primärkällor använts? hur har författarna förhållit sig till sammansättningar? är ordvalsprinciperna desamma i båda delarna? har något specialområde betonats mera än andra?

Valet av fackområdestermerna är för det mesta lyckat, och att så många datatekniska uttryck har kommit med är utmärkt. Men man frågar sig om ord av typen *napituskaitale* ('knäppslå') eller *nauhakuja*

('dragsko') måste finnas med i en ordbok som denna? Eller varför är *cicero* med i den finsk-svenska delen? Uttalet är angivet, men inte genus eller böjning, som ju inte är självklara. Ekvivalenten *cicero* lyder dessutom lika som uppslagsordet.

En undersökning av vissa semantiska fält visade att de två delarna av ordboken inte alltid är på samma linje, vilket inte i och för sig behöver vara något negativt. Men förordet skulle ha kunnat upplysa om den principiella grunden för skillnaderna. Ett exempel är namnen på växter och djur. Den finska delen har fler hithörande ord än den svenska: *tvestjärt*, *renfana*, *malört*, *videört* saknas t.ex. i den svensk-finska delen, *leinikki*: *ranunkel*, *smörblomma* saknas i båda delarna, för att nu ta några exempel. En del av skillnaderna är lättförklarliga; det är inte möjligt och inte heller ändamålsenligt att utgå från samma basmaterial och bara byta riktning och på det sättet åstadkomma en ny ordbok. Man måste ta hänsyn till det språkspecifika.

Ett exempel på språkspecifika uttryck är de finska **ekvativadjektiven** med grundbetydelsen 'lika Adj. som X' (*pituinen* < *pitkä* 'lång', *levyinen* < *leveä* 'bred', *paksuinen* < *paksu* 'tjock' osv.), som är självständiga ord och lätta att ha som uppslagsord, vilket deras svenska motsvarigheter inte är. *Metrin paksuinen* är på svenska 'en meter tjock', *kymmenen litran vetoinen ämpäri* är 'en hink som rymmer tio liter' osv. Exempelen är tagna ur ordboken, där ekvativadjektiven är väl representerade. Frågan är: borde den som översätter från svenska till finska få översättningarna med ekvativadjektiv under uppslagsorden *tjock* och *rymma* eller får ordboksanvändaren lov att ty sig till sina kunskaper i finska och på egen hand komma till en översättning med ekvativadjektiv? När det gäller en ordbok av den här storleken, som inte i första hand är avsedd för översättare, anser jag att författarna valt den rätta vägen och utelämnat exemplen med ekvativadjektiv i den svensk-finska delen.

Problematiska är också vissa avledningar på *-llinen* i finska. En hel del finns upptagna i ordboken (*arkullinen* < *arkku* 'kista', *kupillinen* < *kuppi* 'kopp', *syllillinen* < *syli* 'famn' osv.), men exemplen är inte alltid tillräckligt informativa. *Arkullinen* är återgivet med 'kistan full', men hur betar sig detta uttryck i syntagmer? En ovan språkanvändare kan åstadkomma satser som **Han hade kistan full böcker*. Eller *syllillinen*: 'fång -et; full famn' ~ *heiniä* 'ett fång hö'. Vilka kombinationer åstadkommer den som inte känner uttrycket *full famn*? Dessutom borde det heta *fammen (en famn) full*. (Jfr Östergren: *Med famnen full av blommor. Tag gärna hela famnen full! Det blir lagom med en famn full. En famn full med ved.*)

Lemmatisering av avledningsändelser eller ord som förekommer bara som senare led i sammansättningar och kan anses vara ett slags avledningsändelser är också ett svårt kapitel. Skall man alls lematisera dem? Om svaret är ja, vilka då? Jag kontrollerade några litet längre ändelser av typen *-syntyinen* (*ruotsalaissyntyinen* 'svenskfödd') och fann då t.ex. *paikkainen* (< *paikka* 'plats') 'med X platser, med X platser för Y', *-puoleinen* (< *puoli* 'sida'), *kadunpuoleinen ikkuna* 'ett fönster (som vetter) mot gatan'; *hyvänpuoleinen* 'rätt bra', *-puolinen* (< *puoli*) '-sidig', *-vuotinen* (< *vuosi* 'år') 'årig', men inte till exempel *-kertainen* '-dubbel', *-faldig*, *-lainen* 'av X slag'. De enklitiska diskursmarkörerna, som är många i finskan, är å andra sidan väl representerade: bara det förstärkande och kontrasterande *-pa* fattas.

På sätt och vis hör uttrycken av typen *oloinen* (< *olo*) 'som verkar vara Adj, som liknar X', *sävyinen* (< *sävy*) 'i viss ton, nyans' *tuntuinen* (< *tuntua*) 'som verkar, känns på ett visst sätt' osv. till samma grupp. De kan särskrivnas men kan aldrig förekomma självständigt i satssammanhang: *Hän on isänsä oloinen* 'Han liknar sin far'. Av dem hittade jag bl.a. *tuntuinen* och *tapainen* ('-artad, -aktig') men inte *sävyinen* eller *oloinen*. De sistnämnda är dock säkert inte lika frekventa som *tuntuinen*.

4. Det finska källspråksmaterialet

Förordet ger alltså inga upplysningar om varifrån källspråksmaterialet kommer, men när det gäller den finsk-svenska delen får man det intrycket att det åtminstone delvis har varit svenskt. Korta stickprov visar att det finns en del uttryck som inte *Suomen kielen perussanakirja* upptar alls och som verkar främmande för en modersmålstalande. Detta gäller också formen av några uppslagsord. Vissa uttryck kan vara sverigefinska termer, som i så fall borde markeras som sådana, och en del är termer som fackmänniskor använder men som ännu inte har blivit allmän egendom.

En del är småsaker, som evighetsfrågan om genitiv eller icke genitiv i sammansättningar: heter det *aallonpituus* eller *aaltopituus* ('våglängd') i vanliga människors språk? Är det *aamuvirkku* eller *aamunvirkku* ('morgonpigga') osv.? Men ord som *aamuvirkeä* och *aavekirjailija* ('spökskrivare') verkar främmande (borde vara *aamuvirkku* resp. *haamukirjoittaja*). *Aavekipu* 'fantomsmärta' återfinns inte i källorna, medan *aavesärky* gör det, fast det är sällsynt. Det frekventaste uttrycket är *haamusärky* (*aave*, *haamu* 'spöke'). Andra uppslagsord som borde rättas till är t.ex. *alkuperäismerkintä* och *alkuperäistodistus* (borde vara

alkuperä- i stället för *alkuperäis-*), *omistaa itselleen* 'tillägna sig, tillskriva sig' (betydelsen oklar), *opintokäynti* 'studiebesök'. Det sistnämnda ordet är genomskeinligt och förståeligt, men hör inte till normalspråket. Den svensk-finska delen har gett *studiebesök* den korrekta ekvivalenten *tutustumiskäynti*). Det verkar som om det här var frågan om s.k. spökord (Bergenholtz/Svensén 1994:181).

Ett problemfall utgörs av former som inte existerar i praktiken i finska, även om de är möjliga rent teoretiskt. Ett exempel är lemmat *asettua aloille*. Formen *aloille* (< *ala* 'område', kasus allativ pl.) förekommer aldrig utan possessivsuffix i denna kollokation. En del finska kollokationer verkar icke-idiomatiska, såsom *uhkua intohimoa* 'andas lidelse' – och den svenska översättningen är inte heller någon vanlig kollokation. Uttrycket kan ses som en nybildning, ett nytt sätt att kombinera verbet *uhkua*, men frågan är om det är nödvändigt eller ens rekommendabelt att ta med sådana nybildningar som lemman, i synnerhet i en relativt liten ordbok som denna?

Lemmat *akuuttivastaanotto* är ett intressant fall: ordet är markerat med R, vilket betyder att ekvivalenten *akutmottagning* används i Sverige. Termen, i synnerhet formen *akuten*, används på sina håll i Svenskfinland också. Problemet är att den finska termen är okänd i Finland. I den svensk-finska delen har *akutmottagning* (markerat med R = brukligt i Sverige) alldeles riktigt översatts med *tapaturma-asema, päivystyspoliklinikka*. Det är möjligt att författarna också har velat beakta den sverigefinska terminologin då de tagit med *akuuttivastaanotto*, vilket i och för sig är motiverat. Ett omnämnande i förordet och markering av uppslagsordet med R skulle här ha varit belysande.

Lemmat *soittaja* väcker också en principiell fråga: varför är den enda ekvivalenten *musikant*? Ekvivalenten *musiker* borde absolut vara med som beteckning på dem som sysslar med mer seriös musik. En viktig betydelse är 'den som ringer (på telefon)', och den betydelsen borde finnas med, i all synnerhet som *soittaja* just i den betydelsen är frekvent. Exempelen (t.ex. *Kuka soittaja oli?* 'Vem var det som ringde?') skulle illustrera en situation som inte är ovanlig, nämligen den att ett uttryck i källspråket är lexikaliserat, medan dess motsvarighet i målspråket inte är det (*'ringare'). Dessa fall är svåra att fånga i en ordbok, svåra men inte omöjliga.

En del tillägg (alltså ord som inte förekommer i *Perussanakirja* och som inte är fackområdestermerna) är nyttiga och väl motiverade: *aasa* 'as (fornordisk gud)' till exempel hör inte till det finska basordförrådet, men kan vara nog så frekvent för den som sysslar med svenska. En lexikograf som producerar tvåspråkiga ordböcker måste kunna gå utanför det kanoniserade basordförrådet i källspråket och beakta

fenomen som är viktiga med tanke på målspråket och den kultur det representerar.

5. Lemmatiseringsprinciperna

Lemmatismen av verb väcker många frågor, delvis därför att författarna inte har varit konsekventa på den punkten och framför allt därför att det system som följts kan diskuteras. Principen har varit den att basverbet placeras på det ställe där det skall stå enligt den alfabetiska ordningen, och därefter kommer olika kombinationer som egna lemman. Verben *lukea* och *kutsua* får illustrera förfaringsättet:

[lukea]

[kutsua]

Författarna har alltså inte varit konsekventa i sitt tänkande, vilket kan väcka förundran: varför förekommer kombinationen A under basverbet men inte kombinationen B? Det lemmatiserade *lukea ajatuksia* förekommer i en exempelsats under basverbet, och båda de andra lemmatiserade fallen kan utan svårighet återges med verbet *läsa*. Verbet *kutsua* representerar samma problematik, med ytterligare en inkonsekvens: under basverbet får vi uttrycket *kalla någon som vittne*, medan samma uttryck *kutsua todistajaksi* som lemma får *kalla till vittne* som ekvivalent. Ännu mera frågor väcker verbet *saada* med alla de kombinationer det kan ingå i (tre spalter). I de allra flesta fallen är det svårt att se vad som är problemet. Exempelen illustrerar ofta något annat problem än valet av själva verbet, som för det mesta är *få*.

Den svensk-finska delen verkar konsekventare så till vida, att man där har för det mesta placerat talesätt och kollokationer där kollokatoren är ett nomen under basverbet, resten som lemman:

[läsa]

Det är möjligt att det är lättare för en ovan ordboksanvändare att leta bland de många alternativen enligt det här systemet, men å andra sidan förlorar man mycket utrymme, och kärnbetydelserna och betydelse-sammanhangen kommer inte tillräckligt tydligt fram. I alla fall borde vore det viktigt att kolla att det råder överensstämmelse mellan ord-artikeln och fraslemmat om ett och samma uttryck tas upp på bägge ställena.

Lemmatisering av idiom och kollokationer, alltså val av uppslagsord vid stående fraser, ordspråk och dylikt är alltid besvärligt och subjektivt, och lexikografer brukar följa principen om den starkaste semantiska attraktionen (Szende 1999:212) och utgå ifrån att ordboksanvändaren inte väljer något betydelsefattigt ord som sökord. Med andra ord: det är inte sannolikt att den som stöter på ordspråket *Alku aina hankala* 'All vår början bliver svår' letar efter översättningen under *aina* 'alltid', utan hellre under *alku* 'början'. Szende diskuterar problemet i sin artikel och kommer till att det vore bäst att placera kollokationerna under alla de ord som utgör kollokationen, därför att det är omöjligt att veta vilket ord ordboksanvändaren väljer. Detta tar upp mera utrymme, men det är ett mindre ont. Gummerus ordbok följer i princip denna rekommendation.

Vi vet fortfarande inte tillräckligt mycket om hur ordboksanvändare betar sig och vilka metoder de använder i sökningen och tillämpningen av vad de funnit. Användarforskningen borde intensifieras; resultaten skulle vara både användare och lexikografer (och lärare som undervisar i översättning) till nytta.

6. Homonym- och homografseparering

Kriterierna för hur man skall behandla homonymer och homografer varierar från ordbok till ordbok. Här samspelar många faktorer, och frågan om det i ett givet fall gäller polysemi eller homonymi är ofta, på vårt vetandes nuvarande nivå, omöjlig att besvara (NLO 1997:138). Separeringen sker framför allt utgående från skillnaderna i ordens morfologi, uttal och böjning, men också ordens etymologi och semantik måste beaktas (NLO 1997:137). Den modell som *Svensk ordbok* följer, den så kallade lemma-lexem-modellen (NLO 1997:138) är en möjlighet: om ett ord skrivs på samma sätt, har samma uttal och böjning som ett annat ord med samma utseende men olika betydelse upptas det som ett och samma lemma: **stim** ~met *1. större samling av fiskar 2. starkt ljud av många samtidigt talande röster*, men om inte alla ovanstående villkor är uppfyllda, blir det separata lemmat: ¹**jack** -et och ²**jack** ~en el. ~et, ¹**välta** välte vält och ²**välta** vältade vältat. I andra ordböcker markeras alla homonymer med en siffra före uppslagsordet, och homonymerna är lemmatiserade.

Vilken modell som följs i föreliggande ordbok blir inte helt klart. I den finsk-svenska delen finner man fall som *lisä*: **1 lisä** tillägg -et **2 lisä** mer, alltså separata lemmat. (Här kan man dessutom diskutera formen på lemmat, eftersom ordformen *lisä* i betydelse 2 förekommer bara i sammansättningar och alltså borde skrivas *lisä-*, medan betydelsen 'mer' har formen *lisää*). Men vi har också **terve 1.** frisk, kry **2.** ~! hej!, tjänare!, fastän det är fråga om olika ordklasser. Ordet *tavata* med tre olika av varandra etymologiskt oberoende betydelser finns inom samma ordartikel, med olika betydelser markerade med siffror. När det gäller ekvivalenter som hör till samma ordklass är exemplet med *tavata* representativt, men också de två tidigare typerna tycks vara ganska vanliga. Den svensk-finska delen verkar följa samma princip som *Svensk ordbok*.

7. Val av exempel

Språkproven spelar en viktig roll i ordböcker, både enspråkiga och tvåspråkiga. De ger viktiga upplysningar om uppslagsordets semantiska, syntaktiska och pragmatiska egenskaper (Malmgren 1994:107). De kan vara autentiska, semi-autentiska och redaktionella och, såsom Malmgren konstaterar, det är svårt att även i fråga om stora ordböcker följa principen att alla språkprov borde vara autentiska. När det gäller en mindre allmänordbok, som här, är kravet på autenticitet inte realistiskt. En annan princip som Malmgren betonar är den att språkprovet skall stödja definitionen och den formella betydelsebeskrivningen, att

det skall enbart illustrera den just aktuella betydelsenyansen och att det måste vara så tydligt diskriminerande som möjligt (1994:110–111).

Thomas Szende är på samma linje i sin artikel *Problems of Exemplification in Bilingual Dictionaries* (1999), och hans slutsats är följande: "Examples are disambiguated segments of discourse, borrowed or elaborated by the lexicographer. They are reduced to the elements which are strictly necessary for and pertinent to the comprehension of the description; they refer to a given situation of communication, and provide information about the semantic, morphological, syntactic, stylistic and cultural traits of the headword in the source language and of its equivalents in the target language." (1999:224). Han betonar att det är uppslagsordets omedelbara omgivning som måste fokuseras, varför korta exempel är att föredra: de illustrerar användningsområdet utan att ta upp alltför mycket utrymme. Ingenting i en tvåspråkig ordbok får vara där av en tillfällighet, alla exempel måste vara motiverade. Exempel kan vara onödiga, om en översättning är lätt att komma fram till utan dem. Szende citerar Leppäluoto, som har påpekat att en huvudfunktion hos exemplen är att avstyra förutsebara fel (Szende 1999:225). Men, säger han, vi måste acceptera det faktum att vi aldrig kan förutse alla de kontexter i vilka uppslagsordet kan förekomma och som kan ge ordet oväntade betydelsenyanser (1999:226).

Exempelbeståndet i denna ordbok är relativt litet, vilket är förståeligt med tanke på att utrymmet är begränsat. Desto viktigare är det att välja exemplen med omsorg och att koncentrera sig på väsentligheterna, enligt den ovan nämnda principen. Exemplet bör inte samtidigt ta upp för många problem, i synnerhet inte problem som inte direkt har något med uppslagsordet att göra. Uppmärksamheten leds då lätt från huvudsak till bisak. Ett exempel på detta är *yksimielinen: olemme yksimielisiä auton myymisestä* 'vi är ense om försäljningen av bilen' ('vi är ense om att sälja bilen' skulle komma närmare den vanligaste tolkningen av den finska frasen). Att adjektivet *ense* konstrueras med prepositionen *om* skulle ha kunnat illustreras med ett enklare exempel. Under *ymmärtää* 'förstå, begripa, fatta' finner man tre exempel: *jag förstod inte att utnyttja läget, försök förstå mig, han begriper inte ett dugg*. Det första exemplet kan illustrera användningen av partikeln *att* med *förstå*, men de två resterande exemplen? Skillnaden i betydelse mellan *förstå* och *begripa*? När man studerar exemplen under *rikos*, frågar man sig vad det är för viktiga upplysningar om användningen av ordet *brott* uttryck som *han blev offer för brott, neka till brottet* eller *det var ett brott mot staten* ger oss? Utrymmet skulle ha kunnat användas till att illustrera skillnaden mellan *brott* och *förbrytelse*. Det sistnämnda

är också upptaget som ekvivalent till *rikos*, vilket i och för sig inte är bra, eftersom *förbrytelse* motsvaras av *riike*, *rikkomus* i finskan.

Språkproven innehåller ofta implicita syntaktiska upplysningar, som dock kan vara svåra att få fram för en som inte kan svenska väl. Frågan om formella valensuppgifter eller i exempelsatser inbakade sådana är också en central fråga. Vi har ännu inte tvåspråkiga finsk-svenska ordböcker av Collins COBUILD-typ, där grammatiska och syntaktiska upplysningar är återgivna med enkla symboler och placerade i marginalen. Möjligheten diskuterades när *Stora finsk-svenska ordboken* planerades, men det visade sig snabbt, att vår kunskapsbas fortfarande är så smal eller svåråtkomlig, att det skulle ha krävt helt andra resurser än dem man hade till förfogande för att åstadkomma formaliserade grammatiska upplysningar av COBUILD-typ som lexikograferna hade kunnat utnyttja.

I föreliggande ordbok finns syntaktiska upplysningar inbakade i både **döda** och **levande exempel**. Döda språkprov närmar sig, säger Malmgren, formella valensangivelser och "kan ha den fördelen, att läsaren förstår att viktiga element i frasen inte är utbytbara" (1994:109). Döda exempel består av infinitiv och nominalfraser av typen *ngn*, *ngt*. I ordboken finns döda exempel av den typen, men i mitt tycke också alltför rikligt med exempel där nominalfrasen saknas helt och hållet: *sätta sig över* (detta i den svensk-finska delen; i den finsk-svenska delen finns ett levande exempel under *asettua: sätta sig över lagen*), *hålla efter* och *hålla med* (båda utan exempel, medan lemmat *hålla av* illustreras med ett levande exempel), *ta reda på*.

Detta sätt att ange prepositionsbruk vid verb borde absolut ändras; erfarna lärare vet att till och med avancerade studenter och elever gör fel på den här punkten och lämnar prepositioner dinglande i luften utan huvudord. Det är svårt att urskilja när det är fråga om partikel och när det är fråga om preposition också med hjälp av ordböcker som är mera konsekventa; här känner man sig alltför ofta osäker. Till exempel efter verbet *saattaa* finns fraslemman som

saattaa häpeään skämma ut
saattaa järjiltään skrämman från vettet
saattaa pois tolaltaan bringa ur balans
saattaa vaaraan utsätta för fara

Samtidigt finns det också fall som

saattaa epätoivoon jk driva ngn till förtvivlan
saattaa naurunalaiseksi jk utsätta ngn för åtlöje

där objektet är utsatt (och där placeringen av *jk* i det finska lemmat dessutom ger en onaturlig ordföljd). Efter *saattaa* finns också **saattaa noloon asemaan** göra bort. Det är ganska förbryllande. Här har ordboksförfattaren kanske haft frasen *göra bort sig* i tankarna. *Svensk ordbok* ger visserligen följande betydelseförklaring för *göra bort*: *få (ngn) att framstå såsom dum*, men har som exempel bara det vanliga *han gör bort sig*. Därutöver ger den betydelsen *lura* med exempel.

Inkonsekvent bruk av *ngn/ngt* är, som sagt, ett genomgående drag i boken, och större konsekvens borde åstadkommas på den här punkten. Inkonsekvenserna i många andra fall är kanske inte besvärande för en vanlig ordboksanvändare, men här är det fråga om stora principiella frågor: personobjekt eller sakobjekt? preposition eller partikel? ordföljden *skämma ngn ut* eller *skämma ut någon*?

8. Grammatiska förklaringar

De grammatiska förklaringarna är ganska få, vilket är förståeligt i en ordbok av den här storleken, men där de förekommer väcks frågan: för vem är ordboken egentligen avsedd? Ett tydligt exempel på detta finns under *ollenkaan* 'alls' som är försett med följande förklaring: *kielt. ja kys. lauseissa* (i negerade satser och frågor). En svensk ordboksanvändare kan behöva en förklaring som denna, men en finskspråkig? Om man har haft svenskspråkiga användare i tankarna borde förklaringen hellre ha getts på svenska. I vissa fall står det *määr*. ('best') utan att det blir klart för läsaren vad anvisningen syftar på, uppslagsordet eller ekvivalenten.

En del grammatiska tillägg är gåtfulla: under *porvarillistua* finner man en förklaring (*us. pass.*), som väl måste tolkas som 'ofta i passiv', men vad detta kan betyda i praktiken är oklart. Verbet är återgivet med *förborgerligas*, där ändelsen *-s* ju inte är passiv-*s*.

9. Anvisningar

Anvisningarna är korta och koncisa, vilket kan vara en fördel. En representant för det stora ordboksförlaget van Dale sade en gång, att de har kommit till att det lönar sig att skriva bara så långa förklaringar som ryms på insidan av pärmarna. Det ligger säkert någonting i det, eftersom erfarenheten visar att många t.o.m. relativt avancerade ordboksanvändare inte orkar läsa igenom långa utanförtexter. Å andra

sidan borde man ge en intresserad läsare valmöjligheter. Välskrivna och väl uttänkta förklaringar (grammatiska och andra) kan dessutom spara utrymme i själva ordboksdelen och på det sättet göra det möjligt att ta upp flera uppslagsord.

Utanförtexten består i denna ordbok av korta uttalsanvisningar, teckenförklaringar, exempel på böjning av substantiv, verb, adjektiv och particip, en lista över de använda förkortningarna och en förteckning över de vanligaste tidsuttrycken. I en bilaga finner vi en förteckning över starka och oregelbundna verb, några vanliga förkortningar, finländska ortnamn och namn på länder och folk.

Uttalsanvisningarna är klara och enkla, och specialtecken har undvikits. **En** allmän uttalsregel finns omnämnd, nämligen att trycket i orden med förleden *be-* och *för-* för det mesta ligger på andra stavelsen. Det skulle ha sparat mycket utrymme om också några andra motsvarande regler hade getts, t.ex. om uttalet av *-tion*, *-eri* eller av verb på *-era*. Principen att trycket vid sammansättningar inte anges kan leda till att ord som *djurplågeri* blir utan uttalsbeteckning, trots att det inte finns något **plågeri* att slå upp. Detta gäller den svensk-finska delen, som dock annars innehåller rikligt med uttalsanvisningar. Den finsk-svenska delen anger uttal vid detta ord. Principen med förleden *be-* och *för-* borde modifieras inne i ordboken så att de ord där regeln inte kan tillämpas får tryckmarkering (*bearbeta*, *beläte*, *förlaga*, *förmiddag*, *förmån*, *förnamn*, *förklä(de)*, *förköp*, *förskola*, *förskott* osv.)

I vissa andra fall saknar man också uttalsanvisning, i synnerhet längdbeteckningar (*mened*, *midja*) och markering av uttal av vokalen *o*: *moln*, *nod* – medan *nojs* får uttalsbeteckning /o/ –, *pol* (under *napa*). Tryckmarkeringar saknas också i andra än de ovannämnda fallen här och där: *evinnerlig* får ingen tryckmarkering under *ainainen*, medan ekvivalenten till både *ainakaan* och *ainakin* (två separata lemman) båda får tryckmarkering, för att nu ta ett exempel. Uttalsmarkeringarna borde med andra ord ses över till nästa upplaga.

10. Markering av böjningsändelser

Böjningsändelserna markeras på olika sätt i den svensk-finska delen och den finsk-svenska, vilket också påpekas i förordet. I den svensk-finska delen är ändelserna kursiverade, men inte i den finsk-svenska delen. Kursiveringen är tydligare, men de icke-kursiverade ändelserna är lätta att urskilja från den övriga texten också. Ändelserna – och därmed också genus vid substantiv – är för det mesta korrekt och konsekvent återgivna. I vissa fall undrar man, om pluraländelsen inte

borde utgå. När använder man plural av t.ex. *insmuggling* eller *inlärrning*? I dessa och motsvarande fall är det troligen fråga om lapsusar, likaså vid uppslagsordet *neilikka*, där ändelserna ges på två olika sätt för blomman och kryddan:

[neilikka]

11. Användning av momentsymboler

En feltyp som förekommer relativt ofta är ett inkonsekvent bruk av **momentsymboler**. Under uppslagsordet *nasta* finner man följande ekvivalent: *1 stift -et; (renkaassa) dubb -en -ar*, men moment 2 finns inte; under *nenä* finns enbart ekvivalenten *näsa* som är markerad med en etta, *nimetä* får fyra motsvarigheter som alla markerats med en etta, medan de olika momenten under *nokka* inte får några momentsymboler alls. Det finns många liknande fall i ordboken.

12. Diateknisk och diatopisk markering

Specialtermerna är för det mesta markerade, men det finns fall där man saknar markering: *artriitti*, *artroosi*, *diureettinen* har ingen markering, medan *anaalinen*, *depressioläike* är markerade med *lääket*. (medicinsk term). Det är med andra ord inte lätt att se vilket system författarna har följt. Vissa markeringar är det svårt att inse meningen med, typ *avoimuus* (EU) 'öppenhet'. Den svensk-finska delen verkar vara relativt sparsam med diatekniska markeringar, men markeringar av stilnivån är desto vanligare: beteckningen *ark.* (vard.) stöter man på relativt ofta. Att de diatekniska markeringarna är så få kunde kanske tyda på att specialtermerna i den svensk-finska delen är färre, men det verkar inte vara fallet. Där finns *aminosyra*, *anabol*, *artär*, *carcinogen*, *dialysvård*, *transplantation* osv., alla utan markering. Det verkar som om författarna av den här delen medvetet skulle ha valt en sparsam linje här. Markering av regionalt bruk, diatopisk markering (S = i Finland, R = i Sverige) förekommer i berömvärd hög grad i båda delarna.

13. Granskning av vissa specialkategorier

13.1 Pronomen

Homonymen *joka* ('som, vilken; varje') får ingen siffermarkering (i motsats till *vilken* i den svensk-finska delen där pronomenet har fått två separata lemman). Betydelse 1 är återgiven med 'vilken, som'. Ordningen är inte ovidkommande här: det mest frekventa uttrycket borde stå först, i synnerhet i de fall där man med stor säkerhet vet, vilket som är frekventast. Ovana ordboksanvändare brukar välja den första ekvivalenten. Genitiv fattas. Inessivformen *jossa* finns som uppslagsord, men är felaktigt återgiven, nämligen med *var* i stället för med *där*. Detta är ett allvarligt fel, eftersom trycket från finskans *jossa*, *missä* (båda relativa med betydelsen 'där', men *missä* är också ett frågepronomen med betydelsen 'var') leder till felanvändning, likaså den i finlandssvenskt vardagspråk ymniga användningen av *var* som relativt uttryck. Denna trend behöver ingen förstärkning.

Jokainen ('varje, var och en') utgör också en massiv felkälla. Skillnaden mellan den adjektiviska och substantiviska användningen kommer här fram genom exempel, som dock skulle kunna vara fler. Exempel med adjektiv efter pronomenet borde ingå, även om den informationen går att finna i grammatikböckerna. Gränsdragningarna är naturligtvis svåra här. *Varenda*, *vartenda* borde också finnas bland ekvivalenterna, likaså genitivformen och neutrumformen av *var och en*. Många är osäkra på om det skall heta *vars och ens* eller *var och ens*. *Jokin* ('något') och *joku* ('någon') borde absolut ha behandlats mera ingående. Nu får användaren bara följande upplysningar:

jokin *näetkö jotakin?* ser du någonting? *jostakin syystä* 'av någon anledning'.

Alltså ingen böjning eller annan kategorisering. Detsamma gäller *joku*.

Bland ekvivalenterna till *mikä* ('vad, vilken') saknas 'vad för en' med exempel. (Den svensk-finska delen tar upp *vad för en* under *vad*.) Mycket utrymme har beretts åt ett långt exempel som illustrerar användningen av *vilket* som relativpronomen till ett satskorrelat, utan att någon markering om kategoribyte (från interrogativt pronomen till relativpronomen) föreligger. Här behövs en omarbetning.

Exemplen i samband med *se* 'den' illustrerar väl pronomenets användning både som adjektiviskt och substantiviskt pronomen, men stilangivelsen under punkt 2 är problematisk: 2 (ark. hän) han, hon. Författarna vill upplysa om att *se* används i finskt vardagspråk som personligt pronomen, men för vem är förklaringen avsedd? Frågan om

beskrivningsspråk är central, och författarna borde diskutera den i samband med en revision av en ny upplaga av ordboken.

Genitivformerna saknas överlag: hur ser genitivformen av *som* ut? Eller av *den*? (Genitiv *dess* finns som lemma i den svensk-finska delen.) Hur skall *kenen* ('vems') översättas till svenska, och vad betyder *kenen*? Om någon svenskspråkig skulle vilja slå upp det ordet hittar han enbart *ken* med hänvisning till *kuka* 'vem'.

I den svensk-finska delen finner man lemmatiseringar som väcker frågor. Homonymen *vilken* får siffermarkeringen 1 och 2, utan någon närmare förklaring, ekvivalenterna är delvis desamma, inga exempel finns som illustrerar den grammatiska skillnaden. I ett fall som detta frågar man sig: vad är det för mervärde som homonymmarkeringen ger här? Är den inte i själva verket förvirrande? Under uppslagsordet *som* finner man en klar redovisning av de olika användningsområdena, och genitivformen av pronomenet finns som uppslagsord.

Pronomenbehandlingen aktualiserar också frågan om lakuner: vissa, ofta ganska frekventa uttryck, är svåra att fånga i lexikografiska nät, och de negligeras ofta i grammatikorna också. Bristen på systematiserad kunskap försvårar både lexikografers och grammatikförfattares arbete; kontrastiva jämförelser mellan finska och svenska är fortfarande en bristvara. Ett exempel är pronomenkombinationen *var – sin*, som inte finns i den svensk-finska delen, där det skulle kunna finnas under *var*. Vilket finskt uppslagsord som skulle kunna ha *var – sin* under sig är svårare att säga. *Stora svensk-finska ordboken* upptar flera exempel under *var* och har vid sidan av de sedvanliga översättningarna lediga varianter: *de fick var sina tre äpplen* med den finska översättningen *he saivat kolme omenaa miestä kohti, mieheen t. /ark/ pekkaa päälle*. I den finsk-svenska delen finns *pekka* som uppslagsord med bra exempel, men inte något exempel på *var – sin*.

13.2 Postpositionerna

De finska lokalpostpositionerna är ett svårt kapitel: de är lexikaliserade uttryck för svårigheter som annars dyker upp i morfologisk form, nämligen som lokalkasus. Ingen ordbok som jag känner till har helt lyckats med att hjälpa en som kämpar med svårigheter av typen *Tule pois sieltä oven takaa!* (*Kom bort därifrån bakifrån dörren.) eller *Tarton ulkopuolelta tulevat opiskelijat* (*de studenter som kommer från utanför Tartu'), för att nämna några exempel. Det vore orättvist att kräva att en relativt liten ordbok skall vara perfekt på den punkten, men jag vill fästa uppmärksamheten på detta problemkomplex i hopp om att någon skall ta itu med problematiken och få fram forskningsresultat

som lexikografer kunde utnyttja. Jag slog upp några vanliga lokalpostpositioner och upptäckte att en del saknades helt och hållet, t.ex. *ulkopuolella*, *-puolelle*, *-puolelta* ('utanför'), *juurella*, *-lle*, *-lta* ('vid foten av'), *puolelle*, *-lta* ('på/från någons/någots sida') och *keskelle*, *-ltä* ('i/från mitten av ngt').

En snabbkontroll av prepositioner tydde på en viss vacklan i bruket att ange om ett uttryck är en preposition och/eller ett adverb; en del prepositioner var markerade som preposition och adverb (*av*, *i*, *efter*), en del saknade kategoribeteckning helt. Betydelsekategoriseringarna å sin sida var för det mesta tydliga och klara.

13.3 Verb

Verb som har parallellformer av typen *förändra* – *förändras* – *förändra sig* vållar ständiga svårigheter för en finsktalande. En del av svårigheterna måste i främsta rummet tas upp inom grammatiken (som t.ex. participformerna av reflexiva verb och verb som slutar på *-s*). Betydelseskilnaderna mellan *-s*- och *sig*-verben är svåra att förklara och illustrera. En genomgång av några vanligare verb som hör till denna kategori visade att parallellformerna var omsorgsfullt redovisade vid vissa verb och saknades vid vissa andra, frekventa och centrala verb. *Hålla*, *hålla sig*, *hållas* var alla lemmatiserade, *föröka* och *förökas* likaså, medan *föröka sig* fanns under *föröka*. *Ändra* och *ändra sig* var lemmatiserade, medan uppslagsordet *inbilla* fick inbegripa också det reflexiva verbet under basverket. *Förbättras* fanns inte med, medan både *försämra* och *försämras* förekom som lemman. *Förändra* fanns som lemma, och enda exemplet var *språket förändras ständigt*. Sådana inkonsekvenser kanske inte stör en vanlig ordboksanvändare, men de kan ytterligare försvåra förståelsen och det korrekta bruket av verb av den här typen. Under *parantua* 'bli bättre' finner vi *tillfriskna* och *återhämta sig* som ekvivalenter, men inte *förbättras*. *Huonontua* 'bli sämre' finns inte med, utom som betydelseangivelse under *heikentyä* 'försvagas', där också *försämras* finns som ekvivalent.

Vissa vanliga reflexiva fall saknas också, såsom *sätta sig*. *Sätta i sig* och *sätta sig över* finns med. Det sistnämnda väcker frågan om sättet att ange preposition vid verb – hur kan ordboksanvändaren veta om *över* i detta fall är ett adverb eller en preposition? *Reda sig* saknas också, medan man under *reda* i moment 3 finner *järjestyä*, *selvitä*; *suoriutua* som ekvivalenter, alla intransitiva verb med betydelsen 'ordna sig, klara sig'. Verbet *resa sig* är inte lemmatiserat men finns i stället under *resa*, närmare bestämt som enda exempel under moment 2 *pystyttää* (som i

t.ex. *pystyttää patsas* 'resa en staty'), där det absolut inte hör hemma. Något måste ha fallit bort här.

[resa]

13.4 Adjektiv

Adjektiv är en besvärlig ordklass för både lexikografen och ordboks-användaren: betydelserna är svåra att definiera, de är diffusa och färgas av kontexten, som de å andra sidan själva modifierar och komplementerar. Beatrice Warren (2000) påpekar att det finns många olika typer av adjektiv-nomen-kombinationer, och alla kräver de sin egen typ av semantisk analys. Man borde försöka ha fler exempel i svåra fall än för övrigt för att avgränsa användningsmöjligheterna så långt det över huvud taget går. Viktiga ekvivalenter kan bli bortglömda, eftersom möjligheterna och betydelsenanserna ofta är så många.

Ett par fall får illustrera adjektivproblematiken. Uppslagsordet *ymmärtämätön* återges bara med *oförståndig*, medan betydelsen 'oförstående' saknas. Betydelseskilnaden mellan *en oförståndig mor* och *en oförstående mor* är ändå ganska tydlig, likaså mellan uttrycken *se oförståndig ut* och *se oförstående ut*. Att andra möjliga ekvivalenter som *omdömeslös*, *tanklös*, *dum* uteslutits är förståeligt, eftersom de är placerade under andra uppslagsord som noggrannare täcker kärnbetydelsen (*arvostelukyvytön*, *ajattelematon*, *tyhmä*). *Ymmärtämätön* representerar dessutom ett liknande fall som *soittaja*: det finns icke-lexikaliserade svenska motsvarigheter som borde ha exemplifierats. *Ymmärtäväinen* borde i tillägg till *förståndig*, *förstående* förse med ekvivalenten *förståelsefull* samt med något exempel; *en förståelsefull inställning* är något annat än *en förståndig inställning*. *Nautinnollinen* och *nautittava* är båda återgivna med *njutbar*. I vilket sammanhang *nautinnollinen* ('njutningsfull') skulle kunna återges med *njutbar* är svårt att komma på. Uttryck som **sträcka på sig njutbart* kan bli resultatet om användaren försöker översätta enligt ordboken.

Här gäller det ett helt problemkomplex: hur få fram betydelsekomponenterna och selektionsrestriktionerna hos adjektiven så tydligt och enkelt att en ordboksanvändare får en klar bild av användningsmöjligheterna? Vilka komponentanalyser kan en lexikograf ty sig till? Vilka källor gör det klart vilka adjektiv som till exempel kan förse med

draget +MÄNSKL vilka med –MÄNSKL (eller vilka drag man nu vill lyfta fram)? Vilka adjektiv kan adverbieras? Hur betar sig adjektivet i fråga syntaktiskt i allmänhet?

Ett belysande exempel utgörs av finskans *huomattava*, som kan användas om människor och icke-människor. Det kan förekomma som attribut, predikativ och adverbial. Betydelsen är delvis den icke-lexikaliserade 'märkbar, något som kan märkas, förnimmas', vilket lätt leder till fel i produktionen. I Gummerus ordbok står både adjektivet och adverbet *huomattavasti* som uppslagsord. Under *huomattava* finner vi följande ekvivalenter: *märkbar, anmärkningsvärd, avsevärd, betydande, eminent, bemärkt, prominent*. *Ansenlig* och *betydlig* saknas i den annars nästan fullständiga listan. *Betydligt* däremot finns bland motsvarigheterna under *huomattavasti*. De enda exemplen är *ha en prominent ställning* och *en betydande summa pengar*. En noggrannare analys skulle ha visat att exemplen inte belyser sådant som vållar de största svårigheterna för en finskspråkig, nämligen att uttryck som **en märkbar författare, *en avsevärd person, *en betydande liten summa pengar, *ett bemärkt misstag* inte är adekvata i svenskan.

Här är det fråga om liknande svårigheter som vid verbvalens. SAOB innehåller en massa information av den här typen, men denna är inte alldeles lätt att tillgodogöra sig för en vanlig lexikograf. Östergrens ordbok är också relativt ofta informativ på den här punkten: till exempel under *betydande* finns betydelsedifferentieringen a) Om sak och b) Om person; likaså står det under *betydlig*: "Numer nästan endast om sak." Med andra ord: en hel del kunskap finns, men vi kan inte vara säkra på att den är heltäckande, eftersom det ofta är fråga om en problematik som inte är relevant för en modersmålstalande och som kommer fram i dagsljuset bara i kontrastiva sammanhang, i undervisningen eller under översättningsarbete.

13.5 Förteckningen över starka och oregelbundna verb

Listan över starka och oregelbundna verb borde revideras till nästa upplaga och då med SAOL som rättesnöre. I den nuvarande listan finns former som inte är upptagna i SAOL, och dessutom är ordningen mellan dubbelformer ofta en annan än den som är angiven i SAOL: supinumformen *begravit* finns inte i SAOL, under *besluta* finns inte den frekventaste formen *beslutade*, inte heller supinum *beslutat*, som alla anges som första former i SAOL; imperfektum av *duga* kan enligt SAOL också vara *dugde*, medan den svaga formen *dykte* av *dyka* inte finns upptagen i SAOL, *frysa* kan böjas både starkt och svagt i

betydelsen 'konservera genom köldbehandling', *sluta* i betydelsen 'resultera i' kan böjas starkt och svagt, *smörja* kan också böjas svagt, det svaga imperfektum av *sprida* får andraplacering i SAOL, likaså dess svaga supinum, den svaga böjningen av *tvinga* får förstaplacering i SAOL, och supinum av *växa* kan också vara *växt*. Tendensen till svag böjning är ett intressant fenomen och borde bara därför få en noggrann behandling i ordböckerna, men ännu viktigare är naturligtvis att ordboksanvändaren inte får föråldrad eller missvisande information.

13.6 Namn på länder och folk

Listan på länder och folk borde ses över till nästa upplaga, eftersom en del namn i listan är föråldrade. De gamla namnen får gärna vara med av historiska skäl (t.ex. *Sovjetunionen*), men de nya namnen borde absolut komma upp här: *Burma* heter *Myanmar*. *Slovakien* och *Tjeckien* borde också komma med i listan, trots att de är upptagna i den egentliga ordboksdelen. Intressant är också att den finsk-svenska delen tar upp en hel del namn på länder, men inte *Suomi*. I den svensk-finska delen ingår inga landsnamn över huvud taget.

Uttalsangivelser skulle vara nyttiga vid vissa namn, eftersom det inte är lätt att veta hur t.ex. *Algeriet*, *Kampuchea*, *Kroatien*, *Malaysia*, *Qatar* eller *Peru* uttalas.

14. Sammanfattning

Genomgången av Gummerus ordbok har visat, att många principiella och praktiska frågor fortfarande väntar på sin lösning. Förutsättningarna för lexikografiskt arbete är inte de bästa i länder med en relativt liten marknad. Många, om inte de flesta, lexikografer gör ordböcker vid sidan av sitt egentliga arbete, ofta ensamma, utan stöd från någon referensgrupp. De har ofta inte möjlighet att bekanta sig med nya forskningsresultat, och inte heller de gamla är lättillgängliga. Dessutom saknar vi fortfarande explicita syntaktiska och semantiska kunskaper inom många områden, och då är en lexikograf helt beroende av sina egna intuitiva insikter. Här borde universiteten känna sitt ansvar och se till att en del av den forskning som bedrivs vid institutionerna gäller kontrastiv analys, vars resultat lexikografer och översättare skulle kunna tillgodogöra sig. Förlagen borde också se till att deras lexikografer får sakkunnig redaktionell hjälp, trots kraven på kostnadsminimering. För mycket sparande kan bli kontraproduktivt i läng-

den. Många av de brister som påtalats i recensionen ovan och som försvagat intrycket av en modern, lättanvändbar ordbok skulle ha kunnat undvikas, om de ovanstående villkoren hade uppfyllts.

Litteratur

Ordböcker

- SAOL 12 = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 12 uppl. 1998. Stockholm.
- Stora finsk-svenska ordboken*. 1997. Juva: WSOY.
- Stora svensk-finska ordboken*. 1982. Jyväskylä: SKS/Gummerus.
- Suomen kielen perussanakirja*. 1990–1994. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55.
- Svensk ordbok*. 1986. Stockholm: Esselte Studium.
- Östergren = Östergren, Olof 1919–1972: *Nusvensk ordbok*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Annan litteratur

- Bergenholtz, Henning, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jón Hilmar Jónsson, Bo Svensén 1997: *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget. Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 4.
- Bergenholtz, Henning & Bo Svensén 1994: Systematisk inledning till Nordisk lexikografisk ordbok (NLO). I: *LexicoNordica 1*, 149–183.
- Herbst, Thomas & Kerstin Popp (eds). 1999: *The Perfect Learners' Dictionary (?)*. Tübingen: Niemeyer. Lexicographica, Series Maior 95.
- Malmgren, Sven-Göran 1994: Språkprovets form och funktion i svenska betydelseordböcker från Östergrens Nusvensk ordbok till Svensk ordbok. I: *LexicoNordica 1*, 107–118.
- Szende, Thomas 1999: Problems of Exemplification in Bilingual Dictionaries. I: *Lexicographica 15*.
- Warren, Beatrice 2000: An Attempt at Characterizing the Semantics and Functions of (English) Adjectives. Abstract, konferensen *Parts of speech in and across languages*, Helsingfors 17–19.8.2000.

Lars Törnqvist

En moderniserad klassiker

Ingvar E. Gullberg, *Svensk-engelsk fackordbok*. 3. uppl.
Stockholm

:

Norstedts 2000.

Allmänt

Ingvar E. Gullbergs svensk-engelska fackordbok är en klassiker i den svenska ordboksvärlden. Första utgåvan, som utkom 1964, överträffade alla tidigare svensk-engelska fackordböcker i omfång, ämnesbredd och noggrannhet, och den blev snabbt mycket uppskattad av både översättare och fackmän inom olika områden. Den andra utgåvan utkom 1977 och utgjordes av ett omtryck av första utgåvan tillsammans med ett supplement i samma band. De två första utgåvorna sammanställdes av Gullberg själv. Arbetet med den tredje utgåvan har däremot gjorts av Norstedts redaktion i samråd med Gullberg.

Den tredje utgåvan av Gullbergs ordbok består av två tjocka band med sammanlagt 2158 sidor. Ordboken har utökats med 25.000 ord och innehåller nu mer än 200.000 svenska ord och fraser samt över 300.000 engelska motsvarigheter. Ämnesmässigt täcker den ett par hundra olika områden inom teknik, ekonomi, vetenskap, hobbyverksamhet m.m.

Svensk-engelsk fackordbok är enligt förlagets pressmeddelande avsedd för professionella användare: översättare, tolkar, specialister inom teknik, näringsliv och förvaltning. Det uppges inte om boken är avsedd för svenskar som producerar text på engelska eller för icke-svenskar som läser svensk text; förmodligen är det meningen att den skall fungera för båda användargrupperna.

Ordboken utges inte bara i bokform; den finns även att köpa i elektronisk form tillsammans med lexikonprogrammet WordFinder.

Struktur

Ordbokens struktur ansluter till normal svensk praxis för tvåspråkiga ordböcker. Den som har använt en svensk tvåspråkig ordbok tidigare kan därför omedelbart känna sig hemmastadd i Gullberg utan att fördjupa sig i läsanvisningar; detta är för övrigt helt nödvändigt, eftersom det enda som liknar läsanvisningar är en sida med förklaringar av ordbokstecken.

Uppslagsorden är i regel enstaka ord; flerordsuttryck redovisas som fraser i ordboksartiklarna. Sammansättningar finns ofta både som eget uppslagsord och som fras under slutleden. Flerordiga egennamn, främst namn på organisationer, står dock som egna uppslagsord.

Grammatiska upplysningar används mycket sparsamt. Genusbeteckningar för svenska ord förekommer inte alls. Numerus anges bara för ord som enbart förekommer i pluralform – de är markerade med "(pl.)". Pluraländelser anges inte för svenska termer i övrigt. Vissa engelska termer med oregelbunden pluralform har denna utsatt, exempelvis "codex [*pl.* codices]", medan uppgift om oregelbunden pluralform saknas för andra ord, t.ex. *corpus*. Verb kan man känna igen genom att den engelska termen inleds med infinitivmärke: "to air", "to characterize", "to live in suitcases". Valensen anges inte, men ibland framgår den av fraser eller uppgifter om prepositionsanvändning längre ned i artikeln. Egentliga ordklassangivelser förekommer bara när ett uppslagsord tillhör två olika ordklasser:

karda **I** *subst.* card, carding-brush **II** *verb* to card

I många fall anges flera engelska motsvarigheter till uppslagsordet; i genomsnitt finns ca 1,6 engelska termer för varje svensk term. En typisk större ordboksartikel kan se ut så här:

båge arkit. arch; linje curve; matem. o. elektr. arc; pil- bow; på såg o. glasögon frame; ~ **med lådsektion** bygg. cellular arch; **fladdrande** ~ svetsn. erratic arc; **kort** ~ svetsn. short arc; **limmad** ~ laminated wood arch; **lugn** ~ svetsn. tranquil arc; **metallbågar** glasögon metal frames; **sköldpaddsbågar** glasögon tortoiseshell frames; **spets**~ arkit. pointed arch; **översida av** ~ arkit. back of an arch

Synonymer är åtskilda med komma, medan semikolon anger att de engelska motsvarigheterna har olika betydelser eller olika tillämpningsområden. När det är fråga om uppenbar homonymi är dock betydelseerna uppdelade på två artiklar:

1 damm partiklar dust, powder

2 damm fördämning dam, dike, dyke, weir, embankment

Ofta inleds raden av engelska motsvarigheter med ett eller ett par ord utan förklaring eller fackområdesbeteckning, och sedan följer olika angivna specialbetydelser. Därefter kommer fraserna i alfabetisk ordning. Fraser från olika fackområden kan därför förekomma huller om buller, som i artikeln *båge* ovan. Bland fraserna hittar man inte bara sammansättningar och flerordstermer, utan även många fasta affärsbrevsuttryck.

Hakparenteser omger delar av termer som kan uteslutas, t.ex. "[arts and] crafts teacher", "emerald [green]", "forge[d] iron". Bågparenteser anger alternativa ord, t.ex. "forging quality (property)", "joinery (carpentry) shop", "planed (dressed, matched) board".

Engelskan verkar vara i första hand brittisk engelska, eftersom amerikanska uttryck är markerade med "(US)", medan brittiska är omarkerade. Med tanke på att de flesta internationella publikationer inom naturvetenskap och teknik skrivs på amerikansk engelska skulle man önska att även de brittiska uttrycken var markerade.

Uttal anges varken för de svenska eller de engelska uttrycken. Den som exempelvis skall hålla föredrag på engelska måste alltså kontrollera uttalet någon annanstans.

Sammanfattningsvis kan man säga att ordbokens struktur är ändamålsenlig för en receptionsordbok. Däremot saknas det mesta av de rent språkliga upplysningar som är nödvändiga i en fungerande produktionsordbok.

Urval

Urvalet av uppslagsord är mycket brett. Här finns alla typer av uttryck som man kan hitta i fackspråkliga texter: facktermer med ytterst specialiserad användning, allmänord med fackspråkliga specialbetydelser, allmänna tekniska termer och vardagliga uttryck. Även föråldrade termer finns med, vilket är bra om man skall översätta äldre text. Bland ord som börjar med *atom-* hittar man sålunda facktermer som *atomgitter*, mindre lämpliga termer som *atomkraft*, vardagsord som *atomsopor*, föråldrade termer som *atommila* (markerat med "åld." och med en lika föråldrad engelsk ekvivalent) och rent kuriösa termer som *atomarium* och *atomfri*.

Ordboken innehåller många namn på organisationer. Detta är mycket värdefullt när det är fråga om svenska eller internationella organisationer, men man kan undra varför så mycket plats upptas av svenska namn på brittiska och amerikanska organisationer. Det finns närmare åtta sidor namn som börjar med *Brittiska*, från *Brittiska*

adjunktförundet till Brittiska Väveriärbetarförbundet, och fem sidor med amerikanska namn av samma typ. Vem slår egentligen upp sådant i en svensk-engelsk ordlista?

Ofta får man en känsla av att ordboken innehåller bara de ord som författare och redaktion har råkat få syn på. Ett sådant arbetssätt leder till fläckvis täckning av ordförrådet, i motsats till den mer fullständiga täckning av delområden som man får vid ett systematiskt arbetssätt. Här är ett exempel:

samlare på sättmaskin assembler [box]; ~ *av underlägg för ölflaskor* tegestologist

Man undrar varför den allmänna engelska ekvivalenten *collector* saknas. Och frågan är om det inte finns fler fackspråkliga exempel än det angivna, som är hämtat från den numera nästan utdöda blysnittningstekniken. Och varför anger man bara detta enda udda exempel på mänsklig samlarmani och inte exempelvis *frimärkssamlare*, *myntsamlare*, *konstsamlare* och *boksamlare*?

Ibland får man intrycket att fackområdesbeteckningen snarare anger källan än termernas användningsområde:

samlag jur. coitus, coition, sexual intercourse

I det här fallet har termerna förmodligen hämtats från en juridisk terminologikälla. De angivna engelska termerna är dock inte begränsade till juridiskt språkbruk, utan skulle mycket väl kunna förekomma i exempelvis en medicinsk text.

Noggrannhet och korrekthet

Att sätta ett mått på ordbokens kvalitet är naturligtvis omöjligt; det skulle ju kräva fullständig kunskap om fackspråket inom alla områden på både svenska och engelska. Man kan dock få en antydning om kvalitetsnivån genom att detaljstudera begränsade områden. Jag har därför gjort en noggrann undersökning av ett mindre antal termer inom grafisk teknik, ett område där jag är väl insatt i terminologin på båda språken. Orden hämtades ur en grafisk ordbok från 1980-talet. Totalt rörde det sig om 57 termer som började på bokstaven F, både moderna och föråldrade. Av de 57 termerna återfanns 37 som uppslagsord i Gullberg, och till 32 av dem fanns minst en korrekt engelsk termmotsvarighet, varav 22 hade en relevant förklaring eller fackområdesbeteckning. Dessutom fanns 17 engelska motsvarigheter som jag bedömde som

felaktiga i sammanhanget. Utöver dessa fanns också ett antal motsvarigheter som angavs tillhöra andra fackområden.

Karaktären hos onöjaktigheterna kan ses ganska tydligt i artikeln *falsning*. Denna term används inom flera olika fackområden, bland annat bokbinderi, glasmästeri, snickeri och plåtslageri, och av dessa områden är bara det förstnämnda aktuellt i sammanhanget.

falsning folding, seaming; med tråd beading; träind. rabbeting; konkr. fold;
dragspels~ concertina (US accordeon) fold; **dubbeldörrens~** gate fold

De två första ekvivalenterna saknar fackområdesbeteckning, och de kan därför uppfattas som allmängiltiga motsvarigheter. Så är dock inte fallet, för *folding* hör hemma inom bokbinderi och *seaming* inom plåtslageri. Nästa ekvivalent saknar också fackområdesbeteckning, men den har förklaringen "med tråd". Eftersom tråd används inom bokbinderi och det finns en häftningsmetod som kallas *trådfalsning* är det lätt gjort att uppfatta ordet *beading* som en bokbinderiterm, vilket den inte är. Ekvivalenten *rabbeting* tillhör helt klart ett annat fackområde. Sedan kommer den konkreta termen *fold*, och då är vi tillbaka i bokbinderiet, fast detta inte är angivet. De två sammansättningar som anges i form av fraser saknar också fackområdesbeteckning. Är man insatt i bokbinderiterminologi känner man igen termen *dragspelsfalsning*, men *dubbeldörrens falsning* har åtminstone inte jag sett förut (jag skulle säga *altarskåpsfalsning*). Utifrån de engelska ekvivalenterna kan man sluta sig till att båda sammansättningarna är bokbinderitermer. När man har kommit så här långt börjar man undra varför bara de här falsningssätten finns med i ordboken, men inte de mera vanliga *fickfalsning*, *korsvecksfalsning* och *parallellfalsning* (vilka inte heller finns med som egna uppslagsord).

Det kan ifrågasättas om resultatet av denna lilla undersökning är representativt för ordboken som helhet. Mitt intryck från praktisk användning av ordboken är att kvaliteten varierar en hel del mellan olika fackområden, men att de siffror som redovisas ovan är någorlunda typiska. Det är inte heller självklart om den redovisade nivån skall betraktas som bra eller dålig. Troligen skulle ingen annan ordbok eller termdatabas ge bättre resultat över ett så brett spektrum som Gullberg täcker. Å andra sidan ligger nivån långt under vad man som användare uppfattar som önskvärt.

Användning

När man gör en samlad bedömning en ordbok måste naturligtvis erfarenheterna från praktisk användning väga tungt. Mina erfarenheter grundar sig främst på arbetet med att bygga upp en engelsk version av en terminologidatabas och författande av ett par projektbeskrivningar på engelska. Egentligen skulle man behöva samla ihop synpunkter från olika typer av användare – svenskar och icke-svenskar, översättare och fackmän av olika slag – och mina reflektioner får därför inte uppfattas som något allmängiltigt totalomdöme.

Den första reflektionen jag gjorde gällde uppdelningen i två band. När man sitter vid en dator och skriver på ett främmande språk behöver man ha ordboken liggande uppslagen intill tangentbordet hela tiden. En ordbok i två band kräver då att man antingen har båda banden liggande bredvid varandra, vilket det inte finns plats för, eller att man växlar mellan de två banden, vilket är besvärligt. Personligen skulle jag acceptera mindre stil och tunnare papper om ordboken fick plats i ett band. De som använder ordboken dagligen bryr sig dock knappast om antalet band, för de föredrar säkert den elektroniska utgåvan.

När jag har sökt efter termer har jag funnit rimliga svar i förbluffande stor utsträckning. Även inom områden som är dåligt täckta har jag hittat åtminstone hälften av de sökta orden, och inom områden med god täckning har resultatet varit ännu bättre. Det som har vållat störst besvär är de långa uppräkningsarna av engelska ekvivalenter utan ordentliga fackområdes- eller betydelseangivelser. I de fall jag inte har känt igen rätt term har jag fått gå till engelska ordböcker eller uppslagsverk för att klara ut vilken av termerna som passar i det aktuella sammanhanget. Detta är ett tidsödande arbete som skulle kunna undvikas om ordboken hade haft bättre betydelsebeskrivningar. Ändå har jag haft nytta av de uppgifter som står där, för raden av olika engelska ekvivalenter har ju gett uppslag till vidare sökning i andra källor.

Slutord

Svensk-engelsk fackordbok är som framgår ovan en mycket innehållsrik ordbok. Den fungerar alldeles utmärkt som receptionsordbok för användare som behärskar engelska bättre än svenska. Däremot har den klara brister som produktionsordbok, framförallt på grund av de bristfälliga språkliga upplysningarna och de alltför knapphändiga uppgifterna om fackområden och betydelser. Den användare som inte redan är väl hemmastadd i engelskt fackspråk får därför stora problem att hitta rätt ekvivalent och infoga den på korrekt sätt i sin text.

Ändå förtjänar Gullbergs svensk-engelska fackordbok sin plats på fackmannens och översättarens bokhylla, framförallt på grund av omfattningen och ämnesbredden. Bokens brister gör att den ställer stora krav på sina användare. De som har goda språk- och fackkunskaper och gott omdöme kan dock ha mycket stor praktisk nytta av Gullbergs ordbok.

Povl Skårup

Føroysk or>abók. Ritstjórn: Jóhan Hendrik W. Poulsen, Marjun Simonsen, Jógvan í Lon Jacobsen, Anfinnur Johansen, Zakaris Svabo Hansen. Tórshavn (Føroya Fró>skaparfelag) 1998. Foreligger i 3 udgaver: i ét bind (paperback), i to bind (indbundne) og på cd-rom. Oplysninger på internettet: www.sleipnir.fo/ordabok.

Føroysk or>abók er den færøske leksikografis foreløbige højdepunkt. Det er den første ensprogede ordbog, altså med ordforklaringer på færøsk. Det er den mest righoldige ordbog til dato. Og så er den godt lavet.

Inden den kom, var den vigtigste ordbog med færøske opslagsord *Føroysk-donsk or>abók* af M.A. Jacobsen og Chr. Matras, 2. udg. 1961, med et *Eykabind* af J.H.W. Poulsen, 1974. Som titlen siger, er det en tosproget ordbog. De to bind har ca. 45.000 opslagsord tilsammen; den nye *Føroysk or>abók* har ca. 65.600 opslagsord, altså næsten en halv gang flere.

For at se hvor dækkende denne ordmængde er, har jeg læst tidskriftet *Var>in*, bind 65, 1998, og slået mange ord op i den nye ordbog. De allerfleste stod der, med fuldt tilfredsstillende forklaringer. Der manglede dog overraskende mange; de nævnes ikke alle i det følgende. De fleste af dem der manglede, falder i to kategorier, som en manuelt arbejdende færøsk ordspejder netop ikke vil holde særligt udkig efter, og som derfor måske ikke er så godt repræsenteret i redaktionens seddelsamling.

Den ene kategori er internationale ord. Sådanne er der optaget mange af i *Føroysk or>abók* (i modsætning til *Føroysk-donsk or>abók*), men ikke f.eks. *garantera* (*Var>in* s. 9), *organistur* (s. 10), *monotonur* (s. 12), *pistón* (s. 16), *symbol* (s. 112), *monopol* (s. 112), *elefantur* (s. 168), *moralistur* (s. 215, også *moralur* mangler). De og andre kan måske komme med i næste udgave.

Den anden større kategori af ord jeg fandt i *Var>in* men ikke i *Føroysk or>abók*, er sammensætninger. Redaktionen har taget mange med, men ikke f.eks. *sosialhjálp* (*Var>in* s. 14), *primusbrennari* (s. 16), *blikkdunkur* (s. 36), *streymrák* (s. 96), *fleygadagur* (s. 99), *landbúna>arteknikur* (s. 115), *sjóslag* (s. 117), *amatørsjónleikur* (s. 214, også *amatørur* mangler). Jeg ved ikke om redaktionen har fravalgt disse sammensætninger eller blot tilfældigvis ikke haft dem i sit materiale.

I udtaleangivelserne medtages kun det allernødvendigste, endnu mindre end i 2. udg. af *Føroysk-donsk or>abók* (derimod havde 1. udg., 1928, lydskrift ved alle opslagsordene). Det forudsættes at brugeren

kender reglerne der tillader at slutte fra retskrivning til udtale, regler som ordbogen ikke giver. Ved nogle ord er oplysningerne næppe tilstrækkelige. Ved *abbati* 'abbed' står der slet ingen udtaleangivelse, og det siges således ikke at anden stavelse har bitryk og diftong.

De morfologiske oplysninger er derimod tilstrækkelige (man kan dog stadig undres over det empiriske grundlag for genitivformerne). Definitionerne og synonymerne er udmærkede og støttes og suppleres af velvalgte eksempler.

Nogle af ordene ledsages af meget instruktive tegninger, som Bárur Jákupsson har lavet. Ofte giver en tegning flere ord end blot det ene den står ved i teksten, ligesom i billedordbøger. F.eks. er der under *skógvur* en tegning af en sko, med udpegning af *trantur/trónur* ('skosnude'), *sóli* ('sål'), *rist* ('vríst'), *tunga* ('pløs'), osv. Desværre er der ikke i artiklerne om disse ord en henvisning til tegningen.

Ved en del ord angives fagområde, stilværdi eller lignende, med forkortelser som *alisfr.* (alisfrøi 'fysik'), *átr.* (átrúnaur 'religion'), *barn.* (barnamál 'børnesprog'), osv. Det er meget nyttigt.

En af disse forkortelser er dog vildledende. Det er *tlm.*, der står for *tala* *mál* 'talt sprog'. Man kunne tro at den stod ved alle de ord der bruges i talt sprog; men også de fleste af de ord som ikke har den angivelse, bruges i talt sprog lige så vel som i skrevet sprog. Man kunne så tro at den stod ved de ord der kun bruges i talt sprog, ikke tillige i skrevet; men også i skrevet sprog finder man ofte ord der har angivelsen (nogle af dem findes endda utvivlsomt hyppigere end nogle af dem der ikke har angivelsen); således har jeg i det nævnte bind af Varin noteret følgende ord der står i ordbogen med angivelsen *tlm.*: *ivrigur* (s. 34), *man* (pron., s. 35), *blíva* (ofte), *bestilla* (s. 36 og 160), *beding* (s. 87), *forelska*ur (*n. forelska*ur, s. 111, står ikke i ordbogen), *avleggur* (s. 217). I forordet modificeres forkortelsens betydning da også, idet det siges at den sættes ved ord der har rod i udenlandsk, og at de fleste af dem har en sådan stilværdi at det ikke kan tilrådes at bruge dem i soigneret sprog. Det er meget rosværdigt at ordbogen overhovedet har taget sådanne ord med (og ikke fortiet dem som *Føroysk-donsk orabók*, der af de nævnte kun medtager *blíva*). Det er også i orden at redaktionen fraråder at bruge dem (interessant nok siger den intet tilsvarende om de internationale ord). Det er mindre i orden at den forklæder sit præskriptive udsagn som et deskriptivt.

De anførte indvendinger skal ikke hindre den konklusion, at det er en fortræffelig ordbog vi har fået i hænde af Jóhan Hendrik W. Poulsen og hans redaktionsgruppe ved Fróskaparsetur Føroya.

Povl Skårup

Donsk-føroysk orðabók. Ritstjórn: Annfinnur í Skála, Hanne Jacobsen, Jonhard Mikkelsen, Zakarias Wang. Stívin 1998. 1369 sider.

To andre dansk-færøske ordbøger var kommet før denne. Den første, redigeret af Jóhannes av Skarði, udkom i 1967; i 2. udgave, som kom i 1977, er der et supplement ved Jóhannes av Skarði og Jóhan Hendrik W. Poulsen. Den anden udkom i 1995, redigeret af Hjalmar P. Petersen og Marius Staksberg.

Fælles for dem alle er at målgruppen er færinger, selv om andre bestemt også kan have gavn af dem.

Fælles er også at hovedformålet er at hjælpe færinger til at bruge et ordforråd der så vidt muligt undgår lån, især fra dansk, og snarere består af hjemlige, også halvglemte ord, suppleret med nydannelser. På dette punkt er ordbøgerne dog blevet mindre strenge fra 1967 til 1998, men heller ikke den nyeste kan bruges som kilde til oplysninger om den faktiske færøske sprogbrug: det er ikke formålet.

Den nyeste ordbog er den største af de tre, og forordet begrunder også dens eksistens med størrelsen. Den har 78.675 opslagsord, det er flere end *NuDansk Ordbog*, som de tidligere ordbøger valgte opslagsord efter. Ambitionen er at alt skal kunne siges på færøsk, helst som sagt med hjemlige ord og nydannelser, men ellers med kalker og lån. Vi får at vide at *knopskildpadde* hedder *tigulskjaldbøka* hvis den er en *Malaclemys centrata*, men *landskjaldbøka* hvis den tilhører *Emydidae*. Det sker dog at ordbogen giver op og enten udelader et muligt opslagsord eller giver en forklaring i stedet for en oversættelse. Det sidste gælder fx *stalling*, der i "flogmál" oversættes med *ovris*, i "d̥rafrøi" med *laksafiskur* (med tilføjelsen *Thymallus thymallus*), desværre uden at forklaringen *laksafiskur* angives typografisk anderledes end oversættelsen *ovris*.

Sådanne forklaringer er taget med fordi ordbogen også har det underordnede formål at oplyse færinger om det danske sprog. Af samme grund meddeles også de danske opslagsords bøjning, herunder siges det, nok lidt overflødigt, ved visse substantiver, fx *kulde*, at de ikke har flertal: "einki *flt*" (hvor kun "*flt*" er i kursiv, så at "einki" ved første blik ser ud som en oversættelse). Tilsvarende oplysninger gives ikke om de færøske oversættelser, som målgruppen formodes at kende.

Det er i øvrigt næppe alle oversættelserne der vil kunne fortælle de færøske brugere hvad de danske ord betyder. Mon det færøske ord *ovris* er tilstrækkelig kendt blandt færinger til at fortælle dem hvad det danske ord *stalling* betyder når det gælder flyvning?

Ordbogens styrke ligger ikke kun i det store antal opslagsord, men også i de hyppigere ords fraseologi. Ordbogen giver gode danske sætninger med gode færøske oversættelser. Hvis hovedformålet er at hjælpe færinger til at udtrykke sig bedre, er fraseologien også nok så vigtig som puristiske oversættelser af enkeltord. Den må gerne udbygges yderligere i næste udgave.

Denne ordbogs redaktører udgav i 1992 en engelsk-færøsk ordbog. Med deres nye dansk-færøske ordbog har de føjet endnu en særdeles nyttig håndbog til rækken af færøske ordbøger.

Indkomne bøger fra oktober 1999 til september 2000

- Annfinnur í Skála/Hanne Jacobsen/Johnard Mikkelsen/Zakarias Wang:
Donsk-Føroysk orðabók. Reykjavík: Stívin 1998.
- Hans Landqvist: *Författningssvenska. Strukturer i nutida svensk lagtext i Sverige och Finland*. Göteborg 2000 (480 sider) (SEK 200)
- Günter Kempcke unter Mitarbeit von Barbara Seelig/Birgit Wolf/Elke Tellenbach und Edelgard Dückert/Margot Richter/Vera de Ruiten/Renate Schmidt/Karl Wunsch: *Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin/New York 2000. (1329 sider) (DM 39.60)
- Laurén, Christer/Johan Myking (red.): *Treng små språksamfunn fagspråk? Nordiske fagspråkstudiar*. Bergen: Nordisk institutt 1999. (= *Nordica Bergensia* 20, 1999). (267 sider)
- Vater, Pia: *Spansk-Dansk Ordbog*. 4. udgave. København: Gyldendal 2000. (855 sider) (DKK 176)

1. LexicoNordica **udkommer** hvert år i november. Årsskriftet indeholder leksikografiske bidrag, som er skrevet på et af følgende nordiske sprog: dansk, finsk, færøsk, islandsk, norsk (bokmål eller nynorsk), svensk. Bidrag på engelsk, fransk eller tysk kan også optages, hvis særlige forhold taler for det.

2. **Manuskript** og en diskette sendes til det medlem af redaktionskomiteen, som bor i bidragsyderens land:

Knud Troels Thomsen, Forlaget Gad, Vimmelskafte 37, DK – 1161 København K
Dag Gundersen, Institutt for Nordistikk og Litteraturvitenskap, Boks 1001, Blindern, N – 0315 Oslo

Jón Hilmar Jónsson, Orðabók Háskólans, Neshaga 16, IS – 107 Reykjavík

Martin Gellerstam, Institutionen för svenska språket, Box 200, SE – 405 30 Göteborg

Nina Martola, Forskningscentralen för de inhemska språken, Sörnäs strandväg 25, SF – 00500 Helsingfors

Seneste tidspunkt for aflevering af manuskript er den 1. juni, hvis artiklen skal kunne trykkes i det nummer af tidsskriftet, som udkommer i november samme år. Disketten skal indeholde artiklen i to formater: en ren ASCII- eller tekstfil uden nogen formateringer og en fil med artiklen med bibeholdelse af alle formateringer.

Følgende tekstbehandlingsprogrammer er til vores rådighed:

Apple Macintosh:	Word (vi vil foretrække filer skrevet med dette program); WordPerfect
PC:	Word Word Windows WordPerfect Windows WordPerfect

3. **Illustrationer** af ordbogsartikler, reklamer og andre tekst- eller billeddele, der skal medtages i artiklen, indsættes i ms. og vedlægges i kopi.

4. **Manuskriptets ydre form:** Manuskriptet **indledes** med forfatternavn og titel på artiklen. Herefter følger et **abstract** på engelsk på ca. ti linier og dernæst selve artiklen, som opdeles i kapitler. Bidrag vil normalt have et omfang på højst 25 sider.

5. **Citater:** kortere citater bringes som en del af teksten, mens citater eller fremhævelser af større vigtighed bør gives i et afsnit for sig selv.

6. Vi anbefaler en tilbageholdende brug af **fodnoter**. Evt. nødvendige noter gennemnummereres i teksten med højtstillet angivelse uden parentes.

7. **Litteraturhenvisninger** foretages i teksten på følgende måde:

Herbst (1985:310) eller Herbst (1985)

8. Særlige angivelser: **leksikografiske termer** kan, når de indføres, fremhæves med fed; angivelse af **objektsproglige enheder** med kursiv; betydninger af sproglige enheder angives ved hjælp af enkle anførselstegn, f.eks. 'en ugift mand'. Tankestreger og "tilminus" som i 1987–1988 skal være længere end strengen ved orddeling, brug derfor den "lange bindestreg" alle andre steder. Ved angivelse af tal bruges et punktum mellem tre cifre, fx 250.000. Forkortelser anføres med forkortelsespunkt, f.eks. skrives *evt.* og ikke *evt*

9. **Eksempel på litteraturangivelser**

Ordbøger:

ALD 1948 = A.S.Hornby/E.V.Gatenby/H.Wakefield: *A Learner's Dictionary of Current English*. London: Oxford University Press.

COBUILD 1987 = *Collins COBUILD English Language Dictionary*. Editor in Chief: John Sinclair, Managing Editor: Patrick Hanks. London/Glasgow: Collins.

Anden litteratur:

- Haiman, John 1980: Dictionaries and Encyclopedias. I: *Lingua* 50, 329–357.
- Mugdan, Joachim 1985a: Grammatik im Wörterbuch: Wortbildung. I: Herbert Ernst Wiegand (udg.): *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie IV*. Hildesheim/-Zürich/New York: Olms, 237–308.
- Zgusta, Ladislav 1971: *Manual of lexicography*. The Hague: Mouton.
- Dubois, Jean/Claude Dubois 1971: *Introduction à la lexicographie. Le dictionnaire*. Paris: Larousse.